Михаил СУНТАЛ

ИКĔ ТĔНЧЕ ХУШШИНЧЕ

Фантастикăллă повеçсем

ШУПАШКАР 2009

ББК 84 Чув 7-4
С 90

СУНТАЛ Михаил.
С90 ИКĔ ТĔНЧЕ ХУШШИНЧЕ. Фантастикăллă повеçсем. Шупашкар, 2009. – 225 с.

Повеçсенче çырса кăтартнă пурнăç чăваш ялĕнче икĕ ĕмĕр хушшинче пулса иртет. Шкул ачисем ял тирпелĕхĕпе çĕр пулăхлăхĕшĕн тăрăшаççĕ. Пуласлăхра пĕтĕм тавралăх вĕсене çăтмах пек курăнса тăрать. Çав ĕмĕтпе пурăнакан ачасем ял ваттисемпе шкул учителĕсем пулăшнипе тăван çĕр вăрттăнлăхĕсене уçса параççĕ, пĕр-пĕринпе туслă, юратуллă, çĕрпе шыва, ӳсен-тăрансене, чĕрчунсене кӳрентермесĕр пурăнма вĕренеççĕ. Вĕсем тăрăшнипех Çĕр çинче чăн çăтмах пурнăç пуçланать.

Повеçри сюжетсем шкул программипе пĕр килеççĕ, пурнăç ăçтан тата мĕнле пуçланса кайнă пирки шухăшлаттараççĕ, ачасене ĕмĕтленме, чунлă тĕнче тата тĕрĕс пурнăç туса хума хистеççĕ.

Вăтам тата аслă классенче вĕренекенсем тата шкул учителĕсем валли.

ББК 84 Чув 7-4

ÇЫРМАРИ ÇĂТМАХ
Фантазиллĕ повесть

ТĔЛĔК

...Ванюк тĕлĕк тĕлленет. Вăл таçта Тибета авалхи аслашшĕсем патне кайнă пек. Йĕри-тавра - Çĕр пуçланса кайнă вăхăтрисемех пуль - çӳллĕ-çӳллĕ тусем. Ванюк хăй те питĕ çӳлте пулас. Кунта пĕрмай хĕвеллĕ. Тӳпе кăн-кăвак. Ту тăррисем шап-шур. Кунти тĕнче нихăçан та улшăнмасть тейĕн. Ванюк хăй те темле пĕр пĕчĕк ту пек туять хăйне. Мĕн-ма тесен кунта тусемсĕр пуçне урăх нимĕн те çук.

Чулсем çине такăна-такăна утса пырать Ванюк. Пушмакĕ те çĕтĕлсе пĕтнĕпе пĕрех ун, – чул атă-пушмака пит çиет. Эх, шел, тет вăл, кукамие илсе панăччĕ, халь тин ĕнтĕ кунта хальхи пек чаплă пушмак тăхăнса та кураймăн... Хырăмĕ те выçнă ун...

Ăçтаччĕ халь кукамие кăмакаран тин çеç пĕçерсе кăларнă тутлă-тутлă шăршлă тул çăкри?.. Асаплансах çитнĕ ача варне алăпа тыткаласа сăтăрса пăхать, шăтнă пушмак пуçĕнчен тухса тарма тăнă ура пӳрнисене пытаркалать. Ара, чул çине лектерсе ним те мар вĕт амантма пулать! Вара, ку ту хушăкĕнчен те хăтăлса тухаймĕ вăл. Ашшĕпе-амăшне те, Нинука та – тек кураймĕ. Ун юратнă хĕрĕ Нина пит хитре. Хĕр сăн ӳкерчĕкне каччă хĕврех чиксе çӳрет, тепĕр чухне кăларса пăхать те вара, чунĕ таçта çити кайса кĕрет. Халĕ те акă, чăтаймарĕ, асапне сирес терĕ пуль, ал тупанĕ çине вырнаçакан сăн ӳкерчĕке кăларса пăхрĕ. Хĕр, чăн та, ытла

хитре. Куҫа шартарсах ярать. Тутлă-тутлă пулса каять каччă чĕринче. Чĕре самантрах тăван ялта мĕн пулса иртнисене аса илет. Ах, ҫав хурăн айĕ! Мĕн чухлĕ хӳтлĕх, мĕн чухлĕ юрату пӳрмен-ши вăл Ванюкпа Нинука! Ҫав хурăн пулинччĕ кунта!..

Ҫапла пĕр асапланса та, пĕр савăнса пыракан ача сисмерĕ те, куҫа курăнми темле сукмак ҫине тухса пычĕ. Ҫул турри хăй илсе тухрĕ пуль. Ванюк такăнас мар-ха тесе, пуҫне ҫĕклемесĕр утса пыраканскер, сасартăках пĕр йывăҫ умне пырса ҫапăнчĕ. Йывăҫĕ те, йывăҫах мар пуль. Темле хытса кайнă, ҫулҫи те лайăххăн курăнмасть. Пĕчĕккĕ хăй... Ҫулҫи вырăнне кунта мĕн тем чухлĕ тĕрлĕ-тĕслĕ татăк е хăюсем ҫакса тултарнă. Ҫулҫисем те ҫавна пулинех палăрмаççĕ. Ҫук мар вĕсем. Анчах, пĕрех ку темле авалхи киремет йывăҫне ас илтернĕ пекех... Ташкилтре те ҫапла йывăҫ пурччĕ. Унта пурăнакансем мĕн халĕ те авалхи чăваш тĕнне тытса пыраççĕ... Вĕсен масарĕ те расна. Унта хĕрессем мар, ҫак ту хушшинчи пек шурă-шурă чулсем купаланса выртаççĕ. Ванюкăн тăван ялĕнче те, Мижерте, ун пек масар пулнă теççĕ. Пĕринче унти пĕр кĕмĕл ҫĕрре пĕр хĕр тупса тăхăннă тет те, хĕне кайса вилнĕ... Тетĕн хӳри кĕске, тет. Тем самантра тем чухлĕ япала куҫ умне тухса вĕлтлетсе илчĕ йывăҫ умĕнче тăракан ача пуҫĕнче. Ҫук, хăрас тăвасси те пулмарĕ ун. Мĕн хăрамалли тет!? Кун пеккине кăна курман вăл! Тĕпсĕр кӳлĕ тесенех кашни ҫыннăн сехри хăпать! Ванюк вара... унта темиҫе те пулнă.

Ҫапла хастарланса тăракан ача, йывăҫ ҫине тимлесерех пăхрĕ те, ах, турах, ун ҫумне

сӗвӗнсе ларнӑ шап-шур сухаллӑ старике курах кайрӗ. Сӳ-ӳ! сӳлетсе илчӗ ача чӗри. Тин ҫеҫ никам та ҫукчӗ вӗт-ха унта! Ӑҫтан сиксе тухрӗ вара ку ват ҫын? Йӑвашшӑн пӑхать хӑй. Ахӑртнех, ача пит хӑраса ан ӳктӗр тесе пӑшӑрханать. Хӑй пӗр сӑмах та чӗнмест. Ача мӗн тӑвасса кӗтет. Ачи вара ку, пит хӑраса тӑраканни мар та, ватӑ енне пӗр утӑм ярса пусрӗ те, кеххӗм-кеххӗм! тукаласа илчӗ. Чим-ха, тем ун пек чӑхӑмласа мар, вӑл чӑнласах «салам пултӑр!» тесе каласшӑнччӗ вӗт-ха. Халь вара чӗлхе ҫыхланнӑ ача ним калама аптраса тӑчӗ. Чике сухаллӑ старик ҫавнӑ сисрӗ пулас, хӑй те чисти ача пекех кӗххӗм-кӗххӗм! тутаркаласа сухалне шӑлкаласа илчӗ. Сана та «салам пултӑр!» терӗ пулас. Кун пек килсе тухнӑшӑн иккӗшӗ те савӑнса кайрӗҫ, пӗр-пӗринчен ыйтса пӗлме тытӑнчӗҫ.

Старик Каткей ятлӑ мӗн. Таҫтан илтнӗ пек ку ята. Таҫта Ванюк чӗринче тахҫантанпах янӑрать пек ку ят. Анчах ӑҫтан мӗн килнине тӳрех ӑнланса илеймерӗ-ха ача. Старик вара кунта виҫҫӗр ҫул ытла пурӑнать мӗн. Ҫын ҫапла нумай пурӑнма пултарни Ванюка пӗрре те тӗлӗнтермест. Вӑл хӑй те ҫӗр ҫултан кая мар пурӑнасшӑн. Вӗсен йӑхӗнче пурте нумай пурӑннӑ теҫҫӗ. Анчах тӑхта-ха, Мижер ялне пуҫарса яракан ҫын мар-и-ха ку, Каткей текенскер. Шкулта каланӑччӗ. Ҫӗвӗҫ Хӗветри, биологи учителӗ Хӗветӗр Хилипччӑ каланӑччӗ. Акӑ ӑҫтан пӗлет вӑл ку ята! Каткей вӑл яла пуҫарса яраканскер! Унӑн вуникӗ ывӑл пулнӑ тет. Апла, вӑл та унӑн пра-прамӑнукӗ!

- Каткей тете, эсир кунта мӗн туса ларатӑр вара? – кӑшкӑрса ячӗ Ванюк, хӑй

тёлённине пытараймасăр, - эсир тахçанах вилнĕ вĕт-ха!

- Çук вара, - кулкалать мучи. – Эпĕ, – хăвах ăнланса илтĕн, – сан юнра, мăнукăм. Эпĕ нихăçан та вилес çук. Эсĕ те вилместĕн. Эсĕ питĕ нумай-нумай çул пурăнăн. Акă çак панулмине çисе пăх-ха, мĕн тути калĕ вăл сана.

Ванюк умĕнче тăракан лутра кăна йывăç тем самантра ялтăрса илчĕ те куçа çулçăсем хушшине пытаннă улмасем курăнса кайрĕç. Чисти килти пахчари пеккисемех, леш эмел улми, сукмак хĕрринчи... Кăлтăр-кăлтăр кусса анса каятчĕç талса ӳкнĕ улмасем, çил кăшт килсе çапсассăнах. Ванюк çав улмуççи айĕнче çуллахи ăшă кунсенче ĕмĕтленсе ларма юрататчĕ. Тепĕр чухне тĕлĕрсех каятчĕ. Ун пек чухне ăна ним те кирлĕ марччĕ, телейлĕччĕ вăл, чунĕпе таçта çити вĕçсе каятчĕ. Кăвак тӳпери шурă пĕлĕтсенче тем тĕрлĕ чĕрчунсем куратчĕ, калаçатчĕ те... Халь çав улмуççин пĕр улми каллех акă ун ал тупанĕ çинче. Тутлă-тутлă шăршă сăмсана кăтăклать...

- Çи, - тет хайхи ку асамçă. Ку вăл, Каткей ятлăскер, асамçă çын пулнине Ванюк тӳрех ăнланса илчĕ-ха, анчах вăл сĕннĕ панулмине çиме те юрать, те юрамасть... – Çи, – тет. Çисен тĕнче чăнлăхне пĕлĕн. Кун пек каласан тӳрех пуçа пурнăç йывăççин сăнарĕ пырса кĕчĕ. Çав йыăç çимĕçне çинĕ мар-и-ха Адампа Ева? Çинĕ те усалпа ырă мĕнне тӳрех ăнланса илнĕ. Ай, тин тĕшмĕртрĕ ача, ку мĕн пĕлӳ йывăççи! Ăна çынсенчен турă хăй пытарнă пулас та çак тусем хушшине, вара халь мĕн тет, унăн çимĕçне Ванюкăн та тутанса пăхмалла пулать-и?! Ванюк хăраса кайрĕ. Ку панулмине

çисен вăл ырăпа усала уйăрма тытăнĕ. Усалĕ вара вăл кĕттермĕ, час килсе çапăнĕ. Ырри – куçа та курăнмĕ...

- Çи, - тет ача тăхтаса тăнине куракан старик. - Çи, ан хăра. Ăна çисен эсĕ тĕнчене çăлакан пулăн. Темле питĕ йыăр килсе тухсан та тăван çĕре пăрахмăн, унтах çăтмах туса çитерĕн те, нумай çул ача-пăчаллă пурăнса курăн.

Чăн та, Ванюк та çапла шутлать мар-и-ха. Мижер ялне вăл тахçанах çăтмах пек курать. Биологи учителĕ ăна çапла курма вĕрентнĕ. Кунта, тет, эпир çăтмах туса хурăпăр. Ачасем, Ванюк та кулатчĕç кăна. Çăтмах туса хурсан аванччĕ тетчĕç. Акă халĕ мĕн тăвăпăр-ха, ĕненĕпĕр-и çав халаплă ĕмĕте, е çук? Эх, чăнласах çапла килсе тухсан мĕнле лайăх пулнă пулĕччĕ те... Ача савăннипе каçăхсах каять. Куç умĕнче тулли шывлă çырма-çатрасем, вĕсем тавра улма-çырлаллă садсем... Уйра тырпул, вăрманта кайăк-кĕшĕк. Ялта вара – ача-пăча сасси. Ванюк ачасене пит юрататать. Шăллĕ-пиччĕшĕ çук пирки-и, хуларан канма килекен Антонпа вылять. Ăна ял пурнăçне хăнăхтарать.

Çавă ўкерчĕк хавхалантарчĕ пулĕ Ванюка, кап! çыртса илчĕ тахçантанпах кăтăклантаракан, алă лаппи çинче тĕрлĕ тĕслĕн ялтăртатса выртакан панулмие. Чун таçта кайса кĕчĕ... Тусем те мар иккен. Ванюк килти пахчарах, сукмак хĕрринчи эмел улмуççи айĕнче выртать. Аллинче ун çыртăк. Те чăнласа пулчĕ ку, те чăнласа мар шутларĕ Ача, аллинчи панулмие çавăркаласа. Çапла анраса ларакан Ванюка çав вăхăтра çурăмран такам çемçен кăна кăлт! тĕкрĕ. Унтан кăлтăрттарсах кулса ячĕ. Нинук

мĕн. Хĕр хыçалтан сиксе тухрĕ те ача аллинчи панулмие ярса илсе шатăрт! çыртрĕ... Тем пулчĕ. Вăл пĕрре кăвакарса, тепре хĕрелсе кайрĕ. Унтан тата хытăрах кăлтăрттарса кулса ячĕ те сукмак тăрăх анаталла чупса анса кайрĕ. Тыт мана, тыт, терĕç унăн шуррăн-шуррăн курăнса вĕлтĕртеттерсе пыракан шурă урисем.

Ванюк чăтаймарĕ. Сиксе тăчĕ те хĕр хыççăн ыткăнчĕ. Халь тин иккĕнтен ĕрĕхтерсе пыраççĕ. Мĕнле хитре иккен вăл çамрăклăх тени! Каччă хĕре хăваласа çитрĕ те ыталаса хăй тавра темиçе хутчен çавăрса илчĕ. Вара тем пулчĕ. Иккĕшĕ те урараН ӳксе çырма хĕрнелле йăваланса кусса кайрĕç. Шыв хĕррипе шăтса тухнă сарă-сарă чечеклĕ ама хупах хушшинче пĕр кана сывламасăр тенĕ пек шăпăрт выртрĕç. Ванюк каччă айне пулнă хĕре хăй те сисмерĕ, тем самантра чăпăрт! тутарса чуп туса илчĕ. Нинук татах тем кĕтсе пуль куçне хупрĕ. Хĕртен ыра-ыра шăршă кĕрет. Ку вăл эмел улминчен те тутлăрах пек. Пуçа çавăрать. Хĕрпе татах тем тăвас килет пек. Çук, Ванюк хăяймасть. Халь вăл хăй те хĕр пекех пĕр кăвакарса, пĕр хĕрелсе кайрĕ. Юрать Нинук курмасть. Хăйĕнчен хăй вăтанса кайнă каччă сиксе тăрать те хĕре çĕклесе илет, ура çине тăратать. Пĕр-пĕрне куçран пăхаймаççĕ пулин те иккĕшĕ те питĕ телейлĕ курăнаççĕ. Çурта çутмалли кăна юлать тейĕн, тутисем хăлха таран сарăлнă, шăлĕсем, халь-халь çисе ярасла асавланнă, куçĕсем... куçĕсем те çиçĕм пек çиçеççĕ. Пĕр-пĕрне курманни кăна. Курманни лайăх та пулчĕ. Тин кăна темле кулăшла саманта тӳссе ирттернĕскерсем ахăрсах кулса ячĕç. Халь тин кулма та юрать ĕнтĕ. Мĕн

ĕмĕтленни хăй тĕллĕнех пурнăçланчĕ. Çав панулми пулăшрĕ тем! Хĕр аллинчех-ха вăл, мур илешшĕ! Çавра çыртăка алăрах туйса илнĕ хĕр ăна тепĕр хут шатăрт! çеç çыртса илчĕ. Питĕ тутлă пулчĕ пулĕ çав, каллех кăлтăрттаттарса кулса ячĕ те çыртăка каччăна сĕнчĕ. Ванюк та пĕр шутласа тăмасăрах татах та татах çыртса илчĕ. Панулмирен ним те хăвармарĕ. Вăрри мĕнĕпех çисе ячĕ. Халь тин тутă тесен те юрать. Пурнăç йывăççин çимĕçне тутанса курнă каччăпа хĕр халь тин çырма тăрăх тем калаçса анса кайрĕç.

Вĕсем мĕнле кайнине улмуççи кăна курса тăчĕ. Акă каччăпа хĕр вĕлтрен пусса илнĕ çыр хĕрне çитрĕç те шыв урлă каçма тытăнчĕç. Каçми питĕ интереслĕ пулчĕ. Çырма урлă çил йăвантраса янă ватă йăмра выртать. Вăл калама çук питĕ пысăк. Виçĕ хăлаçа та кĕрес çук. Аслашшĕ лартниех. Акă ватăлса çитнĕ те вăйлă çил ăна йăвантарса янă. Усси çавă пулчĕ-и-ха? Йăмра кĕпер пулчĕ. Сарлака пулсан та каçнă чухне вулли силленет. Тарăн çырмана халь-халь персе анас пек пыраççĕ алăран ал тытнă каччăпа хĕр. Хушăран тем кулнă пекки те илтĕнет. Хăраççĕ пулинех. Акă вĕçне çитсен чупса тенĕ пек кайрĕç те йăлт-ялт! сиксе анчĕç çыран тепĕр енне. Йăмра вулли силленсе кăна юлчĕ. Çил килсе çапрĕ-и, эмел улмуççи те тайăлса илчĕ. Улма ӳкрĕ. Кăлтăр-кăлтăр! кусса кайрĕ вăл сукмак тăрăх çырма еннелле

ТĔПСĔР КӲЛĔ

Çуллахи каникул хăвăрт иртет. Ванюкпа Нинук çавна пĕлсе тăрса кашни кун шкула васкаççĕ. Мĕн-ма тесен вĕсен унта биологи учителĕ йĕркеленĕ сăнав станцийĕ пур. Ачасене çĕр уйăрса панă. Çав çĕр çинче кашни шкул ачи хăй кăмăлланă пахча-çимĕçне ӳстерет. Кăçал билогипе экзамен. Ăт, çав экзамента мĕнле паллă лартса парасси пĕтĕмпех çакăнтан, мĕнле ĕçлениннчен килет. Хĕветĕр Хилипччă ял тавра çăтмах туса хурасшăн, çавна пула мар-и халь ачасен те çав çăтмах пирки шутлама тивет. Ванюк ăна темшĕн ял тавра мар, пачах урăх çĕрте – икĕ çырма пусĕнчи тĕпсĕр кӳлĕ патĕнче курать. Мĕн-ма тесен Ванюк унта темиçе хутчен те кĕтӳ кĕтнĕ, тапăра аннă, выртса та çывăрнă, вылянă, ĕмĕтленнĕ. Вырăнĕ те вăл, калама çук илемлĕ. Сăртра ката. Унта хурăнĕ, хырĕ, чăрăшĕ – акаци тата – йăлт пĕрле ларса тухнă. Юнашарах тата, кăшт утсан, хамăр вăрман. Вăл пысăк, унта тем те пур. Хир сыснисем те тĕл пулаççĕ. Çăл куçĕ вара, пăхса выртатăн та, пăлл-пăлл! туса тапни курăнать. Мĕнле вăй тапса тăрать-ха çапла пĕр вĕçĕмсĕр, кăна никам та пĕлмест. Хĕветĕр Хилипччă та чухласа илеймест. Ванюк вара чухлать. Таçта шалта темле пурнăç пур, çав сывлать. Пулли тесен, пулли вара кунта шапăлтатса пурăнать! Алла йывăç тымарĕн лăссиллĕрех вырăнĕсене чиксе яратăн та пĕр ывăç çырма пулли туртса кăларатăн. Ку та тĕлĕнтерет. Мĕншĕн тесен ытти çырмасенче ун пек мар. Пулă тени халь ниçтах та çук. Кунта вара...

Нинукăн та хăйĕн ĕмĕчĕ пур. Вăл çав çăтмах тенине темшĕн ял çырминче курать. Нижер çырми ахаль те пит хитре. Вăл çирĕклĕ, йăмраллă, курăклă – вĕлтĕренлĕ те! Акă юлашки çулсенче çырмана тем те пĕр тăкса тултарчĕç. Ку Нинука пит тарăхтарать. Хăй вăл ниçта та нимле çӳп-çап та пăрахмасть. Кун пеккине хĕрача «таса çĕр» операци тет. Енчен те кам та пулин пĕр пĕчĕк спичка кăна пăрахнă пултăр, çавна çĕр курать пулать – асап кăтартать. Уй куçлă, вăрман хăлхаллă тенĕ пек, çĕр, ун шучĕпе, йăлт курать, çыннăн кашни хусканăвне сыхласа тăрать. Нинука çавăнпа та çак Нижер çырми те темле чĕрĕ япала пек курăнать. Чăн та, темĕнле юмахри çĕлен евĕр авкаланса выртать мар-и-ха вăл, чун юратнă çырма!? Мĕн чухлĕ çăмхалла выляман пуль унта, шыва кĕмен, сурăх-ĕне кĕтмен... Çуркуннепе ял кĕтĕвĕ тухиччен çынсем килти выльăха çырмана кăларатчĕç. Темшĕн çав çырмара курăкĕ те маларах тухатчĕ, çăрарахчĕ те тата. Енчен те Нижер çырми тăрăх йăмрасем кăна мар, чечексем те лартса тухсан, кирлĕ çĕрте пĕвесем пĕвелевсе тухсан епле аван пулĕччĕ. Çын çӳремелĕх асфальт сукмаксем хывсан вара атăпа мар, çӳлĕ кĕлĕллĕ пушмаксемпе те шаклаттарса çӳреме май килĕ. Çӳресен-çӳресен ларса канмалăх саксем, беседкăсем туса тултарсан вара... Вара вăл чăнласах çăтмах вырăн пулса тăрĕ.

Çапларах ĕмĕтленсе ĕçлеççĕ хĕрпе каччă. Йăранĕсем вĕсен юнашарах та пĕр-пĕрин çине ĕнерхи пăтăрмаха аса илсе пулинех чăлтăртаттарса пăхса илеççĕ. Чунĕсем хăйсен савăк. Акă, вĕсем ытти ачасенчен маларах

хӑйсен йӑранӗсене ҫумласа тухрӗҫ те ӑҫта тарса пытанмалла-ши тесе ун-кун пӑхкалама тытӑнчӗҫ. Унтан сасартӑках пӗр-пӗрин патне туртӑнса илчӗҫ те пӗр ытама кӗрсе ӳкрӗҫ. Ҫав вӑхӑтрах хӑраса ӳкрӗҫ. Ҫын курсан тем калӗ. Анчах пурте пуҫӗсене пӗкнӗ. Ҫум ҫумлаҫҫӗ. Вӗсем мӗн хӑтланнине никам та курмасть. Капла тӑнӑҫлӑха кура тепре те ыткӑнатчӗҫ-и каччӑпа хӗр – пулмарӗ. Ҫав самантрах ҫум ҫумлакан ачасен ушкӑнӗ патне ҫывхарса килекен биологи учителӗ курӑнса кайрӗ. Хӑй тем хӑй тӗллӗн мӑкӑртаткаласа пырать пулас. Ял ҫыннисем тепӗр чухне ун пирки ку ҫын ӑсран тайӑлнӑ пуль текелесе те илеҫҫӗ. Ҫав ҫӑтмах тӑвас тениех пӗтерет ӑна, ӑсран кӑларать. Ун пек идея, чӑн та, ахаль ҫын пуҫне пырса кӗрес ҫук. Кунта темле кӑшт ухмах пулни кирлӗ. Ӑт, ҫавӑн пек ӑсран кӑштӑ тайӑлнӑ ҫын вӑл Хӗветӗр Хилипччӑ. Анчах Ванюк урӑхла шутлать. Ачана вӑл тепӗр чухне ҫӗр ҫине аннӑ темле турӑ пекех туйӑнать. Ара, хура чике сухалӗ кӑна мӗне тӑрать. Акӑ халӗ те вӑл ӑна чӑн-чӑн пророк пек вӗҫтерсе килет.

- Ҫумласа пӗтерсенех икӗ ҫырма пуҫне лартнӑ хунавсене сыхлама каятпӑр, - тет учитель. - Ӗнер такамсем каллех кӗтӳ кӗртсе янӑ, чылай йывӑҫа пӗтернӗ.

- Каяс, - тет Ванюк учитель шухӑшӗ хӑйӗн шухӑшӗпе пӗр килнишӗн савӑнса. – Эпир вӑл кӗтӳҫе тытса паратпӑр-ха пӗрре, – тет чышкисене чӑмӑртаса.

- Ҫук, - хутшӑнать калаҫӑва Нинук. – Ун пек юрамасть. Эпӗ унпа, Тулай Иванӗпе, хам калаҫса пӑхатӑп. Вӑл ман тӑван вӗт. Мучи эпир мӗн тунине ӑнланмасть. Ача-пӑча вӑййи

тет. Кĕтӳ çӳретмелли вырăн хăвармастăр тет. Ара, чăн та, çырма тăршшĕпе йывăç лартса тухсан выльăхсене ăçта çӳретĕпĕр-ха эпир?

Хĕрачапа пĕрле ыттисем те шухăша каяççĕ. Ёлĕкрех Самать патĕнчи уйра курăка шăварса ӳстермелли уй пулнине те ас тăваççĕ-ха вĕсем. Çав таса уй мĕншĕн пĕтнине кăна ăнланмаççĕ. Пĕтерекенĕсем пулнă-çке. Такамсем пăрăхĕсене вăрласа кайнă. Ачасем лартнă йывăççене пĕтерекенсемех мар-ши вĕсем, çав çынсем?

- Выльăх çӳретмелли вырăн та тăвăпăр. Ятарлă çаран уçатпăр. Шурта, акă, курăк шăвармасăрах лайăх ӳсет. Шывне кăна кăшт типĕтмелле. Ирригаци теççĕ-и-ха?

- Тĕрĕс, - ырлать ку шухăша учитель. Халĕ вара хунав сыхлама тухатпăр.

Пĕр ушкăн ача, çавна çеç кĕтнĕ тейĕн, икĕ çырма пуçĕ еннелле кĕпĕрленсе шкул пахчинчен самантрах тухса кайрĕ. Унта пĕве вĕт-ха! Эх, шутлать кашни, эх, кĕретпĕр те шыва, тытмалла вылятпăр. Çăвĕ те кăçал пит шăрăх тăрать. Чуна шыв чăххи пек шыва чăмса кăна тупма пулать пек туйăнать. Калас пулать, икĕ çырма пуçĕ патне çитес тесен Сăхăт шывĕ урлă каçмалла, Тишле текен вырăнпа иртмелле. Вара тин пысăк пĕве патне çитсе тухатăн. Пĕви пысăк. Ун таппинче тĕпсĕр çăл куç тапса тăрать. Шывĕ çавăнпа пуль тап-таса.

Пĕр ушкăн ача чăтса тăраймарĕ, çитес тенĕ çĕре çитеспе ĕрĕхтерсех чупса кайрĕ. Чупнăçемĕн хăшĕ-пĕри кĕпе-йĕмне хывса пырать. Кам маларах чупса çитсе шыва сикет теççĕ пулинех. Ванюк чи малта. Хĕрсем хыçаларах юлнă. Чăмпăлт-чампăлт! siksе пĕтрĕç чупса çитнĕ ачасем шыва. Шыв çийĕн халь тытмалла

вылякан ачасен чăй-чайĕ кăна илтĕнсе тăрать. Çакна таçта аякка юлнă Хĕветĕр Хилипччă та илтет.Васкать хăй. Ача хыççăн ăçта ĕнтĕ ĕлкĕрсе пырăн? Учитель питĕ кăмăллă. Акă темиçе çул вăл ачасем пулăшнипе Сăхăт тăрăх вăрман ÿстерет. Икĕ çырма пусĕнче ку ĕç пушшех те ăнассăн туăнать. Анчах такамсем вăрмана кĕрсе каяççĕ те йăлт ватса тухаççĕ. Тин çеç ÿссе çитнĕ хурăнсене милĕклĕх тесе касса йăвантарса яраççĕ. Хамăр ялсемех ĕнтĕ, урăх кам пултăр, шутлать ватă çын. Камне те чухлать. Çав Тулай Иван йăхăсемех пуль, урăх кам пултăр. Çавсем тулайран куçса килнĕ. Ял йăли-йĕркине ниепле те йышăнасшăн мар. Малашне те кун пек пулсан, тен, шутлать вăл, каçхине сыхлама тухма тивет.

Учитель утса çитнĕ çĕре ачасем шыва кĕрсе те тухрĕç. Тĕпсĕр çăл куç тавра пуçтарăннă та çÿçĕсене хĕвел çинче типĕтсе лараççĕ. Хăшĕ-пĕрисем ÿпĕнсе чĕрĕ те сиплĕхлĕ шыва ĕçсе пăхаççĕ.

- Çак шыва ĕçекен паттăр пулать тет, - пуçлать таçтан илтнĕ пĕр юмах Ванюк.

- Тетĕн хÿри кĕске, тет, - пÿлет ун шухăшне Çтаппан. Çавра куçĕ хĕсĕк. Тем кансĕрлет пулинех ăна.

- Эпĕ ку халапа кăна мар, шывне те ĕненетĕп, çавăнпа эпĕ те ĕçетĕп, - Нинук та пĕшкĕнсе шыв ĕçет.

- Эпĕ вара пачах урăхла халап илтсе, - каллех пÿлет Çтаппан. – Кам ку шыва ĕçет – качака пулать.

Ку пурне те килĕшет. Пурте ахăлтатсах кулса яраççĕ те çăл куç хĕрне упаленсе пырса шыв ĕçеççĕ, качака пек мекеклетеççĕ. Çат!

тутарса çав вăхăтра, Çтаппан çăл куçа аякрах та мар выртакан чул таткине пăрахать. Шыв сирпĕнĕвĕпе йĕпеннĕ ачасем чалт! çеç айккинелле сиксе ӳкеççĕ. Çтаппан ахăрса ярать. Анчах ачасене ку пĕрре те килĕшмерĕ, курăнать. Кушака кулă, шăшине куççуль тенĕ евĕр Çтаппан çине пурте ун-кун пăхкаласа илчĕç те – сасартăк ăна пур енчен те ярса илсе шыва печĕç. Шывран шăмпăртаттарса тухакан ачана курсан пурте хальхинче хăйсем ахăрса кулса ячĕç. Пуринчен ытла Нинук кулать. Ун кулли шăнкăрав сасси пек илтĕнет. Мĕншĕн апла кулнине вăл хăй анчах пĕлет пуль. Ванюк та ун çине кăшт тĕлĕнерех пăхса илчĕ. Тен, каччă та чухларĕ. Ара, Çтаппан пĕрмай Нинук çумĕнче явкаланса çӳрет мар-и?

- Ну, эпĕ сире, куншăн ахаль хăвармăп, - шăл витĕр сăрхăнтарса калать Çтаппан.

Ачасене ку каллех ахăрттарса ярать. Халь тин вĕсене ним те кирлĕ мар. Халь вĕсем пӳрне кăтартсан та кулма хатĕр.

Халĕ ĕнтĕ вĕсем, таса шыва ĕçсе вăй пухнăскерсем, темле тăшманпа та кĕрешме пултараççĕ. Çавăнпа савăнаççĕ. Çăл куç кăна темле пăтранса хуралса выртрĕ. Анчах уни-кунине никам та асăрхамарĕ. Учитель те çитрĕ. Хĕветĕр Хилиппчча вĕсене вăрман тавра тăратса тухрĕ. Калас пулать, аякрах та мар ют ял кĕтĕвĕ те çӳрет. Тулай Иванĕ те акă çырма тăрăх çаврăнса çитет. Ял кĕтĕвĕ Сăхăт тăрăх çӳресе тăранса çитеймест. Çавна пула кĕртет те кĕтӳçĕ выльăха, тăрантăр тет. Ăнланма пулать. Çапах та, кăна кашни ача пĕлет, енчен те лартнă пĕр йывăçа пĕтĕмпех упраса ӳстернĕ пулсан кунта тахçанах, Сăхăт тăршшĕпех,

вăрман кашласа лармалла. Халь вара вăрман вырăнне çара çырма. Çу шăрăх тăрать те пурçук курăкĕ типсех кайнă. Çавна пĕле тăркачă пĕрех ачасем хытă тăраççĕ. Хăйсем лартса ӳстернĕ вăрмана никама та кĕртесшĕн мар.

Хурала, ку хăй тĕллĕнех пулса иртрĕ, Нинук Ванюкпа пĕрле лекрĕ. Мĕншĕнне, тен, чухлама та пулать, каччăпа хĕр пĕр-пĕрне килĕштнеринине тĕрĕссипе пĕтĕм ял пĕлет.

Акă вăл çăтмах пуçламăшĕ, – шутлать çамрăк çын. – Кашни йывăç ăна пурнăç йывăççи пек курăнать. Мĕн-ха вăл йывăç? Нимех те мар пек. Темле пĕлĕтелле кармашнă туна тата хĕвел еннелле ыткăннă çулçăллă туратсем кăна. Çапах та кунта темле вăрттăнлăх пур пек. Ахальтен мар-çке-ха халăх киремет йывăççисене пурнăç йывăççисем вырăнне хурса пуç çапнă. Ахальтен мар Библире те çырса кăтартнă тăрăх çав йывăç çăтмахра ӳснĕ пулать. Ырăпа усал йывăçĕ тенĕ ăна. Çĕр çинчи пĕрремĕш çынсем Адампа Ева çав йывăç çимĕçне çине пулать те... ырăпа усала уйăрма пуçланă, çын пулса тăнă. Йывăç çĕрпе пĕлĕте кăна мар, йывăç çынна турăпа çыхăнтарса тăрать пулмалла, – аташсах каять тем те пĕр шутласа пыракан Ванюк. Юнашар утса пыракан Нинукпа кун пек шухăша пайлама вăтанать, ыйтсан кулса вилĕ тет. Çапах та пырсан-пырсан, пĕр чĕнмесĕр пыраймастăн вĕт-ха, ыйтрĕ-ыйтрех.

- Нинук, - темшĕн такам илтесрен хăранă пек пăшăлтатса ыйтать Ванюк пĕр пысăк кăна йывăç тĕлне çитсен. – Нинук, эсĕ çак йывăçсенче мĕн куратăн?

– Вĕсем мана темле хăйсем тĕллĕн пурăнма пултаракан чĕрчунсене аса илтереççĕ. Никамран та ним те ыйтмаççĕ. Парас тесен вара пĕр иккĕленмесĕр çимĕçне те, сулхăнне те йăлтах пама хатĕр. Йывăç хĕрарăма аса илтерет. Ачине те хăех çуратса пырать. Пурнăç пуçламăшĕ вăл, пурнăçа тăсаканĕ те. Тен, малашлăхĕ те!

– Каларăн та вара, - каçса кайсах кулать Ванюк? - Ку тĕнчере, апла, çынсем те юлмĕç.-

– Кун пек пурăнсан, тен, юлмĕç те. Мĕншĕн тесен çын хăй ларакан турата касать. Вара турачĕпе пĕрлех персе анать. Акă, пăх, мĕн туса хунă кунта!

Куç умĕнче темле хăрушă ӳкерчĕк. Тин çеç паркаланса ӳссе çитнĕ çамрăк хурăна такам тĕпренех касса янă. Милĕклĕх пултăр тенĕ ĕнтĕ. Ешĕл турачĕсене иртнĕ. Хурăнăн шăмми-шакки кăна выртса юлнă.

Хурланчăклă ачасем ним тума аптранă енне йăвантарса янă хурăн туни çине пырса лараççĕ. Хурăн касакансене пĕр енчен ăнланма та пулать пек. Ара, Ванюк хăй те мунча хутсан лапка çине хăпарса ларса хурăн милĕкĕпе мĕн вăйран кайиччен çапăнма юрататъ. Хурăн сиплĕ, хурăн сăваплă, хурăнра леш тĕнчене кайнă ватăсен вăйĕ, чунĕ. Ахальтен-им çимĕк кунĕ çăва çинчи хурăн милĕкĕпе çапăнса çăвăнса тасалнă тет пирăн мăн асаттесем. Халĕхи масарсем те вĕт йăлт хурăнлă. Милĕкне çеç касмаççĕ. Çылăх теççĕ пулас. Кунта вара юрать тет! Ах, мур илесшĕсем!

Лараççĕ çапла шутласа икĕ çамрăк. Пуласлăх çинчен шутлаççĕ. Мĕнле пурăнĕç пулас ачисем? Ванюк ашшĕ каланă тăрăх тахçан Сăхăт тăршшĕпех вăрман пулнă. Пĕр ĕмĕр

тăршшĕнчех вĕт, асăрхăр, пирĕн асаттесем çав вăрмана пĕтернĕ те хунă. Ас тăвать-ха, Ванюк та, Макарсен йĕтемĕ патĕнче Микки сăртĕнче темиçе хăлаçлă юман ларатчĕ. Халĕ вăл та çук. Вăл юмана хăçан кам касса янине Ванюк ас тумасть. Ку хурăна касса яраканне те камне пĕлмест. Кăнтăрла мар, курăнать, касса янă çак ешĕл хурăна! Каçпа, çынсем курман, çӳремен чух.

- Акă мĕн, - калать хăй шухăшне ача. – Ку йывăçсене касакана пирĕн каçпа сыхламалла пулать. Тухатпăр-и, каçхи сунара?

- Тухмасăр! – килĕшет Нинук. Вăл та питĕ тарăхнă. Тарăхасса тарăхнă-ха та, анчах амăшĕ ирĕк парĕ-и-ха ăна çĕр хута кунта пĕр çамрăк кăна каччăпа çӳреме.

Калас пулать, Нинукăн амăшĕ, Марье аппа, калама çук кăмăллă хĕрарăм. Çапах та, хĕрĕ каçпа килте çук чухне урама пĕрре кăна мар тухса пăхать. Амăшĕн чунĕ канăçсăрланать. Ачи çумра пулсассăн вара – лăпланать. Çакна Нинук питĕ лайăх чухлать. Ара, пĕрре кăна мар ыйтса кайма тивнĕ те! Акă пĕринче кӳршĕ яла спектакль лартма тесе кайнăччĕ. Шкул ачисем хĕлле çапла ялтан яла концертсем лартса çӳретчĕç. Пĕччен мар пулсан та питĕ-питĕ хытарса каласа кăларса ячĕ ун чухне амăшĕ. Çавăнпа пăшăрханать хĕр. Кунта та пĕччен мар та... Анчах пĕччене марри хăй пĕр каччă!

Çак шухăшсем хăвăрт кăна вĕлтлетсе иртрĕç пуçĕнче. Хĕр пĕр хăраса та иккĕленсе илчĕ. Куçĕ касса янă хурăн çине ӳкрĕ. «Çук, – каллех тарăхса кайрĕ вăл, – хурăнсене пĕтме памастпăрах!».

Ытти ачасем, вӗсем пекех хурала тухнӑскерсем, ӑҫта мӗн туса ҫӳренине те чухламарӗҫ Ванюкпа Нинук. Кӗтӳ янӑ хыҫҫӑнах кӗлт-калт каҫхи апат ҫырткаларӗҫ те калаҫса татӑлнӑ пекех пӗр вӑхӑт тӗлнех укӑлча умӗнче тӗл пулчӗҫ. Нинук амӑшне кинона каятӑп тесе каласа хӑварчӗ. Ванюк, паллӑ, ним те каламан.

Ҫуллахи хӗвел майӗпен анать пулсан та тахӑш вӑхӑтра таврана тӗттӗм чаршав карса илнине ачасем сиссе те юлаймарӗҫ. Вӑхӑчӗ те пулмарӗ. Ванюк кӑвайт чӗртес терӗ. Хӑрӑк туратсем пуҫтаркаларӗҫ те канма тӗпсӗр ҫӑл куҫӗ ҫумнех пырса ларчӗҫ. Таврара шӑплӑх хуҫаланать. Ӑшӑ. Пӑчӑхса ҫитнӗ Ванюк выртсах шыв ӗҫет. Пӗрре кӑна мар асӑрханӑ, ҫак ҫӑлри шыва ӗҫсессӗн, таҫтан темле хӑватлӑ вӑй кӗрсе каять. Хальхинче те ача хӑйне сасартӑках паттӑр пек туйса илчӗ.

– Килтӗр кӑна кунта хурӑн касма, - тет вӑл хӗр умӗнче паттӑрланса. – Эпӗ ӑна час тӑн кӗртсе илетӗп.

– Ҫук, - ун пек тивместпӗр, тет, хӗрӗ. – Эпир ӑна ӑнлантарса кӑна парӑпӑр.

– А, мӗн ӑнлантарса парасшӑн вара эсӗ ҫав хурӑна шеллеме пӗлмен анкӑ-минкӗне? Вӑл вӗт нимӗн те ӑнланмасть. Ӑна, анрана, милӗк кирлӗ мӗн! Кай та кас урӑх ҫӗртен...

– Ӑҫтан кастӑр-ха вӑл – урӑх ҫӗртен? Урӑххи ӑҫта тет?

– Чӑн та, - шухӑша каять ача. Ял йӗри-тавра урӑх ниҫта
та хурӑн кати курӑнмасть. Милӗкӗ вара кирлӗ. Ванюк хӑй те мунчара ешӗл те сиплӗ милӗкпе питӗ реххетленет. Ашшӗ вара ун пӗр вунӑ хут та ҫапӑнать пуль. Юрать-ха хурӑнӗ вӗсен -

картишĕнчех сарăлса ларать те – милĕкне темĕн чухлех килтен тухмасăрах хатĕрлеме пулать. Килте хурăн çуккисен вара мĕн тумалла тет? – Акă мĕн, - тет вăл сасартăках. – Вăрă текенскерне, эпир ăна милĕкне хамăр касса парăпăр!

- Мĕнле, апла? – ăнланмасть хĕрача.

- Ак çапла, - тет те арçын ача çумри пĕр хурăн тăррине упăте пек йăпăр-япăр хăпарса каять. Хĕр тĕлĕнсе кăна пăхса тăрать. Часах ун умнех тенĕ пек милĕклĕх каснă хурăн турачĕсем вĕçсе тенĕ пек персе анма тытăнаççĕ. Тем самантрах ача, çамрăк çав, хурăн турачĕсене иртсе те пăрахрĕ. Хĕр вĕçсе аннă туратсене купаласа пычĕ. Акă пĕр хурăнранах хĕл каçмалăх милĕк пулчĕ те!

Акă халĕ милĕк хатĕрлесе ĕшĕннĕ икĕ çын купа çине канма тесе выртнă та кашни хăй шухăшне шухăшлать. Вĕсем шăпланса выртнине кура катари шăпчăк вăранать. Вăл та вĕсен шухăшнех тăсать пуль, ши-ши! шăхăрать. Ачасен чунĕ çав вăхăтра таçта кайса кĕрет. Чунсăр вĕсем халь. Икĕ кĕлетке кăна. Чунĕ вара шăпчăк пулса вĕçсе кайнă, шăпчăк пулса юрлать. Пĕччен мар тата. Акă вăхăт нумай та иртмерĕ, хурăн катинче шăпчăксен хорĕ юрлама пуçларĕ. Тĕнче, хăй теме пула савăннипе, каçса кайса тем калать, тейĕн. Тӳпери çăлтăрсем халь-халь талса анаслăн ялтăраççĕ. Тен, персе те анаççĕ пулĕ, анчах тулли уйăх çути йăлт хупласа хунă та çăлтăр ӳкни курăнмасть. Мĕн ӳкни! Ванюкпа Нинук çăлтăрĕ тӳпере-ха! Вĕсем ӳкиччен халь нумай пурăнмалла... Хурăн çав çутă çинче кĕмĕл тĕслĕ хĕрупраçă пек чалтăртаттарса тăрать. Уйăх тăкса тăран сĕтлĕ

çутă айĕнче çав хĕр шыва кĕрет пек. Асамлă шывĕ пуçĕнчен пуçласа куçа шартаракан шурă-шăрă ури патнех йăпăртаттарса чупса анать те сасартăках йĕп чиксен те куç курман тĕттĕм мĕлке ăшĕнче çухалать. Çакă тĕлленчĕк каччăна ăнтăхтарсах ярать.

Хĕр те анрасах кайнă курăнать. Унăн пуçĕнче те хурăн шухăшĕ. Анчах вăл ăна урăхларах курать. Хурăн ӳсет-ӳсет те кайран вутă пулать. Çулăмĕ унăн питĕ хĕрӳ. Пĕр çунма пуçласан кĕрр! кăна хыпса илет. Хĕр те çапла. Ун чĕри ӳссе çитнĕ хурăн пек çунать. Çапла пулма ăна питĕ канлĕ, лайăх. Татах та татах çунас килет. Хĕл тăршшĕпе, çук – пурнăç тăрршшĕпех çапла çунса ăшăтса пурăнас килет ун çынсене. Пуринчен малтан ашшĕпе амăшне, ял çыннисене... Çунать хĕр, çунать... Хăй мĕншĕн çуннине те чăнласа пĕлсе çитереймест. Çав вăхăтра шăпчăксен хорĕ питĕ вăйланса çитрĕ те темле хăй пĕр хăватлă симфони пек янăрама тытăнчĕ. Çакна каччăпа хĕр те илтрĕç. Чĕрисем шăпчăксемпе пĕрле чăнласа юрласа ячĕç. Чĕре варнех кĕрсе ларчĕ çакă. Çук, çут çанталăк хăватлăн кăна юрату пăтине чĕренех çапса кĕртсе лартнă вăхăтра вĕсем кĕлт те пулин хускалмарĕç. Мĕнле хытса выртнă çаплипех выртрĕç хурăн милĕклĕх каснă пĕр купа çинче. Халь тин ĕнтĕ вĕсем çак пĕрлĕхрен нихăçан та уйăрăлаймĕç, çут çанталăкпа ялан пĕрле пулĕç.

Шатăрт! тутарчĕ çав вăхăтра такам каçса кайса юрлакан катара. Вăрă! Вăрă килнĕ. Çут çанталăк илемĕпе ăнтăхса выртакан ачасем самантрах тăна кĕчĕç. Япăрт! сиксе тăчĕç те ним хăрама пĕлмесĕр сасă илтĕннĕ енне

ыткăнчĕç. Каçхи вăрă вăл хурах пусма та пултарать вĕт-ха! Ăçта унта! Ун-кун шутлама вăхăт пулмарĕ. И-ях! тесе кăшкăрса сиксе тухрĕç Ванюкпа Нинук уйăх çутиллĕ хурăн уçланкине. Кăна кĕтмен хура мĕлке пек арçын хăранипе хутлансах ларчĕ. Хирĕç тăма тет-и? Таçтан хуп-хуран курăнакан катаран сиксе тухнă ачасем ăна хăрушă тискер кайăксем пекех курăнчĕç пулĕ? Аллинчи пуртă хăех тухса ӳкрĕ...

– Руки вверх! – кăшкăрать арăсланса çитнĕ Ванюк. – Хăйне халь вăл вăрçăри паттăр пек туять.

– Кам эс? – ыйтать хĕр питне пытаракан çынран. Пытаратни-пытармастни, пăхмасăрах паллă, ку çын – Тулай Иванĕ.

Ачасем ăна тĕрткеле-тĕрткелесех хăйсем паçăртарах ларнă купа çине туртса антараççĕ. Арçын хирĕç тăмасть. Ăçта унта! Хăранипе вăл халĕ те сиксе чĕтрет. Ăт, сана хурăн милĕкĕ тесе çӳре кунта! Чĕлхесĕр пулса юлатăн вĕт. Кăшт сывлăш çавăрса илнĕ çын тин хăй умĕнче камсем ларнине тавçăрса илчĕ.

– Э-э-й, мĕн эсир, мĕн туса çӳретĕр кунта? Хăратса вĕлеретĕр вĕт.

– Хурăн касакан тискер кайăка тытма тухрăмăр. Акă лекрĕ те алла. Ыранах сана пĕтĕм халăх умĕнче сут тăватпăр.

– Ун пек намăс ан кăтартăрах! – тилмĕрет Тулай Иванĕ,

– Мунча кĕме милĕк хатĕрлес терĕм те, эпĕ мĕн, йывăçĕсем ӳссе кайрĕç те – çӳле хăпараймастăп çав.

Ку тĕрĕс ĕнтĕ. Хурăнсем çамрăкрах чухне ял çыннисем вĕсене милĕклĕх тесе иртсех тăчĕç.

Çавна пулах пулĕ хурăнсем питĕ хăвăрт та яштака ӳсрĕç. Халь тин, чăн та, ешĕл вулăсем çӳле кайнă та...

– Акă мĕн, Иван мучи, – тет мĕн тумаллине ăнланса илнĕ ача. – Эпир эсĕ килессе пĕле тăркача сана валли хурăн милĕклĕх кассах хутăмăр. Акă, пĕр купа, ил. Сана валли кăна мар, малашне ял çыннисем валли те касса парăпăр. Пурте хĕл каçмалăх милĕклĕ пулччăр. Эсĕ те, Иван мучи, сывлăхлă пул!

– Тавах, тавах! – тет ним калама аптраса ӳкнĕ ватă çын. Çапса пăрахаççĕ пулĕ тенĕччĕ. Çупкă вырăнне çу çитереççĕ.

– Ай, аван! – савăнса каять Нинук. – Вăл та Ванюк ватăна çапса пăрахать пуль тесе питĕ хăраса ӳкнĕччĕ. Тата Тулайсем тăван лекеççĕ те – ăна питĕ аван мар пулчĕ. – Атя, эпир сана ăсатсах ятатпăр. Ан хăра, милĕкĕсене те çĕклесе çитерсех парăпăр.

Ку шухăш Ванюка та килĕшет. Ватă çын чĕнмест. Тем мăкăртатнă пек кăна илтĕнет ачасем милĕксене мучин вăрăм кантрипе çыхнă вăхăтра. Нумай кирлĕ-и, акă вĕсем виççĕн катаран тухрĕç уйăх çутиллĕ сукмакпа ялалла танккарĕç. Танккарĕç тени тĕрĕсрех. Мĕншĕн тесен темле пит çутă пулсан та мĕлкеллĕ. Çутă ӳкмен ланкашкасем курăнмаççĕ. Çав тĕлте ура лăнках каять. Танкăлтаттарать. Нинука, вăл хыçалтан утса пырать те, кулăшла пек курăнать. Анчах хĕр кулмасть. Ун пуçĕнче тепĕр курăну...

... Вăл хурăн. Ӳссе-ӳссе кайнă. Ун çине никам та хăпараймасть. Ун патне çынсем милĕк касма килеççĕ те ун-кун пăхкаласа тăраççĕ.

Ешёл туратсем питӗ ҫӳлӗ пирки милӗк касаймасӑрах каялла килӗсене саланаҫҫӗ. Хурӑн та хурланать. Милӗкне вӑл питӗ кастарасшӑн. Анчах мӗнле майпа тет? Уй-уй! тет хӑй сисмесӗрех саспа ыттисем пекех танкӑлтатса пыракан хурӑн пулса тӑнӑ хӗр. Вӑррӑмсене анчах ытларах та аяккарах вӗҫтермелле. Вара кашни ҫул ҫӗнӗ пӗчӗк хурӑнсем шӑтса тухӗҫ, ӳснӗҫемӗн милӗк касмалӑх пулӗҫ. «Апла, апла, – уҫҫӑнах каласа ярать ӗмӗтленсе пыракан хӗр, – ӳснӗ пӗр хурӑнсемпе юнашар тепӗр хурӑн кати ӳстермелле. Илтетӗр-и?» Тӑп чарӑнаҫҫӗ малта пыракансем. Илтмесӗр. Каҫхи шӑплӑхра шӑппӑн каласан та илтӗнет.

– Чӑн та, – тет Ванюк, хӑй те ҫак ыйтупа анраса пынӑскер. Кӗркуннепе хурӑн вӑрри пуҫтарӑпӑр та Сӑхӑт тӑршшӗпе тепӗр ката ӳсмелӗх акӑпӑр. Тепӗр ҫул тата, тепринче те...

– Пӗрисем ватӑлса ҫитнӗ ҫӗре теприсем кӑтраланса ӳссе пырӗҫ, – пытараймасть хӑй савӑнӑҫне хӗр. Кӑлтӑр-кӑлтӑрр! кулса ярать. Каҫхи шӑплӑхра ку кулӑ тӗлӗнмелле асамлӑ илтӗнет. Хыҫа юлнӑ шӑпчӑксен хорӗнчен те ирттерет. Ку асамлӑха ҫамрӑксем кӑна сисеҫҫӗ пулӗ ҫав, ватти вара каллех тем мӑкӑртаткаласа илет.

– Тем ҫав, тем ҫав, ун пек пулсан аванччӗ те. Выльӑхсем пӗтереҫҫех пуль.

– Выльӑхсем мар, ҫынсем пӗтереҫҫӗ! – хӗрӳленет каччӑ. – Хӗшӗ-пӗрисем вӗсенчен те тен...

– Тавлашмастпӑр, – хутшӑнать хӗрача. – Мӗн тӑвас тенине пурпӗрех тӑватпӑр. Пирӗн таврара та ҫӑтмах пек ҫут ҫанталӑк пулӗ.

Нижерпе Сăхăт тăрăх садсемпе катасем ӳссе ларĕç. Çырма тăршшĕпех пĕвесем. Пĕвесенче çап-çутă пулăсем. Пĕвесем хыçĕнче пĕчĕк гидроэлктростанцисем. Утса уçăлса çӳремелĕх сукмаксем. Ик айккипе чечексемпе ларса канмалăх тенкелсем...

- Сем-сем-сем-сем! – ехĕлтетсех кулать мучи. Ăна та чун кĕчĕ пулас. Кун пек пулсан вара ĕçлеме те кирлĕ мар. Çăтмахри пек ĕçсе-çисе кăна пурăн.

– Ха! – кулса яраççĕ çамрăксем. – Ĕçле-ĕçле çи! – Ха! кăшкăрать ахрăмлăн Сăхăт çырми. Ахăртнех вăл та ку харсăрсемпе пĕрле ĕçлесшĕн. Вăл та çăтмахлă пуласшăн.

Çимĕк хыççăнах шкул ачисем биологи учителĕ ертсе пынипе пĕтĕм ял халăхне хурăн милĕкĕ касса пачĕç те акатуйне хатĕрленме тытăнчĕç. Тĕпсĕр кӳлĕ патĕнчи хурăн кати вара шакла пуçлăн ларса юлчĕ. Çавă питĕ пулăшрĕ те ăна. Унсăрăн...

Çил-тăвăл

Актатуй тесен ват карчăк та хускалнă тет. Аслă классенче вĕренекенсем Сăхăтпуç вăрманне ушкăнланса каяççĕ. Нимех те çук ĕнтĕ унта çав вăрманта, анчах, тен, тем пур та... Ахальтен мар чăтăмсăррăн кĕтеççĕ вăл вăййа. Ĕлĕк чух вăйăра вăй виçнĕ, ухăран та пенĕ тет. Халĕ тин лаша чуптаркаласа пăхаççĕ. Кĕрешкелççĕ тепĕр чух. Волйболла тесен вара кашни çулах ялпа ял тупăшаççĕ. Ванюк та ял командинче. Юлташсем пăшăрханса çеç тăраççĕ. Вĕсен те

выляса илес килет. Мижерсем вӗсем нихҫан та маххӑ паман тесе кӑшкӑркаласа тӑраҫҫӗ. Ҫапла килсе тухрӗ те – Ванюксем ҫӗнтерчӗҫ. Ярмӑркка тӑрӑх кӑштӑ ҫӳрекелерӗҫ те ҫӗнтерӗве уявлама тесе тӗпсӗр ҫӑл куҫӗ патне каяс терӗҫ. Ку шухӑш пурне те килӗшрӗ. Ара, унтах пӗве, хӑтлӑ, хӑнӑхнӑ тата...

Уявласси мӗнӗ, шӑрӑх та, шыва кӗрсе реххетленнӗ хыҫҫӑн хӗвел ҫинче хӗртӗнсе выртатчӗҫ вӗсем, таҫтан е тахҫан тем шӑхӑрни илтӗне пуҫларӗ. Тӗлӗрсех кайма пуҫланӑ Ванюк куҫне уҫрӗ. Тӗлӗнмелле ӳкерчӗк. Тӗпсӗр ҫӑл куҫӗ ҫийӗн темскер ҫӑмӑллӑн кӑна ҫаврӑнма пуҫларӗ те ҫӳле-ҫӳле хӑпарса кайрӗ. Тӗтӗм е сӗрӗм пек япала пулчӗ ку. Ачасем те илтрӗҫ ҫакӑ сасса. Самолет вӗҫет пулӗ тесе, пуҫӗсене ун-кун пӑркаласа пӑхрӗҫ. Нимӗн те курӑнмарӗ. Лӑпланчӗҫ. Ванюк та тин ҫеҫ мӗн пулса иртнине манса кайрӗ. Куҫӗ ун Нинукӗннипе тӗл пулчӗ. Чӑлтӑрр! ҫуталса кайрӗ каччӑ чӗринче темӗскер. Хӗр куҫӗ тӗпсӗр ҫӑл куҫ пек тарӑн та таса. Курнӑҫем курас килет, пӑхнӑҫем вӑй кӗрсе пырать... Ӗҫӗччӗ ҫапла асамлӑ куҫ вӑйне каччӑ, тӗпсӗр ҫӑл куҫри таса та техӗмлӗ шыва ӗҫнӗ пек ӗҫӗччӗ... Кӗлетки те Нинукӑн, ну, чисти гимнасткӑнни пекех. Шыва кӗмелли костюмпа ҫеҫ тӑрса юлнӑ хӗр, паллах, каччӑ хӑйне манса кайсах ун ҫине кӑна пӑхса выртнине питӗ лайӑх туять. Анчах хӑй мӗн туйнине нимпе те кӑтартмасть. Ӑна темшӗн ку питӗ савӑнтарать. Тутлӑ пек темле. Телейлӗ пек. Намӑс та мар. Мӗн намӑсӗ? Мӗн пӗчӗкрен пӗрле ӳснӗ те. Пӗрле вылянӑ, ӗҫленӗ, апат ҫинӗ, ҫывӑрнӑ та... Хӗр халиччен ҫапла хитреленсе кайнине вара вӑл пӗрре те курман, асӑрхаман. Кӑкӑрӗ тата, темле

ту пек çĕкленсе тăрать! Çапла шутласа илчĕ те каччă тин аванмарланса кайрĕ. Юрамасть терĕ кун пек шутлама. Хĕр кӳренме пултарать.

Акатуй кунĕ питĕ лăпкă, шăрăх тăрать. Кăнтăрла та иртрĕ, час киле каймалла шутлаççĕ ачасем. Кăшт тепĕр хут шыва кĕрсе тухас-и тесе шутласа тăракан Ванюк сасартăк вăрман хыçĕнчен темле хура пĕлĕт хăвăрттăн çĕкленсе килнине курчĕ те тăп чарăнса тăчĕ. Çав вăхăтрах шăплăха çурса тем шăхăрса ячĕ. Хаяр сывлăш хумĕ харăссăн килсе çапрĕ. Хурăн кати хашăлл! сывласа илчĕ. Сывласа илчĕ те шăтăр-шатăрр! хуçălма тытăнчĕ. Ачасем тавра тем пысăкăш туратсем самолетсем пек кармашса вĕçсе иртеççĕ. Куç курми тусан çĕкленчĕ.

– Выртăр, çĕре выртăр! – кăшкăрса ячĕ Ванюк. Хăй вара ăçталла тармаллине чухласа илеймесĕр ун-кун чупкалать. Уçă вырăнта пулсан лайăхрах пек.

Шари! çухăрса ячĕç хĕрсем. Ял еннеле тарма тытăнчĕç. «Вырт!» - терĕ çумранах чупса иртен Нинука Ванюк, хăй çумне туртса антарчĕ. Çĕре ӳкмен пулсан вĕсене çав самантрах таçтан вăрмантанах вĕçсе килнĕ турат çаклатса каятчĕ пулĕ. Лап! турĕ тепĕр тем пысăкăш йывăç хĕрпе каччĕ выртнă çĕрпе юнашарах. Юнашарах! Лăштăр-р! хупласа хучĕ вĕсене тем пысăкăш турачĕ. Шăпланчĕ. Унччен те пулмарĕ шартлаттарса аслати кĕрлеттерсе ячĕ – витререн тăкнă пек çумăр çума пуçларĕ. Халь тин вăл питĕ çапса çăвать, утма та памасть. Хĕрпе каччă, йывăç айĕнчен йăраланса тухнăскерсем, хӳтлĕх шыраса пĕр хурăн айне чупса кайса тăчĕç. Усси çук. Турачĕсене милĕклĕх тесе иртнĕ хурăн шыв ярать. Çумăртан хуплаймасть.

Аслатиллĕ çумăрта йывăç айне тăма хушмаççĕ тата. Аслати çапать. Çапах та вăрманта халь ăшăрах пек. Хурăнран ярса илнĕ хĕр халь унран тем тусан та хăпас çук. Каччă хĕре çумăртан хупăрлас тесе хăй кĕлеткипе хупăрларĕ. Çавăнпа Нинук аптрамарĕ. Таçтан ун чунĕнче тăвăлтан хăранине пăхмасăрах калама çук пысăк хаваслăх çуралса çĕкленсе илчĕ те ăна тем калаттарса çухăрттарса ячĕ. Хăй те ас тумасть мĕн кăшкăрнине. Ванюк каланă тăрăх вăл темле никам илтмен, темле «или-кили, кай!» тесе кăшкăрнă имĕш. Кайран каласа кулса вилетчĕç çамрăксем. Çил-тăвăллă çумăр айĕнче вара пачах урăхла. Витререн тăкнă пек çăвакан çумăр шуралнă темле стена пек курăнать, утма памасть. Çавна пула çыпçăнса тăнă та ĕнтĕ хĕрпе каччă хурăн çумне. Çавă пулăшать. Хĕр вара, çил-тăвăл килĕшнĕрен-ши, хавасланса тăрать. Ачасене вĕсене мĕн, шӳтлесе пултăр. Акă вăл Ванюка тĕртсе ячĕ те çумăр айĕнче ташлама пуçларĕ. Ку хăй çумăрчăкла вылянă чухнехи пек пĕр асам пулчĕ. Калама çук хитре пирĕшти пĕр вăхăт вĕттĕн-вĕттĕн чупрĕ, тепĕр вăхăтран путек пек тринк-транк сикрĕ. Ванюк та чăтса тăраймарĕ. И-ях! тесе кăшкăрса ячĕ те ăмăрткайăк пек хĕр тавра çаврăнма тытăнчĕ. Ку ташă калама çук хитре пулчĕ пулас. Ытти çамрăксем те таçтан, йывăçсем хыçне пытанса тăнă пулинех, уçланкăна сиксе тухрĕç те çумăр лашлаттарса çунине пăхмасăрах авалхи чăваш ташшине яра пачĕç. «Ай-а рай-а, айа-райа-рай-йа!» илтĕнет пек пĕр вĕççĕр кĕвĕ çумăр ташшинче. «Ăт, ку акатуй-тăк акатуй!» – шутлаççĕ ташша çапакан çамрăксем. Пĕлмеççĕ-ха вĕсем çил-тăвăл мĕн туса хунине. Ялта кашни

пӳрт тăррисĕр тăрса юлнă, пӳрт умĕнчи йывăçсене, çутă юписене йăлт йăвантарнă, пралукĕсене татса пĕтернĕ. Анчах кун çинчен халлĕхе тĕпсĕр çăл куçĕ патĕнче ташлакансенчен нихăшĕ те пĕлмест. Çут çанталăк вăйĕ акатуйпа пĕр килнĕ те – çамрăксене савăнтарать.

Пĕр уйăха яхăн пуль тăрмашрĕ ял халăхĕ, çил-тăвăл мĕн сиен кӳнисене пĕрех пĕтĕмпех юсаса пĕтереймерĕ. Кашни киле çутă кĕртнĕ хыççăн, пӳрт тăррисене хупласан тин лăш! пулчĕç. Халь тин каллех юратнă хурăн кати патне пухăнчĕç ачасем. «Мĕн пулса тухрĕ-ха ку?» – теççĕ. Хальхинче Хĕветĕр Хилипччă та пĕрле. Вăл кунта мĕн пулса иртнине пĕлетех ĕнтĕ.

– Тăвăл пирĕн таврара кăна çӳренĕ. Юнашар ялсенче пĕр çил те çĕкленмен, – пуçларĕ хăй урокне учитель. – Ку çеç те мар, пур çĕрте те питĕ шăрăх тăрать, ниçтан пĕр пĕлĕт татки шуса килни çук. Çумăр кунĕнче те çаплаччĕ. Акатуй кунĕ тӳпе янкăрччĕ вĕт!

– Янкăрччĕ, – теççĕ ачасем учитель ăçтарах шуçтарса пынине ăнкараймасăр.

– Апла, ку тăвăл пирĕн ял тăвăлĕ кăна. Вăл пирĕн ялтан тухнă.

Кун пек шухăш ачасене анратсах пăрахать. Чăн та, тап-таса тӳперен сасартăках çил-тăвăл йăтăнса анать, тем чухлĕ шыв тăкăнать. Ăçтан тет кун чухлĕ çумăр. Атлантика енчен нимле циклон та куçса килмен. Ытти таврари ялсенче çумăр çуман.

– Эль кӳллинчен тухнă пулĕ. Çавăнтан тухсан çумăр питĕ вăйлă пулать теççĕ, – тĕшмĕртем пекки пулать Ванюк.

– Мĕн ухмаххи, – кулать Çтаппан. – Тен, калăн, çак пĕчĕк çăлран? Ачасем пурте кулса яраççĕ.

– Ним кулăшли те çук кунта. Ку çăла эпĕ тахçантанпах сăнатăп. Пĕрре те ахаль çăл мар вăл. Тĕпсĕр çăл. Авал пирĕн ял çыннисем вĕрен ярса пăхнă тет. Тем чухлĕ ярсан те вĕçне янă чул тĕпне çитеймен тет, – темле çулпа чуптарать учитель.

– Тетĕн хӳри кĕске, тет, – каллех пăсланать Çтаппан. – Учитель пулсан та хăвăр темле халапсене ĕненетĕр. Вĕсене каласа кăтартса пирĕн ăса та пăтрататăр.

– Кашни халапрах мĕнле те пулин тĕшĕ пур. Халап ахаль çуралмасть. Ун никĕсĕ пур. Çавна шыраса тупасшăн эпĕ. Ăна тупас тесен вара пысăк пĕлӳ кирлĕ.

– Çумăрĕ-мĕнĕ ку, чăнах та, питĕ усал пулчĕ. Эль кӳллинченех тухрĕ пулĕ, – халăх шухăшĕ хыççăн каять Нинук. – Пăр çапмарĕ те, пĕрех йăлт ватса пĕтерчĕ.

– Асăрхарăр-и эсир, – пӳлсех калать Хĕветĕр Хилипччĕ. – асăрхарăр-и?

– Мĕне? – харăссăн ыйтать класс.

– Турачĕсене иртмен йывăççем кăна хуçăлнă. Çил вăйне хăйсем çине илнĕ те персе аннă. Çара туратлисем шăхăрса кăна ларнă.

– Авă ăçтан тухнă апла çав шăхăрнă сасă! – шăхăрсах кăтартать Çтаппан. Ачасем каллех кулаççĕ.

– Кулă мар-ха кунта, – каять шухăша учитель. Ун хыççăн шкул ачисем те шухăша путаççĕ.

Ванюк та шухăшлать. Ун куçĕ умĕнче темшĕн Çтаппан шăл йĕрни, çăл куçа чул

пăрахни тухса тăрать. Татах та темскер пур пек. Анчах мĕнне тавçăрса илме хĕн. Тăвăл умĕн çăл çийĕн тем мăкăрланнă пек ас тăвать ача. Мĕне пĕлтернĕ-ши вăл? Тĕпсĕр çăл пурнăçĕпе çыхăнман-ши ку тăвăл? Ку çăл куç та ял енчен пăхсан Эль кӳлли енчех. Тен, пирĕн ялти çăл куçĕ Эль кӳллипе çыхăннă? Калаççĕ-çке, ку та халап анчах та, калаççĕ-çке Эль кӳлли Хура тинĕспе çыхăннă тесе. Ун тĕпĕнчен карап ванчăкĕсем тухаççĕ пулать. Апла, тен...

– Тăвăл ниçтан та мар, тĕпсĕр çăл куçран тухнă! – саспах персе ярать хăй шухăшне ача.

Кăна илтсен пĕр ушкăн ача тата хытăрах кулса ярать. Пуринчен ытла Çтаппан ахăрать. Хырăмĕнчен тытсах йăваланать çĕр тăрăх.

– Ну, каларан та вара эс! Ха-ха-ха! Çак юшкăнлă пĕчĕк çăлран çавăн чухлĕ шыв епле çĕклентĕр. Çилĕ тата! Йăлт хуçса пĕтерчĕ вĕт!

– Ненай çав, – текелет учитель.

– Атьăр-ха, атьăр! Пырса пăхар мар-и çăл куçĕ патне? – чĕнет пурне те Нинук. Темшĕн ун пĕрмай Ванюк хутне кĕрес килет. Вăл тĕрĕс каланă пек туйăнать. Хăй çапла мĕншĕн хăтланнине вăл пĕрре те чухламасть.

Çавна çеç кĕтнĕ тейĕн. Пурте чупса тенĕ пек тĕпсĕр çăл куçĕ патне пырса пăхаççĕ. Пăхаççĕ те хăраса каялла чакса каяççĕ. Пăл-пăл! тутарса юшкăнланса юхса выртакан пĕчĕк çăл вырăнĕнче тап-таса та çав вăхăтрах, питĕ тарăн пулнипе пуль, хуп-хуран курăнакан пысăк кӳлĕ выртать. Çийĕпе пĕчĕк хумсем кăтраланса выляççĕ. Таврара шăп. Никам та пĕр сăмах та калаймасть.

– Нивушлĕ çак пĕчĕк çăлтан тухрĕ вара ку тăвăллă çумăр? – шăппăн, темрен хăраса калать Хĕветĕр Хилипччă. – Мĕн сăлтава пула?

– Ваттисем калани, апла, тӳрре тухать, – халăх ăслăлăхне пĕтĕм чунран туйса илсе калать Нинук. – Тепĕр чухне эпир ахалех ĕненмесĕр тăратпăр. Тĕшмĕш тетпĕр. Акă, пирĕн ял халăхĕ çĕр кăвапине, икĕ çырма пуçне, килсе ларнă тет. Чăн та, акă, парк çумĕнчех çĕр путнă вырăн пур. Туй халăхне çăтнă тет-и? Вăл вырăн питĕ хăрушă! Киремечĕ те... икĕ çырма пуçĕнче!

– Халапласа кайса шутласан. çĕр-Аннемĕрĕн çамки те, çăварĕ те, кăкри те пур, – хĕрача шухăшне малалла тăсать Ванюк. Пирĕн Çĕр – хăйех организм. Микки сăртне выртса тăнласан, çĕр чĕри тапнине илтме пулать имĕш! Эх, ман юлташăм Антон хуларан каникула килсе çитеймерĕ, вăл географ, тем те пĕлет, мĕн те пулин хушса калатчех ĕнтĕ.

– Мĕнле килмен, килнĕ вăл! Сана курас тесе вара пĕрре те хыпса çунмасть, – йĕкĕлтешет Çтаппан. Антон аслашшĕпе пĕрле вите тăррине витнине те пĕлет, шарламасть. – Эсир каланисем тĕрĕс пулсан, апла, Çĕр планета та чĕрĕ организм пек ăс-тăнлă килсе тухать. Ăçтан чĕрĕ тата ăслă пултăр вара вăл çак тăпра? – Урипе тăлт! тапать ашкăнчăк ача. Унтан теме пула тарăхса кайса ури айĕнчи чула илсе çĕре шаплаттарса çапать. – Ку йăлтах вилĕ япала! Мĕн пултăр вăл вилĕ япалапа? Унпа эсĕ кирек мĕн ту, уншăн пулсан пурпĕрех.

– Вилĕ тетĕн! Çавăнпа, апла, эсĕ чулпа çапрăн-и? Çĕре ыраттармасть терĕн-и? – Ванюк

куçĕ умне Çтаппан çăл куçа тем пысăкăш чул пăрахни сиксе тухать. Йăлт сирпĕтсе пĕтерчĕ ун чухне. – А-а! сасартăк тĕшмĕртсе илет ача – Эсĕ мар-и-ха вăл, çăла чулпа çапаканни! Çавна пула вĕт çăл çилленчĕ! Чĕрĕ мар пулать? Çĕр чĕрĕрен те чĕрĕ. Акă вăл хăй çиллине мĕнлерех кăтартрĕ!

Кун пек каланă хыççăн пурте хăраса-хăраса çăлран тата аяккарах чакса каяççĕ. Çтаппан тин çеç çĕре чулпа çапрĕ мар-и-ха? Акă вăл çилленĕ те – пурне те çăтса ярĕ. Çĕр çăтнă вырăн кунта, тесе калĕç вара кайран. Пĕр ушкăн ашкăнчăк ачасене çăтнă тейĕç. Хăшĕ-пĕрисем хăйсем сисмесĕрех ăçта тарса çухалма май килет-ши тесе ун-кун пăхкалама тытăнаççĕ. Çав вăхăтра тата, çил çĕкленчĕ-и, таçтан темле шăхăракан сасă тухрĕ. Унччен те пулмарĕ – пĕр ушкăн ача кашкăртан хăранă пĕр кĕтӳ сурăх пек ял еннелле тапса сикрĕ. «Эсир ăçта таратăр?» – тесе учитель кăшкăрни те вĕсемшĕн халь ним те мар.

Хула ачи

Антон юлташĕсемпе пĕрле пулас тесе хыпса çунать пулсан та чунне хытарсах аслашшĕ мĕн каланине чунтан парăнса тăвать. Тумасăр? Вите тăррине сӳсе кайнă, ватă çын унта хăпараймасть. Антоншăн пулсан вара ку ним те мар. Сирсе пăрахнă хăмасене чылайăшне çапла тăрăшкаласа çапса тухрĕ те вите тăррине канма тесе ларчĕ.

Кунтан, ҫӳлӗ ҫӗртен, аякка курӑнать. Йӗритавра уй-хир, икӗ вӑрман, Сӑхӑтпа Нижер шывӗсем. Тӗлӗнмелле хитре. Икӗ ҫырма пуҫӗнче ачасем лартнӑ вӑрман. Анчах мӗн ку? Тӗпсӗр ҫӑл куҫ енчен пӗр ушкӑн ача ӗрӗхтерсе чупса тухрӗ те пӗр чарӑнмасӑр тусан кӑларса яла кӗрсе ҫухалчӗ. Тепӗртакран, вӑхӑт нумай иртрӗ-и, хапха умӗнче Антон! тесе кӑшкӑрни илтӗнсе кайрӗ. Ку Ванюк пулчӗ. Юлташӗ патне чупса ҫитрӗ ҫитрех. Пашкана ернӗ ача тем каласа ӑнлантарать. Анчах ӑна Антон та, ун аслашшӗ те ним чухлӗ те ӑнланмаҫҫӗ.

– Ҫӑл ҫӑтать, ҫӗр ҫӑтать! – темле тӳрех ӑнланса илме те май ҫук сӑмахсем тин хӑлхана кӗчӗҫ.

– Мӗн, мӗн? Илтӗнмест, – тет ҫӳлте ларакан Антон.

Аялтан япӑх илтӗннӗрен Ванюк вите тӑррине хӑпарса кайрӗ. Халь тин тата уҫҫӑнрах каларӗ.

– Ҫил-тӑвӑл мӗнрен тухнине пӗлтӗмӗр, – ӑнлантарчӗ хыпӑнса ӳкнӗ ача. Унтан хӑйсемпе мӗн пулса иртниневаскаса каласа пачӗ. Ку калава Антон аслашшӗ те илтрӗ. Кхм-кхм! текелет итленӗҫем. Антон чӗнмест. Унтан тем аса илнӗ пек пулать.

– Вӑхӑт ҫитрӗ, апла, – тесе хушса хурать Антон. Хӑй темле питӗ вӑрттӑн шухӑшлӑ. Тем пӗлет вӑл, чӑн та.

– Мӗн вӑхӑчӗ ҫитрӗ? – ним те ӑнланмасть Ванюк.

– Тавӑру вӑхӑчӗ. Ку вӑхӑта тахҫантанпах кӗтеҫҫӗ. – хальхинче ку сӑмахсем тата вӑрттӑнтарах янӑраса каяҫҫӗ. Ачана, халь ҫеҫ Ҫтаппан ҫӗре чул ҫапса хӑратни ҫитмест, Антон

каланинчен тата хăрушăрах пулса каять. – Çĕр планета ахаль япала мар, вăл тем пысăкăш кристалл, – малалла тăсать хăй сăмахне хулари тусĕ. – Вăл питĕ хăвăрт шутласа илме пултаракан машина, хăйне майлă питĕ пысăк компьютер. Кăна халĕ наука питĕ лайăх çирĕплетсе парать. Çĕр кашни япалана, кашни пулăма ас туса тăрать. Кайран кирлĕ пĕтĕмлетӳсем тăвать. Çăл тавра тухнă çил-тăвăл та çав пĕтĕмлетӳ пулма кирлĕ,

– Кхм-кхм! – текелет Антон аслашшĕ. – Çĕре, чăн та, кӳрентерме юрамасть. Эпĕ, акă, çĕр чавас умĕн, кирек мĕн калăр та, кĕл тăватăп, çĕртен ăна хускатма хăйнăшăн каçару ыйтатăп. Çĕре ăна ăнланас пулать. Вăл сассăр кăшкăрать пулать, анчах ăна илтекен çук.

– Тĕрĕс, питĕ тĕрĕс калатăр, асатте! Çĕр çине сурма та юрамасть! Хулари çĕр сывлаймасăр выртать. Ăна йăлтах асфальтпа хупланă. Çавăнпа вăл ăна йăлт çуркаласа таткаласа пĕтерет. Çавăншăнах хула çыннисене тусанпа чыхăнтарать. Асфальтне вара, асфальтне йăлт сурса вараласа пĕтереççĕ. Пăхма намăс. Çĕр мĕнле чăтать тульккӑш?

– Хулара пĕлместĕп те, пирĕн ялта вара таса. Çапла-и, Михха мучи? – мухтанам пекки тăвать Ванюк.

– Тасарах ĕнтĕ, çавăнпа кунта канма тесе килетĕп те. Ялта лайăх. Лăпкă. Шăп. Хулари пек мар. Тин сунă сĕте ĕçни хăйех мĕне тăрать. Ман Машка мĕнле пурăнать унта, асатте?

– Чиперех. Кĕтӳ яриччен нумай юлмарĕ, чăт кăштах. Енчен те, пит ĕçес килсен, акă, сивĕтнĕ сĕт пур, час илсе тухатăп.

– Илсе тух-ха, апла. Ăш хыпрĕ. Акă ку вите тăррине эпир Ванюкпа час витсе пăрахатпăр.

Ват çын кăштăртаткаласа киле кĕрсе кайрĕ. Çамрăксем хăма çапма тытăнчĕç. Шап та шап! тутараççĕ. Хăмисем сарлака та ĕç хăвăрт пырать. Хăйсем шухăша путнă. Пĕр сăмах та чĕнмеççĕ.

– Пĕлетĕн-и, тусăм, енчен те Çĕр çапла шутлама, туйма пултарать пулсан, тен, ăна урăхларах пĕтĕмлетӳ тума хистемелле? Вăл пире тăвăлпа мар, юратупа тавăртăр, – хускатать сăмахне Ванюк.

– Шутлав машинĕ мĕн шутласа пама ыйтатăн, çавна шутласа парать. Енчен те çĕр планета хăйне майлă компьтер пулсан, апла, вăл мĕн тумаллине йăлт ăнланать. Кăтартса çеç парас пулать.

– Мĕнле сăмахпа каласа кăтартса пама пулать-ши вара ăна?

– Кăна вара пĕлместĕп. Компьютер цифрăсене кăна ăнланать. Çĕрĕн те хăйĕн сăмахĕ пур пулĕ?

– Пур, пур! Мĕнле çук пултăр? – мăнукĕсене пулăшасшăн чупкалать тин çеç пĕр курка сĕт йăтса тухнă мучи. – Эпĕ çĕрпе кашни кунах калаçатăп-иç! Вăл мана ăнланать. – Мучи çӳллĕ çамкине пĕркелентерет. Шап-шур çӳçĕ хăйĕн çил вĕрнипе арпашăнса пĕтнĕ. Çавăнпа та вăл темле асамçă пекех курăнать. – Акă паян эпĕ ăна мĕн каларăм, пĕлетĕр-и?

– Мĕн-н?! – теççĕ харăссăн анраса кайнă çамрăксем. 21 –мĕш ĕмĕрте çĕрпе калаçакан çынна курма питĕ интереслĕ. Тен, вăл çĕр чĕлхине пĕлекен пĕртен пĕр çын. Урăх çук.

Аслашшĕ çĕрпе калаçма пултарнинчен пуринчен ытла мăнукĕ тĕлĕнет.

– Кала-ха, апла, кала пĕр-икĕ сăмах. Эпир те итлесе пăхар.

– Мĕнех. Акă, итлĕр. – Мучи çĕр çине чĕркуçленсе ларчĕ, куркари сĕтне çĕр çине кĕлт тумлатрĕ. – Тавах сана, тăван çĕр, пире çуратнăшăн, анне пек пăхса ӳстернĕшĕн. Яланах пулăхлă пул, çăкăр-тăварсăр ан хăвар. Эпир вара сана хисеплĕпĕр, юратăпăр, мĕн кирлине йăлт парăпăр. Пуç çапатпăр, ан пăрах хăвăн ачусене. – Ватă çын виçĕ хутчен çĕре ӳксе пуç çапрĕ, куркари сĕте тутанса пăхрĕ. Унтан куркана вите тăрринче çак асам ĕçе пăхса ларакансене тăсса пачĕ. – Ĕçĕр, эсир те. Пехил пулать.

– Асатте, эсĕ мĕн, çак сăмахсене çĕр ăнланчĕ тетĕн-и? – сĕте сыпкăмăн-сыпкăмăн ĕçсе хирĕçлет Антон. – Çĕр вăл çын мар, компьютер. Эпир те, сăмах май, ăнланса пĕтермерĕмĕр. Çĕр ыйтни мĕн вара вăл?

– Апат, çĕр апачĕ. Урăх мĕн пултăр? Акă эпĕ кĕлĕ умĕн сĕт тумлатса патăм, çĕр пулăхлă та тулăхлă пултăр тесе кашни кунах ăна эпĕ шăваратăп, тислĕк хурса паратăп. çуркуннепе вара ана çине лавĕ-лавĕпех тислĕк кăларатăп. Çĕр çакна питĕ лайăх ăнланать.

– Тислĕк хывнине ăнланма пулать пуль-ха. Кунта çĕр çаврăнăшĕ пурнăçланса пырать. Мĕн чухлĕ илнине каялла тавăрса паратăр. Вара çĕр, кăшт ытларах парсассăн, лайăхлансах пырать. Кăна ăнланма пулать. Анчах та кĕлĕ сăмахĕсем мĕне пĕлтереççĕ? – Ача шухăша путать. Ванюкпа Михха мучи те шутлаççĕ. Çĕр те, тен, шутлать. Картишĕнче шăп. – Акă мĕн! – кăшкăрсах

ярать Антон. Сăмахĕсем вĕсем çĕр моделĕ вĕт! Çĕр çаврăнăш моделĕ. Çын чăн малтан çĕре сăмах каласа евĕрлет. Асăрхарăр-и, кĕлĕре тырпул туса илни кăна мар, чӳк туса тавăрса пани те пур. Чӳкĕ, çăкăр-тăвар хывни, символ кăна. Чăнни – тислĕк хуни, çĕре тăранмалăх апат пани. Çавна евĕрлесе парать те кĕлĕ. Ăнт!

Кун пек ăнлантарса пани пурин кăмăлне те каять. Капла туни çĕре çаратни мар ĕнтĕ вăл. Халĕ, акă, пĕрмаях пĕлтерсе тăраççĕ, унта та кунта катастрофа. Çĕр çилленет. Выçă вăл. Мĕн пуррине йăлт туртса илеççĕ те унран, çийĕнчен тата лач! тутарса сурса хураççĕ. Кăна çын мар, çĕр те чăтаймасть. Çавна систерсе «вăхăт çитрĕ!» тесе691 каларĕ те Антон. Хулара çав пĕтес вăхăт çитни паллăрах пуль çав. Ялта ун пекех мар.

Шухăшлав малалла пырать. Икĕ çамрăк вите тăрринче шак та шак! тутараççĕ. Шухăшĕсемпе, çӳлте лараççĕ те, таçта çити вĕçеççĕ. Антон Çĕр-компьютерпа мĕнле ĕçлемелли пирки, Ванюк вара Çĕртен çĕнĕрен çăтмах тума ыйтса пăхасшăн.

– Енчен те çĕрпе тĕрĕс ĕçлесе пырсан эпир çĕр çинче çăтмах туса хума пултараятпăр-и? – пĕлтерет вăл биологи учителăн шухăшĕмĕтне. Çав райри пурнăç йывăççине те тепĕр хут тавăрса парас килет ман тăван халăхăма тепĕр хут. Унсăрăн ытла та усалланса ухмахланса кайрăмăр.

– Ненай, – тет мучи. – Çăтмах вăхăчĕсем иртсе кайрĕç пулĕ вĕсем. Пурнăç йывăççи тесен, Самать патĕнче уйра халĕ те пĕр хурама ларать. Çавă ĕнтĕ вăл, пурнăç йывăççи тени! Анчах ун патне халь тин никам та пырса кĕлĕ

каламасть, чӳк тумасть. Ватă хăй. Çапах та ăна никам та пырса тĕкĕнмест, касмасть. Апла, халăхра çав эсĕ калакан ăнлав, пурнăç йывăççи тени, упранса юлнах. Çăтмахĕ вара... Çăтмах вăл ĕçлесен кăна пулать. Ĕçлес пулать. Вара тин сĕтел ури авăнмалăх апат-çимĕç пулать. Тавралăх та татах илемленет.

– Ку тĕрĕс пуль, анчах та Çĕр-планета хăй те ухмах мар терĕмĕр, вăл та çав çăтмах çулне шырать пулĕ. Ĕлĕк-авал çын хăй ухмахлăхĕпе, пĕтĕм технипе килсе çапиччен çут çанталăк, паллă, ирĕклĕрех сывланă ĕнтĕ вăл. Халĕ те сывласшăн. Çакна ăнланса илни пире те, çĕре те пулăшатех. Эпĕ сисетĕп, час тем пулать пек. Çĕр-Анне вăранчĕ.

– Тем пекехчĕ. Анчах çав вăхăт пĕрех ырă сăмах каласа ĕçлемесĕр çитеес çук. Çавăнпа та...

– Çавăнпа та çав кĕлле эпĕ те каласа пăхатăп, – тет вите тăрринче сиксе аннă Ванюк. Антон, атя, эс хирĕç мар-и?

Акă тĕнчере нихçан пулман пулăм. Икĕ арçын ача çĕр умне чĕркуçленсе ларнă та кĕлĕ тăваççĕ. Мĕн калаççĕ, паллă мар. Чăвашăн ун кашнин хăйĕн кĕлли тет. Канон çук. Ку енĕпе вăл питĕ ирĕклĕ. Антон компьютерпа калаçнă пек калаçать пуль. Ванюк çăтмахра ӳсен пурнăç йывăççине ыйтать. Ватти те кĕл тăвать. Вăл çамрăксене сывлăх ыйтса кĕл тăвать, нумай пурăнччĕр тет. Мăнукĕсем çапла ăслă, тăнлă-пуçлă, ырă кăмăллă та ĕçлĕ пулнишĕн савăнать мучи. Ванюка та мăнук выраннех йышăнать. Ара, кашни çул мĕн пĕчĕкрен Антонпа пĕрле вăл. Хулари тусне ял пурнăçне хăнăхма вĕрентрĕ. Халь тин Антон тем тума та пĕлет.

Çурт тăвас тесен çурт тăвать. Раствор çăрать, кирпĕч хурать, чул кăларать. Утă вăхăчĕ çитсен вара ниçта кайса кĕме пĕлмест. Уттине те çулать, тавăрса типĕтет, сип-симĕс курăка çак вите тăррине кĕртет. Ĕне кĕтӳ тесен, кĕтĕве те каять. Машка сĕтне юрататать те кĕтӳрен килнĕ ĕнене пĕр михĕ чĕрĕ утă çулса парать. Антонăн, мĕн калас, туман ĕç çук, алли пырать ун. Кăмăлĕ те пит хитре. Çавăнпа та ватă çын икĕ тусшăн пит савăнать, ыр сунать. Ку çамрăксем тăван çĕре нихçан та сутмĕç, ыттисене те çĕре çĕмĕрме памĕç, тет вăл.

Акă вĕсем кĕл туса пĕтерчĕç пулас та тем калаçса пӳрте кĕрсе кайрĕç. Тем самантран Ванюк темле кĕнеке йăтса тухрĕ. Уçкаласа пăхрĕ те çаплипех вула-вула килнелле танккарĕ. Тепĕртакран Антон та кулкаласа тухрĕ. Вите тăрри витсе ывăннă мучи канма выртрĕ пуль. Антон пĕчченех. Акă вăл сасартăк сип-симĕс курăклă картишваррине йăванса кайрĕ те лăпланса выртрĕ. Икĕ аллине ик айккинелле сарса пăрахнă хăй, куçне кăвак пĕлĕтелле тинкернĕ. Савăк ăна, канлĕ халь çĕр ытамĕнче. Апла, хула ачи тин тăван çĕрне тупрĕ пулать. Унпа пĕр пулса кайса вăй илет те акă вăл Çĕр-планетăпа компьютерпа калаçнă пек калаçма пуçлать. Çав калаçу çапла çĕр кăкăрĕ çинче канлĕн кăна выртнă чухнех пуçланчĕ мар-и?

Протоценоз

Çил-тăвăл хыççăн чылай вăхăт иртрĕ. Шкул ачисем йăлана кĕнĕ йĕркепе çĕнĕ катана

выльăх ватасран тесе хурала çӳрерĕç, шкул пахчинчи йăрансене ӳстерчĕç. Кашнинчех вĕсемпе пĕрле Антон та пулчĕ. Тăваттăн çӳрерĕç вĕсем. Антон, Ванюк, Çтаппан тата Нинук. Икĕ çырма пуçне те темиçе хутчен шыва кĕме кайса килчĕç, анчах нихăшĕ те тĕпсĕр çăл патне тек пырса пăхмарĕç. Хăрарĕç пулать. Ку ютшăну чылая пыратчĕ-и, калама та хĕн. Эльпуçĕнче та Мишерти пек тăвăллă çумăр тухнă тенине илтсен, чăтаймарĕç çăл куçĕ патне кайса килме шут тытрĕç. Чăнласах хăраççĕ пулас, пĕр сас кăлармасăр, шиклĕн кăна ура пускаласа утса пычĕç çамрăксем çав асамлă вырăн патне. Мĕнле-ши? Тĕпсĕр çăл куçĕ вара тĕлĕнмеллипех тĕлĕнтерчĕ. Вăл ĕлĕк мĕнле пулнă çаплипех тăрса юлнă. Хум вылятса выртакан таса та тарăн пысăк кӳлĕ вырăнне куçа пăл-пăл! туса тăракан шыв юххи тăрăнчĕ. Юшкăнланса кайнă хăй. Ĕлĕкхи пекех. Ванюк мĕн ас тăвасса çаплаччĕ вăл. Тĕпсĕр çăл каллех юшкăнпа тулса ларнă. Йĕри-тавра вара! Йĕри-тавра, кăна чăн малтан Антон асăрхарĕ, калама çук симĕс курăк шăтса тухнă. Тата ку курăкĕ темле нихçан курманни!

– Мĕн япала ку? – ыйтать Антон. – Эпĕ кун пек курăк курман. Ятне те пĕлместĕп. Калас пулать, ачасем таврара ӳсекен кашни курăк ятне пĕлеççĕ. Сахал мар вылянă курăкла. Вăййи çапла. Кашни ача тĕрлĕ курăк татса килет те пĕрин çав курăк ячĕсене каласа тухмалла пулать. Пĕлмессерен çĕр ăшне пĕкĕ аврипе шĕвĕр патака çапса кĕртеççĕ. Тепĕр чухне, курăк ячĕсене пĕлменрен ĕнтĕ, вăл çĕр ăшнех çапăнса кĕрсе каять. Ăт, çав çĕр ăшнех кĕрсе кайнă шĕшлĕне пĕрре кăна мар шăлпа

туртнӑ Антон. Ун чухне ҫӗрӗ те ҫӑвара кӗрет. Ҫавӑнпа та ҫӗр тутине ача питӗ лайӑх чухлать. Халь тин асӑрханӑ курӑк ятне вара вӑл пӗлмест. Каллех ҫӗре ҫапса кӗртсе лартнӑ шӗвӗр патака шӑлпа туртма тивет-и?

– Чӑн та, – Нинук курӑка ҫӑлса пӑхать. Сӑмси патнех илсе пырса шӑршлать. – Ай-уй! Пит тутлӑ шӑршлӑ ку, ҫемҫе тата.

Ачасем пурте алӑра нихҫан та тытса курман курӑка татса шӑршласа пӑхаҫҫӗ. Ванюк, те юрать те юрамасть текелесе, ҫыртса та пӑхать. Тути те лайӑх пек. Ҫтаппан курӑка урипе тапса тӑпӑлтарать.

– Тупнӑ курӑк... Курӑк курман-им? Курӑк-тӑк курӑк. Ун пекки, курӑр, тем чухлех шӑтса тухнӑ.

– Ан тив! – тет Нинук. – Ку ахаль курӑк мар. Ку сиплӗ курӑк. Вӑл тинтерех ҫеҫ шӑтса тухнӑ пулас. Ӗнер мар виҫӗм кун эпир хурала тухнӑ, кун пеккине асӑрхаманччӗ.

– Акӑ мӗн, – аса илет Антон. – Машка каякан кӗтӳ кунтах ҫӳрет, ӗне питӗ тӑранса киле пуҫларӗ. Пахчари курӑка ҫулса парсан та ҫимест. Сӗчӗ вара... питӗ тутлӑ пек.

– Тулай Иванӗ те питӗ мухтанать тет. – хушса хурать Нинук. – Ӗнесем халь питӗ тӑранса килеҫҫӗ. Эпӗ лайӑх кӗтӳҫӗ, уншӑн мана эрех памалла тесе калать тет. Кӗтӗве катана кӗртме пӑрахнӑ-ха вӑл. Тен, ҫак курӑка ҫисе тӑранаҫҫӗ выльӑхсем?

– Ха-ха-ха-ха-ха! – юри кулам пекки туса кулать Ҫтаппан. – Тен, ку сирӗн Аслӑ ҫаран пулать. Хӑй тӗллӗнех, шӑвармасӑрах ӳссе тӑрать. Ӗнисем те ҫимесӗрех тутӑ пулаҫҫӗ. Ҫулма та,

акма та, типĕтме те кирлĕ мар – хăй тĕллĕнех ӳссе тăрать. Ха-ха-ха!

– Мĕн терĕн, хăй тĕллĕнех! – пĕшкĕнет çĕр çумне Ванюк. – Пăхăр-ха, пăхăр, курăк хăй тĕллĕн тенĕ пек питĕ хăвăрт ӳсет. Эпир калаçса тăнă вăхăтра вăл пĕр шит пуль ӳснĕ. Кун пек вăрăм марччĕ вăл. – Ванюк курăка татса малтанрах татнипе танлаштарать. Чăн та, тем самантра курăк чылай ӳснĕ. Ку куç кĕрет.

Аптраса ӳкнĕ ачасем шăп тăраççĕ. Ванюка тахçан каланă кĕлĕ сăмахĕсем аса килеççĕ. Вăл Антонпа тата Михха мучипе пĕрле кĕл тунă чухне çĕртен хăй тĕллĕнех хăвăрт ӳсекен курăк пама ыйтнăччĕ. Вăл ыйтнине никам та илтменччĕ. Ăна вăрттăн кăна шалти саспа ыйтнăччĕ. Ара, çăтмахри курăк вăл хăй тĕллĕнех пĕр вĕçĕмсĕр ӳсет-иç! Антон пуçĕнче вара çĕр çаврăнăшĕн моделĕ çаврăнать. Курăк айĕнчех темле юшкăн выртнине вăл кăна асăрхарĕ-ха, çак юшкăнтан килмест-и ку пулăм? Юшкăн вăл питĕ пулăхлă. Авалхи чăваш несĕлĕсем çырма икĕ пуçĕнче пурăннă чухне, Месопотами теççĕ-и халь, çакăн пек юшкăнлă çĕр çинче тырпул туса илнĕ тет. Çавăнтах пулнă мар-и-ха Библире çырса хăварнă çăтмах çĕр? Çĕр çаврăнăшĕ, çĕр çаврăнăшĕ! çаврăнать ача пуçĕнчи шухăш. Нинук вара илем пирки шутлать. Эх, епле илемленсе каять пуль Сăхăт çырми ку курăк ярса илсен. Халĕ вăл кĕтӳ иртмессерен тусанпа мăкăрланса тăрать. Типĕ, çара, чăнкă... Йывăç та лартса пăхнă унта. Каймасть. Ку курăк, тен... Çтаппан та питĕ тĕлĕннĕ. Айван та вилĕ текен çĕр каллех тем çуратса парать. Анчах ача пуçĕнче ку чĕрĕлĕх мар, пач урăххи хуçаланать. Кăна, чăн пулсан,

алла мёнле çавăрса илме пулать-ши, шутлать вăл. Курăкĕ питĕ хăвăрт ӳсет пулсан питĕ пысăк кĕтӳ те кĕртсе яма пулать. Курăкĕ ӳссех тăрĕ, ĕнисем мăнтăрлансах пырĕç... Çтаппан вара вĕсене сутса укçа тăвĕ. Лайăх ку!

– Акă мĕн! – тет çĕнĕ хуçа. – Эпĕ кĕтӳçĕ пулатăп. Çак курăкпа тăрантарса нумай-нумай ĕне ĕрчетĕп те пасара кайса сутса нумай укçа тăвăп. Ку ĕçе урăх никам та ан кĕрештĕр. Эпĕ хам.

Кун пек пĕр кĕтмен çĕртен тунă пĕтĕмлетӳ ачасене култарса ярать. Мĕн хуçи? Малтан ку пулăмăн сăлтавне тупас пулать-ха. Тен, вăл ку пĕрре те ырра мар. Усала, тен, ку?

– Кунта, чăн та, темле майсем уçăлса пыраççĕ пулас, – тет Ванюк. – Курăк çăтмахри пек ӳсет. Акă эпир ĕмĕтленсе тăнă вăхăтра вăл татах ӳснĕ. – Ача тепĕр ывăç курăк татса танлаштарса пăхать. Курăк татах ӳснĕ...

– Апла, ку, – хăвăрт шутлать компьютер хуçи, – ыранччен пирĕн çӳллĕш ӳсет. Вара мĕн тумалла тет унпа? Тен, чăн та, Çтаппан калашле, кĕтӳ кĕртмелле... Сĕтлĕ пулатпăр.

– Ан калаçăр, ӳстĕр! – вылятать куçĕпе хĕр. – Кунта авлхи мезозойри пек тем çӳллĕш курăк ӳстĕр!

– Ĕнесем динозаврсем пек çӳреччĕр! – ашкăнчăклăн аталантарать хăй шухăшне Çтаппан.

Кăна илтсен пурте ахăлтатса кулса яраççĕ. Атьăр-ха, теççĕ, эпир те çăл куç шывне ĕçсе пăхар, тен эпир те Улăп пек ӳссе кайăпăр. Кула-кула ачасем ӳпĕнсе çăл шывне ĕçеççĕ. Тем, пит ӳсни курăнмасть. Вĕтĕрех. Анчах чунĕсемпе кусем чăн Улăпсем. Хăйсене хăватлăн туяççĕ.

Ара, кашнин хăйĕн ĕмĕчĕ те-ха. Ĕмĕтрен асли вара вăл мĕн пултăр?

Каçхине, паллă, ĕнесем каллех питĕ тăранса килеççĕ. Тăвăл хыççăн икĕ çырма пуçĕнче курăк ешерсе кайни çинчен ялта халĕ ĕнтĕ пурте пĕлеççĕ, кайса та пăхĕччĕç, анчах каç пулса килни кансĕрлет. Килти ĕçсем те пур, вĕсене курăк курма тесе пăрахса тухса каяймăн. Çавăнпа та ял халăхĕ пит хыпăнса ӳкмерĕ. Çумăр лайăх лӳшкенĕ, паллă, курăк çумăр хыççăн хăвăрт ӳсет. Ыран кайса пăхăпăр терĕç те, çывăрма выртрĕç.

Хĕветĕр Хилипччăн кăна ыйхă килмерĕ. Ачасем ашшĕ-амăшĕсене кăна мар, мĕн пулса иртнине чăн малтан биологи учителне каласа панă пулнă. Хăй куçпа курман пулин те ачасем калани питĕ курăнчăклă курăнса выртрĕ. Икĕ çырма пуçĕ. Вăл вырăн мĕн ĕлĕкренпе хăй асамлăхĕпе палăрса тăнă. Темле аваллăхлă вырăн. Ахальтен мар пуль çав чăвашсем, кашни ял çапла, икĕ çырма пуçне пырса ларнă. Масарĕсем те икĕ çырма пуçĕнче. Авалхи шумерсенченех тухнă пулас ку йăла-йĕрке. Вĕсем те икĕ çырма пуçĕнче пурăннă пулать. Ку пĕрре. Тепре çав вырăн питĕ юшкăнлă пулнă. Унта тырпул туса илме, вырăх ĕрчетме меллĕ. Тĕпсĕр çăл Эль куӳллипе, Хура тинĕспе, тен, апла, Вăта тинĕспе те çыхăннă тени тата питĕ интереслĕ. Халăх халапĕнче тем пур пек туйăнать. Архетип, теççĕ-и-ха? Халăх пĕрре пуçа кĕрсе ларнă шухăша нихăçан та пăрахмасть. Ламран лама куçса пырать çав шухăш. Мĕнле шухăш? Мĕнли пултăр, паллă, çав авалхи икĕ çырма пуçлă вырăна пур çĕрте те курасси, унта авалхи пек пурнасси... Вăл вырăн çăтмах пек

пулнӑ. Пӗр пилӗк пин ҫул каярах ҫавӑнта реххетленсе пурӑннӑ чӑвашсем. Ҫав вырӑна, апла, ниепле те манса каяймаҫҫӗ пулать! Ҫак кӗтмен шухӑш учителе кравать ҫинчен ҫӗклесе тӑратса лартать. Каяс, тет вӑл, халех кайса пӑхас ҫав тӗле. Ҫуллахи каҫ кӗске, ҫитнӗ ҫӗре ҫутӑлать те. Учитель тӑхӑнчӗ те ҫула тухрӗ.

Ванюкӑн та ыйхи килмерӗ. Унӑн хӑйӗн шухӑшӗ. Тата вӑл ҫав ҫӑлри шыва ӗҫнӗ хыҫҫӑн каллех хӑйне питӗ вӑйлӑ туять. Тем туса хурас пек шухӑшласа выртать вӑл. Ҫав юшкӑнпа усӑ курса, ӑна таврари уйсене хывса тухсан, тырпул тухӑҫне ӳстерме пулать пек туйӑнать ӑна. Акӑ еплерех ӳсет курӑк. Халь ӗнтӗ вӑл ир енне Ванюк ҫӳллӗш те пулчӗ пулӗ. Халь тин, тен, ӑна ҫулса пӑрахмалла та силос тумалла. Вара ӗнесем хӗлле те сӗт лайӑх антарӗҫ... Типӗтсе хурсан та аванччӗ... Юшкӑнӗ, юшкӑнӗ вара ӑҫтан? Сиплӗ тата хӑй!

Антон та ҫывӑраймарӗ. Вӑл та ыттисем пекех ҫил-тӑвӑл тупсӑмне шырарӗ. Ҫавӑн чухлӗ шыв куҫ пек пӗчӗк ҫӑлтан тапса тухни, пӗтӗм таврари уйсене вӑйлӑ ҫумӑр ҫутарса шӑварни тӗлӗнтерчӗ ӑна. Шыв ниҫтан та мар, ҫӗр тӗпӗнченех тухнӑ. Апла, ҫав шыва Ҫӗр чӑмӑрӗ хӑех хатӗрлесе панӑ. Таҫтан Атлантика енчен килмен ӗнтӗ вӑл! Килнӗ пулсан Мижере ҫитиччен нумай-нумай ҫӗрте ҫунӑ пулӗччӗ...

Нинукӑн та ыйхи кӗске пулчӗ. Ҫывӑрса кайнӑччӗ вӑл. Тӗлӗк куратчӗ. Ҫтаппанпа Ванюк хӗршӗн тӳпелешсе кайнӑ пек. Нинук ҫакна кӳлӗ хӗрринче темшӗн питӗ савӑнса пӑхса тӑрать. Уншӑн ҫапӑҫаҫҫӗ-ҫке! Ҫав вӑхӑтра, вӑйӑран вӑкӑр тухать теҫҫӗ-ха, сасартӑк иккӗшӗ те ҫав тӗпсӗр кӳлле ӳкрӗҫ пек те ним йӗрри-паллисӗр

пăл-пăл! туса тăракан авăрта çухалчĕç. Хĕр хăраса кайрĕ. Вăранчĕ. Ванюка темле инкек кĕтет пекех туйăнчĕ.

Çтаппан та куçне хупмарĕ. Çав кӳлĕ таврах çӳрерĕ. Темле питĕ пысăк укçа тума пулать пек туйăнчĕ ăна. Темле усă курма пулать пек çак пулăмпа. Кирек мĕнле пулсан та унăн çак кӳлĕ хăватне алла илмелле, ун патне никама та пыртармалла мар. Вара вăл та пуян пулĕ...

Тул çутăлсах çитрĕ. Çĕнĕ кун пуçланасса чăтăмсăррăн кĕтсе выртакансем ĕнтĕ пурте çула тухнă. Тĕпсĕр çăл куçĕ тĕлне чăн малтан учитель çитсе ӳкрĕ. Таврара, чăн та, сип-симĕс. Кун чухлĕ курăка кунта Хĕветĕр Хилипччă нихăçан та курман. Çăл куçĕ вара улшăнман пек. Ĕлĕкхиллех тапса выртать. Чĕреллĕ тейĕн. Учитель курăка татса пӳрнипе йăваласа пăхать. Вăрăмах та мар вăл. Çĕр хута ӳсмен те пек. Ара, каçхине хĕвел çути çуккă вĕт, ăçтан ӳстĕр! Фотосинтез хĕвел çутисĕр пыраймасть. Биологи учителĕ, урăх пит нимех те тупайманскер, курăка тăпăлтарса илсе целлофан пакет ăшне хучĕ. Унтан çăлран тапса тăракан юшкăна тепĕр пакета тултарчĕ. Шывне пĕчĕк кĕленче савăтне ячĕ. Тĕпчемелле, тет.

Çак ĕçсемпе аппаланнă вăхăтра чăн малтан Ванюк персе çитет. Ун хыççăнах ыттисем те. Шкул ачисем каллех пурте пĕрле. Халь тин учитель те пур. Вăл ăнлантарса парасса кĕтеççĕ. Анчах Хĕветĕр Хилипччă нимех те калаймасть. Тĕпчемелле, тет. Çавăнпа та ачасем ун-кун пăхкаласа тăчĕç-тăчĕç те таврара нимех те улшăннине курмасăрах учитель сĕннипе шкулалла çул тытрĕç. Унта лаборатори пур.

Ачасем кайсанах кӳлӗ хӗрринчи пӗр ҫӗр тӗмески хускалчӗ пек. Курӑк та чашӑлл! ҫӗкленсе илчӗ. Ара, хӗвел тухнӑ мар-и? Хӗвел тухсан пурнӑҫ килет! Вӑхӑт нумай иртрӗ-и, ҫав тӗмеске шартлаттарса ҫурӑлса кайнӑ сасӑ кӑларчӗ, татах ҫӗкленчӗ те ҫӗр айӗнчен асамат кӗперӗ евӗр темле ҫавра тӗм курӑнса кайрӗ. Куҫа шартарса чӑлтӑрр-чӑлтӑрр! ҫиҫрӗ. Кӑна никам та курмарӗ.

Учителпе ачасем шкул лабораторинче лараҫҫӗ. Хӗветӗр Хилипччӑ курӑка шыв банкине лартнӑ, шывне пипеткӑпа окуляр айне тумлатнӑ та микроскоппа пӑхать. Ҫук, ахаль шыв мар ку! Унта темле «ҫапӑҫу» пырать. Шыв тумламӗ тулли тем чухлӗ кӑткӑс молекулӑсем. Пӗрисем ӳссе пайланса пыраҫҫӗ, теприсем вӗсене тапӑнса ҫӑтса ҫисе яраҫҫӗ. Ҫак тупӑшу хӑйне майлӑ пӗр ҫаврашка пек курӑнать. Куҫ умӗнче темле асамлӑ кустӑрма ҫаврӑнать тейӗн. Пин-пин кустӑрма. «Пурнӑҫ ҫаври!, – пырса кӗрет ӑсчах пуҫне пӗр шухӑш. – Акӑ ӑҫта вӑл пурнӑҫ ҫаври!» Хӗветӗр Хилипччӑ чике сухалне сӑтӑркалать. Алли чӗтрет хӑйӗн. Тути мӑк-мӑк! тукалать.

– Кунта-кунта, – тет вӑл, – темле пурнӑҫ. Акӑ пӑхӑр-ха!

Ачасем черетӗн кӗпӗрленсе микроскоппа пӑхаҫҫӗ. Ахлатса тӗлӗнни, уйлатни кӑна илтӗнсе тӑрать пӗр вӑхӑт лабораторире.

– Мӗн ку? – ыйтаҫҫӗ харӑссӑн.

Никам та ним те шарламасть. Шӑп. Ҫав вӑхӑтра хӗвел пайӑрки пӳлӗм тӑрӑх майӗпен шуса кӗрет те микроскоп ҫине ӳкет. Хӗвел ҫинчи тумлам тӗрлӗ тӗслӗн ялкӑшма тытӑнать. Ку пурнӑҫ питӗ хитре, шутлаҫҫӗ ачасем.

– Ку авалхи ценоз, протоценоз ку! – тахçан студент чухнех вěреннине аса илет учитель. – Çěр çинче йăркеленнě тěрлě-тěрлě япаласен çаврăнăшне эсир пěлетěр ёнтě, вěреннě. Шыв çаврăнăшě унта, сывлăш çаврăнăшě, апат çаврăнăшě... Çавăн йышши çаврана куратпăр эпир. Анчах ку тахçанхиех, пěр-икě миллиард çул пуçланса кайниех. Вăл ку тарана çитиччен мěнле упранса юлма пултарнă-ши? Эволюци текенни пур вěт-ха. Халь ăна эпир тăпрапа ўсентăран тата чěрчун хушшинче йěркеленнě çыхăнусенче куратпăр. Апат циклě, теççě. Çут çанталăкра вěт кашни теприпе апатланса пурăнать. Кашни тепěрне çиет.

– Кунта та, шыв тумламěнче те, пěр молекула тепěр молекулăна çиет вěт! – ахăрса кулса ярать Çтаппан. Çак япала, ахăртнех ăна пит килěшет.

Ачасем ун çине кăнн! пăхса илеççě. Нинук çилленерех те. Ара, кунта ним кулмалли те çук-иç! Авалхи пурнăç хальхи мар ёнтě вăл. Çапах та ун сěмě пирте упранса юлнах пуль. Çавна сисеççě çамрăксем. Çавна туйса илчě те учитель.

– Эпир урăх ним те мар, эпир протоокеанăн пурнăçěпе тěл пултăмăр. Пěр икě-виçě миллиард çул каялла Çěр чăмăрě çинче çапларах шыв пулнă теççě. Çав шывра чи пирвайхи пурăнăç пуçланса кайнă. Молекула тенисем молекулăсем те мар, вěсем чи пирвайхи организмсем, чи пěчěк клеткăсем!

– Курăкě ку вара ăçтан? – ыйтаççě ачасем. – Ёлěк кун пек курăк пулман ёнтě.

– Курăкě, – банкăри пěр ывăç курăка алла илсе хěвел çинче çавăркалать учитель.

Çавăркаланăçем курăк яшăлтатса илнĕ пекех туйăнать. – Курăкĕ ку хăмăр вăхăтранах. Хулара газонсене акса ӳстереççĕ вара, çавă ку. Шур ути пекрехскер.

– Пылчăкĕ мĕн?

– Пылчăкне час пăхатпăр, – тет ăсчах. Биологи учителĕ ачасене чăн ăсчах пек курăнать. Хăй те вăл питĕ хавхаланса кайнăскер, темле питĕ çутă сăнлă. Хура куçĕсем çиçеççĕ кăна. Акă вăл пылчăк тумламне тĕпчеме пуçларĕ. Пӳлĕмре паçăрхи пекех шăп. Ванюк ахаль те тăсланкăскер тӳп-тӳр хытса тăнă та тата çӳлĕ курăнать. Антон пуçне пĕкнĕ. Вăл пĕчĕкрех, çавăнпа та тата лутрарах курăнать. Çтаппан вара, çавра куçлăскер, куçне тата чарса пăрахнă та шăши тытма тухнă тăмана пек – час кама та пулин çăтса ярасла пăхать. Нинук хăй те чисти хĕвел сăнлăскер питĕ хавасланса тăрать, кĕтет, мĕн пулать-ха тет. – Пулчĕ, – тет учитель. – Ку пылчăк фермент йышши япала, энзим. Халь курăк питĕ хăвăрт ӳснине ним те мар ăнлантарса пама пулать. Ку пылчăк курăкшăн чи лайăх апат, вăл ӳстерет курăка. Урăхла каласан, таса тислĕк.

– А–а–а! – ăнкарса илеççĕ шкул ачисем. – Авă еплерех шуса пынă сĕм авалхи пурнăç!

– Апла, эпир ку тислĕкпе усă курса питĕ тухăçлă тырпул туса илме пултаратпăр вĕт, – тет Çтаппан. Ун куç умĕнче темле питĕ пысăк хуçалăх. Чашкăрса ӳсекен курăка çисе самăрланса кайнă ĕнесем, кашласа ларакан тырпул...

– Тĕпсĕр кӳлĕ тавра эпир чăн-чăн çăтмах çĕршыв туса хурăпăр, – ĕмĕтленет Ванюк. –

Унта, тен, кайран акӑ пурнӑҫ йывӑҫҫи те шӑтса ӳсӗ!

– Ҫӗр чӑмӑрӗ ӑшӗнче авалхи океан шывӗ упранса юлнӑ пулас, – тӗшмӗртет Антон. – Ҫӗр хӑй те ҫапла шыв тума пултарать–и, тен...

– Халь тин эпир чӑн ҫынсем пек пурӑнма пуҫлӑпӑр. Пӗр-пӗринпе хирӗҫмесӗр, пӗр-пӗрне кӳлешмесӗр... Ҫӗр пире хӑй кӑмӑлне кӑтартрӗ. Ан хирӗҫӗр, терӗ. Вара сирӗн ялта та ҫӑтмах туса хума пулать, терӗ. Ҫӗр пиртен ҫӗр хут ӑслӑ, чунлӑ, хӑйне пӑрахманшӑн пире ҫӗр тӗрлӗ ырлӑх кӳрет.

– Ай, епле лайӑх ачасем эсир, савӑнтаратӑр хӑвӑрӑн ватӑ учителӗре. Эсир калани пурте тӗрӗс пуль, анчах та ӗмӗтсем пурнӑҫланччӑр тесен ай! мӗн чухлӗ ӗҫлеме тивет. Ҫут ҫанталӑк пире шанс пачӗ пулас, шанчӑк кӳчӗ, апла. Ҫав шанчӑка тӳрре кӑларасчӗ. Эпӗ сисетӗп, ку пуҫламӑш кӑна. Тӗпсӗр кӳлӗ тени, ӑна вӗт ватӑсем пире валли упраса хӑварма пултарнӑ, татах та тем те пӗр кӗтартӗ. Хатӗр тӑрӑр. Те ырра ку, те ырра мар – хам та пӗлместӗп.

Ватӑ ҫын калани пурне те шухӑша ярать. Чӑн та, темпе тӗл пулнӑ-ха ачасем. Мӗн кӳрсе килет ку пулӑм? Кӑна никам та пӗлмест. Анчах ҫамрӑклӑх тени аптӑраса тӑрать–и вара? Пӗр ушкӑн ача тем канашласа илчӗ те капӑрр! ҫӗкленсе лабораторирен тухса кайрӗ. Учитель вӗсене чарма шутламарӗ. Кайччӗрех, терӗ. Унта тӗпсӗр ҫӑл куҫ патӗнче чӑнласах тата тем пулса иртессӗн туйӑнчӗ.

Пурнăç йывăççи

Ачасем шкул лабораторинче ĕçленĕ вăхăтра, чăн та, тĕпсĕр кӳлĕ тавра тем те пулса иртрĕ. Çĕр тĕмески тенĕскер, халь тин асамат кĕперĕ тĕслĕ йывăç пулса тăчĕ. Курăкĕ тесен, курăкĕ пит ӳсмерĕ те. Кашни ӳсентăранăн хăйĕн ӳсĕмĕ пур ĕнтĕ унăн. Ӳсес вырăнне вăл туратланчĕ, пуç кăларма хатĕрленчĕ. Пурнăç кунта халь вĕресе кăна тăрать. Ачасем çитнĕ çĕре, пĕр иккĕленмесĕр калама пулать, икĕ çырма пусĕнче темле çăтмахлă тĕнче хуçаланма пуçланă. Пурнăç йывăççи ӳсет. Адампа Ева кăна курăнмаççĕ. Ан васкăр-ха, тен, вĕсем те пулĕç. Ăна-кăна, малалла мĕн пулассине никам та пĕлмест. Мижер ялĕ çине тĕнче хăй йăтăнса анчĕ, е, тĕнче хăй пурнăçне тепĕр хут туса пăхасшăн? Тĕнче чăваш ялне суйласа илнĕ те...

Суйласа илекенсем татах тупăннă. Икĕ çырма пусĕнче питĕ хитре йывăç ӳссе ларнине чăн малтан Тулай Иванĕ курнă. Ĕне кĕтӳ çитерсе çӳренĕ чухнех асăрханă вăл ăна. Паллă, унăн та çав йывăçа хăйĕн аллине ярса илес кăмăл çуралнă. Ачасем лабораторире пуçа ватса ларнă чухне, пĕр вăрра вĕреннĕ çын вăрлама пăрахаймасть теççĕ çав, асамат кĕперĕ пек йăлтăртаттарса тăракан йывăçа каллех милĕклĕх пултăр тенĕ-и, çын ан куртăр тесе вăрттăн кăна йăпшăнса пынă та ун çине пурттине кач! çеç лартнă. Мĕнле лартнă, çапла хытса кайнă. Ачасем пырса çитнĕ çĕре вăл чутах вилсе кайман. Çĕр хута çапла йывăç ӳссе ларни пурне те тĕлĕнтернĕ, тен, халь тин ĕнтĕ тĕлĕнтермен те. Паллă, çăл куçри шыв та,

унтан сирпӗнсе тухнӑ юшкӑн та питӗ сиплӗ, тулӑхлӑ япаласем. Апла, мӗн тӗлӗнмелли пултӑр? Ҫапах та йывӑҫа пуҫласа курнӑ атьсем ахлатсах янӑ. Тулай Иванӗ мӗн хӑтланнине те тӳрех ӑнланса илнӗ вӗсем. Ӑна шалкӑм ҫапнӑ. Куҫӗпе тем выляткаласа тӑрать хӑй, тути тем калать пек, анчах сасси тухмасть. Калас тени каламасӑрах паллӑ. Тулай Иванӗ каллех вӑрӑ ӗҫне пуҫланӑ. Анчах та ку йывӑҫ милӗклӗх хурӑн мар пуль ҫав, кунта тем урӑххи пур. Пуртӑ каснӑ тӗлтен темле симӗс сӗткен юхать, патне пыма ҫук шӑршӑ тухать. Ку хӑрушӑ япала пулнине чӑн малтан Ванюк ӑнланса илчӗ.

– Патне ан пырӑр! – тет вӑл. – Ку йывӑҫ наркӑмӑш кӑларать пулас. Хӑйне сиен кӳресрен сыхлать. Хӑйне хӑех сиплет. Путнӑ ҫӗвви, акӑ, хупланнӑпа пӗрех.

– Иванне шалкӑм ҫапнӑ, – шеллет хӑйӗн тӑванне Нинук. – Ҫӑл шывне сапса пӑхар мар-и? Ҫав шыв сиплӗ пек.

Нинук никам та хускалманнине кура ҫӑл патне хӑй чупса анса каять. Йывӑҫ, калас пулать, икӗ ҫырман пуҫӗнче шӑтса ӳссе ларнӑ. Ҫӑлӗ вара вӑл аялта, айлӑмра.

– Карттуспа йӑтса кил, – ывӑтса парать хӑй карттусне Ҫтаппан. Вӑл та ҫӑл хӑватне ӗненет пулас.

Карттус тулли шыва чӑн малтан Тулай Иванне ӗҫтерчӗҫ. Унӑн сиксе чӗтрекен тутисем ӑна йӑлтах тенӗ пек тӑкса пӗтерчӗҫ. Юлашкине Ванюк йывӑҫ суранӗ ҫине сапрӗ. Шыв, чӑн та, сиплӗ мӗн. Ял кӗтӳҫӗ ҫӑмӑллӑн сывласа ячӗ. Йывӑҫ суранӗ куҫ умӗнче тенӗ пек тӳрленчӗ. Ҫӗвви те палӑрмасть.

– Юмахри чĕрĕ шыв пулĕ ку? – тет ҫакна ҫăвар карса пăхса тăракан Антон. Хулара ӳснĕскер, вăл ун-кун япаласене пит ĕненсех каймасть, тĕшмĕш, тет. Анчах хăй куҫĕпе хăй курни ăна ҫапсах пăрахать.

– Йывăҫăн сĕткенĕ вара – вил шыв! Чутах вĕлерсе пăрахатчĕ вĕт мана! – кăшкăрса ярать чун кĕнĕ Тулай Иванĕ.

– Эс вилнĕшĕн никам та хурланас ҫукчĕ! – ĕрлешет Ҫтаппан. Ун пусĕнче хăйĕн темле шухăш пур пулас.

– Ун пек мар-ха, ун пек мар! – мирлештересшĕн тăрăшать Нинук. – Ҫилленме кирлĕ мар. Ку йывăҫ, йывăҫ та мар-ха, пĕтĕм Ҫĕр чăмăрĕ пирĕн кашни хусканăва курса сыхласа тăрать пек. Тен, вăл ҫын мĕн каланине те ăнланать, хăй кăна сăмахпа калаймасть. Эпир вара, ҫĕре чунсăр тесе шутлаканскерсем, ним те ăнланмастпăр. Ҫавна пулах тен сиен кӳретпĕр.

– Сиен кӳрес текенсем темшĕн тупăнсах пыраҫҫĕ тата! – тарăхать Ванюк. – Хурăнлăха сыхланă чухнехи пек сыхлама пуҫламалла мар-и ку йывăҫа?

Хурала тухас текенсем нумай. Ҫавăнпа та ачасем шăпа яраҫҫĕ. Шăпи кама тухать тетĕр? Паллă, Ванюкпа Нинука суйласа илет шăпа. Тен шăпа та мар, тен, йывăҫ е ҫĕр хăй суйласа илет... Ҫапла калаҫкаласа шӳтлекелесе тăнă хыҫҫăн ачасем килĕсене саланас терĕҫ. Хырăмĕсем те выҫнă ĕнтĕ вĕсен, мĕн тăвăн. Акă кăшт уксахлакан Тулай Иванне ҫавăтрĕҫ те ялалла танккарĕҫ. Ванюкпа Нинук каҫхи апат ҫинĕ хыҫҫăнах ҫырма пуҫĕнче тĕл пулма пулчĕҫ. Ҫтаппан ҫав калаҫу вăхăтĕнче пит пăхкаларĕ

вĕсем çине, тем шутларĕ çавра куçĕсене хĕскелесе, ăна çамрăксем сисмерĕç.

Икĕ çырма пусне Ванюк каçхи шуçăм сӳничкинех пырса çитрĕ. Нинук çуккă-ха. Ара, амăшне пулăшать пуль. Хĕрачан килте ĕç нумай. Ĕне те сумалла, яшка та пĕçермелле, хăйне те юсакаламалла... Каçхи шевле çинчи йывăç тата хытăрах йăлтăрать. Темле пăхрĕ-пăхрĕ те ун çине ача, йывăç юман пекрех курăнса кайрĕ. Анчах ку урăхла юман. Ун çулçи кăвак! «Кăвак юман вĕт ку!» – пырса кĕчĕ пуçне пĕр шухăш. Таçта пĕр халапра вуласаччĕ. Тахçан авал çĕр çинче кăвак юмнсем ӳснĕ тет. Хăйне майлă пĕр сорт ĕнтĕ. Çав юмансем упраса пурăннă пулать чăваш халăхне. Анчах тăшмансем, йывăç вăйне сиснĕ те, йăлт касса пĕтернĕ. Вил шывĕ те çăлайман вĕсене. Çавăн хыççăн халăх хăвачĕ чакма тытăннă. Йывăççене те пуç çапма пăрахнă. Пуç çапма тет-и, йăлт касса пĕтернĕ. Ватăсем каланă тăрăх икĕ çырма пуçĕнче ĕлĕк вăрман кашласа ларнă. Халь, акă, çап-çара. Пурнăç йывăççисĕр пуçне ăна урăх ним те илемлетмест. Вăл та мĕнле йывăç пулни паллах мар. Тем кăтартĕ–ха вăл... Çапла шухăшласа ларакан ача хĕр пырса ларнине те сисмерĕ. Нинук выляса тенĕ пек кĕлт! тĕксен кăна хăйне ярса илнĕ шухăшсенчен хăтăлчĕ.

Нинук уява тенĕ пек шап-шур кĕпе тăхăннă. Çӳçне причёска тунă. Хăйĕнчен тутлă шăршă килет. Тĕлĕнсе пăхса ларать Ванюк хăй Нинукĕ çине. Пĕчĕк кăна хĕрача пĕр самантрах тенĕ пек хĕр пулса тăнă. Нинук пĕр кана пĕр шарламасăр ларчĕ.

– Ванюк, эсӗ вӗренсе тухсан ӑҫта каяс тетӗн? – кӗмӗл саслӑн янӑрать каҫхи шӑплӑхра хӗр сасси.

– Ялтах юлатӑп, мана нимле хула та кирлӗ мар.

– Вӗренес теместӗн-и вара эсӗ?

– Пурнӑҫ хӑех вӗрентет. Кирлӗ пулсан акӑ пурнӑҫ йывӑҫҫинчен ыйтатпӑр. Вӑл, Библи тӑрӑх, ырӑпа усал кӑна мар, пӗлӳ йывӑҫҫи те! Ҫак пирӗн умри те Библире ҫырниех мар-и?

– Пулӗ те! Ева Адама ҫав йывӑҫ ҫинче ӳсекен панулмие ҫитернӗ пулать халап тӑрӑх, – хӗрача ҫак сӑмахсемпе сиксе тӑрать те пурнӑҫ йывӑҫҫи тавра ҫаврӑнкалама тытӑнать. – Халапӗ тӗрӗс пулсан таҫта ҫакӑнта, ку йывӑҫӑн та, ҫимӗҫ пулмалла...

– Ӑна Адама ҫитерсен мӗн пулать тет? – Ванюк кулса ярать. Хӗре хӑваласа ҫитсе ярса илет. Ҫапла тӗрткелешсе тӑнӑ вӑхӑтра ҫӳлӗ курӑк хушшипе Ҫтаппан йӑпшӑнса шуса пынине те курмаҫҫӗ-ха вӗсем. Ҫтаппан вара Ванюк хӗре чуп тума тӑнӑ вӑхӑтра чалт! кӑна сиксе тухать. Каччӑпа хӗр хӑранипе пӗр-пӗрне вӗҫертсе яраҫҫӗ. Намӑсланаҫҫӗ те...

– Мӗн туса ҫӳретӗн эсӗ кунта? – Чун кӗрет чӑн малтан Нинука. Кама сыхлатӑн?

– Сире сыхлатӑп. Эсир тем туса хурасран хӑратӑп.

– Тупӑннӑ сыхлавҫӑ!– тутине пӗркелентерет Нинук. – Эсӗ пире кансӗрлетӗн, кай! Ванюк чӗнмест. Хӑй тарӑхнине пытарать. Ҫакна кура Ҫтаппан тата паттӑрланать.

– Сыхлама сирӗн мар, ман тухмаллаччӗ. Ку ман йывӑҫ!

– Тепӗр хуҫа тупӑнчӗ. Пӗри пуртӑпа касса яратчӗ... Тепри тата мӗн тӑвасшӑн?

– Касса яма эпӗ ухмах та мар! Ку йывӑҫӑн, акӑ пӑхӑр, ҫимӗҫӗ те пур. Ӑна сутса укҫа тума пулать.

Йывӑҫ тӑрринче, чӑн та, темле ҫаврака япала йӑлтӑрать пек. Каҫхи шуҫӑм ӑна хӗрлӗ тӗс кӗртнӗ. Илемлӗн, илӗртӳллӗн ялтӑрать. Алӑ татас тесе хӑех тӑсӑлать.

– Татса парас–и, Нинук? – тет Ҫтаппан. Хӗр пуҫне кӑна сӗлтет. Ҫтаппан ҫӗлен пек авкаланса туратсем хушшипе ҫӳлелле хӑпарса каять. Вӑл, пӗрре пӑхсах курӑнать, вӑйлӑ ача. Акӑ, йывӑҫ тӑрринчи ҫимӗҫе татас тесе аллине тӑсать, анчах ҫитерейместь. Ним тума аптранӑ енне, ялти улмуҫҫисене пӗрре кӑна мар силлесе курнӑ-ха та, тытать силлет йывӑҫ вуллине. Хӗрлӗн кӑна ялкӑшса ҫакӑнса тӑракан ҫимӗҫ пат! тӑвать ҫӗр ҫине ӳксе.

– Талчӗ! – кӑшкӑрать хӗр. Аллинче хӑйӗн тӗнче ҫимӗҫӗ. Тӑрӑхласкер. Тутлӑ-тутлӑ шӑршӑ килет. Нинук чӑтаймарӗ пӗтӗм кӑмӑлтан ӑх! тесе илчӗ те ҫатӑрт! ҫыртса илчӗ. Килӗшрӗ пулас, тӗнче ҫимӗҫне Ванюка тӑсса пачӗ. Каччӑ иккӗленерех пӑхкаласа тӑчӗ-тӑчӗ те тепӗр енчен шатӑртаттарса ҫыртса илчӗ. Кӑштӑ ҫеҫ тӑрса юлнӑ ҫыртӑка ҫавӑркаласа пӑхкаланӑ хыҫҫӑн таҫта ҫити ҫӳллӗ курӑк ӑшнелле вӑшт! ывӑтса ячӗ.

– Эй, мана валли вара ӑҫта? – тени кӑна илтӗнсе юлчӗ ҫимӗҫ ҫыртӑкне тӗттӗмелле вирхӗнтернӗ чух. Йывӑҫ тӑрринчи Ҫтаппан ҫухӑрса кӑна ячӗ, ҫав вӑхӑтрах йывӑҫпа тем пулса иртрӗ. Вӑл темле пӗчӗкленнӗҫем пӗчӗкленсе пычӗ, хӑрчӗ темелле-и, тин ҫеҫ тем

пысӑкӑш ӳссе ларнӑскер, пӗтрӗ. Çухалчӗ. Ун тӑрриче ларнӑ Çтаппан ним пулман пек халь çӗр çинче урипе турат çине пуснӑ пекех пусса тӑрать. Турачӗ вара çук.

– Мӗн ку? – теççӗ аптраса ӳкнӗ ачасем. Йывӑç хӑй çимӗçне пачӗ те çухалчӗ вӗт. Кактус пек. Вӑл çеçкене ларнӑ хыççӑн вилет тет. Çтаппан тарӑхнипе карттусне хывса çӗр çумне çавӑрса çапать.

– Сире пула! – тет вӑл. – Пит кирлӗ пуль эсир мана? – Çак сӑмахсемпе вӑл палт! çаврӑнать те ял еннелле таплаттарса утса каять. Ванюкпа Нинук иккӗш çеç тӑрса юлаççӗ. Халь тин теме сыхламалла тет ӗнтӗ? Вӗсем те пӑшӑрханаççӗ. Йывӑç çухалчӗ. Курӑкӗ те ку пит ӳсмерӗ. Пылчӑк вӑй панӑ чухлӗ кӑна ӳсрӗ. Пылчӑкӗ тислӗк вырӑнне пулчӗ ӗнтӗ. Нинукпа Ванюк ним тӑвайман енне пурнӑç йывӑççи пулнӑ вырӑна çурӑмпа çурӑмӑн пырса ларчӗç. Ларчӗç кӑна лӑшш! кайрӗç чунӗсем. Ванюк таçтан-таçтан тӗнче тӑрӑх çаврӑнса килнӗ пек те яла, халь йӑлт пӗлет пек. Пурнӑç йывӑççи мӗнне те пӗлет вӑл.

Пурнӑç йывӑççи вӑл халӑх пӗлтерӗшлӗ япала. Ку йывӑç çӗрпе пӗлӗте кӑна мар çыхӑнтарать, пӗтӗм тӗнчене пӗр çӗре пӗтӗçтерсе тӑрать. Хӑй тавра вӑл сывлӑша, çӗвел çутипе çӗр ӑшӗнчи пулӑхлӑ япаласене çавӑрттарать те пурне те пурнӑç парать. Çавӑнпа ӑна пурнӑç йывӑççи тенӗ те! Пӗр пӗтӗмӗшле илсен тӗнче аталанӑвӗн пӗр пиççе çитнӗ çимӗçӗ. Кам ӑна ас тивсе пӑхать, çавӑ тӗнче пӗлтерӗшлӗ пулса каять. Пурнӑç йывӑç тавра çаврӑннине ӑнланса илнӗ халӑх ун патне пырса пуç çапать. Çавӑнпа мар-и вара, «юман пӗтсен, чӑваш пӗтет» тесе

каланӑ пирӗн ватӑсем! Чӑвашӗ пӗтсен, пӗтӗм тӗнче пӗтет. Ара, йывӑҫ пурнӑҫне ӑнланса пурӑнакан пӗртен пӗр халӑх пулнӑ пулӗ вӑл, чӑваш халӑхӗ! Ахальтен-им ачасем Сӑхӑт ҫырми тӑрӑх йывӑҫ лартса ӳстересшӗн, ахальтен-им кӑвак хуппи пек ялтӑрса ҫӗкленчӗ тӗнче йывӑҫҫи? Ун ҫимӗҫне Ванюкпа Нинук та тутанса пӑхрӗҫ.

Нинук та мӗн тумаллине пӗлет. Унӑн урӑх нимӗн те мар, унӑн ача ҫуратса халӑха вӑйлатмалла. Пирӗн халӑх вӑйлӑ пултӑр тесен чыслӑ та ӑслӑ ачасем кирлӗ. Хальхи пек лавкка умӗнче ерех ӗҫсе супса ларакансем мар, пӗтӗм тӗнчене ҫӑтмах туса хума пултаракан вӑйлӑ йӗкӗтсемпе сӑпайлӑ хӗрупраҫсем кирлӗ. Ванюка вӑл нумай-нумай ача ҫуратса парӗ... Вӗсене халӑха мӗнле кирлӗ, ҫапла пӑхса ӳстерӗ! Ҫапла шутласа илчӗ те Нинук тата хытӑ хӗрелсе кайрӗ. Юрать ҫурӑмпа ҫурӑм ларнӑ та Ванюк хӗрача ҫапла пӑлханса кайнине курмарӗ. Савнӑ хӗрӗ тем хускаласа илнине–ҫех туйса илчӗ.

Ванюк та канӑҫсӑрланчӗ. Унӑн та тем тӑвас килет. Шкул вӗренсе тухать пулин те ҫак тӗнчене пурнӑҫ йывӑҫҫи пек пӗрре те хӑй ҫине илмен-ха вӑл. Хӑйне вӑл пӗрре те ҫак тӗнче варринче туймасть. Мӗнле-ха, апла, вӑл вӗт халӗ ҫӗр кӑвапи ҫинче ларать. Ун тавра мар-и вара пӗтӗм уҫлӑх ялтӑрса тӑрать. Ванюк хӑйне турӑ пек туять. Вӑл ҫӗнӗ йӑх пуҫласа ярӗ. Нинук ӑна нумай-нумай ача ҫуратса парӗ. Ачисем пурте турӑ шайӗнче пулӗҫ. Ҫук, пӗри те таҫта тухса тарса пӗтмӗҫ. Тӗнче аслӑ та, Мижер ялӗ пӗрре–ҫех. Тепӗр тесен, кирек ӑҫта кайсан та ӑсӗсӗне ҫивӗчлетсе каяллах тӑван яла ҫаврӑнса ҫитӗҫ. Ял хальхи пек ватӑ ҫын пек

тĕмсĕлсе суккăрланса лармĕ. Урам ача-пăча сассинчен тек талмĕ...

Çапла ĕмĕтленсе ларчĕç Ванюкпа Нинук. Халь тин вĕсем ĕнтĕ ахаль ачасем мар. Вĕсем пулас чăваш тĕнчине хăйсем çине илнĕ. Çап-çамрăк вĕт-ха вĕсем!Нивушлĕ çапла паттăрланма хал çитереççĕ-çитереççех! Çитермесĕр! Кĕçтенттин сăввисене вуламан-им,Çеçпĕл вилĕмĕпе пиçĕхмен-им? Вĕсем те вунулттăра - çирĕмсенче кăна пулнă. Тен, вĕсем те пурнăç йывăççин çимĕçне çисе курнă? Курнă, паллах. Пурнăç йывăççи вăл ним те мар, вăл халăх çимĕçĕ. Кам халăх пурнăçĕпе пурăнса асапланса курать, ун çимĕçне тутаннă пекех пулать. Хура-шур курсан кăна ыррипе усаллине тавçăрса илетĕн. Ял тавра çăтмах туса хурас текенсем вара хĕн-хурне кăна мар, юратун тути-масине те туйса илчĕç пулас. Юратăвĕ те вĕсен ахалли мар, халăх пиллени, турă пани. Вăхăтлăха ыр курас та тарас тени палăрмасть вĕсен шухăш-кăмăлĕнче. Чĕрисенче чи таса туйăм – пĕрремĕш юрату. Анчах мĕнле ăслă юрату вăл! Халăх çуратаслă юрату! Вăхăтлăх юратусем вĕт çуратса тултарчĕç çав лавкка умĕнче супса ларакан ачасене. Кусем ун пек кун пек йăхлă пулмĕç. Вĕсем пĕчĕк чăваш ялĕнчех çăтмах туса хурĕç!

– Ванюк! – чăтса тăраймарĕ хĕрача, ун енне çаврăнса.

– Нинук! – хĕрпе харăс тенĕ пек кăшкăрса ячĕ каччă.

Иккĕшĕ те чĕркуçленсе куçа-куçăн тăчĕç. Чĕтрекен тутисем хăйсем тĕллĕнех пĕрлешрĕç. Çĕр кăвапи хăй пĕрлештерчĕ тейĕн, ĕмĕр уйăрălми çыпçăнса ларчĕç икĕ кĕлетке. Савăк та иккен пĕр çын, пĕр чун, пĕр кĕлетке пулса

тăма! Нинук халь Нинук та мар, вăл хăйне Ванюк пек туять. Вăл, хĕрача пулсан та ун пекех вăйлă, ун пекех ăслă. Ăна мĕн кирлине йăлт пĕлет. Уншăн вăл тем тума та хатĕр. Ванюк та хăйне темле хĕрарăм пек курать. Унăн та пулас кил-йышне амăшĕ пек пуçтарса тăрас килет. Нинука акă хăйне юратнинчен хытăрах юратĕ. Хăвна кăна юратни мĕн вăл, ним те мар. Çынна юратни вара, çынна юратни кăна çынран çын тăвать. Çавăнпа мар-и вара пĕтĕм чун-чĕререн юрататъ Нинука Ванюк?

Ятран чĕннисĕр пуçне урăх пĕр сăмах та каламарĕç çамрăксем. Пурпĕрех пурне те ăнланчĕç. Ара, тĕнче йывăççин çимĕçне çинĕ мар-и, çинĕ те ăсланнă, пĕр-пĕрне кăна мар, тĕнчене те ăнланакан пулнă. Çав самантра пĕтĕм çут çанталăк та шăп тăнăскер, сасартăк пĕр харăссăн юрласа ячĕ. Ку вăл тăри хорĕ пулчĕ. Таçта çӳлти ирхи шуçăм çапнă уçлăхра тинкерсе пăхсан та куçа курăнман тăрисем каçса кайса савăнаççĕ. Тĕнче авалхи чăваш тĕрри пек тĕрĕлтетсе тăрать. Пĕтĕм сывлăш чĕтренет тейĕн! Çав чĕрĕ сывлăш ăша кĕрет, чуна çĕклет, пĕр-пĕрин çумне лапчăнса çыпăçса ларнă çамрăка чĕтрентерет. Чĕтретсех пăрахатчĕç-и ку тăрисем, çав вăхăтра ялти автансем шарлаттарса авăтса ячĕç. Ку тĕнче вăраннин пулчĕ. Çамрăксем те сасартăк темле тутлă ыйхăран вăраннă пек пулчĕç. Шарт сикрĕç. Тем туса хурасран хăрарĕç пулинех! Çамрăк вĕт-ха, юн тени те вылять вĕт-ха! Ялт! çеç сиксе тăчĕç çĕр кăвапи çинчен. Ун-кун пăхкаларĕç. Тăна кĕрсе пынăçем çап-çара выртакан Сăхăт çырмине, икĕ çырма пуçĕнчи пĕчĕк катана тин асăрхарĕç. Çырма тăрăх шап-

шур тӗтре явекаланса юхать. Тӗпсӗр кӳлӗ тӗлӗнче пушшех те ҫӑра пек. Тем явӑнать унта. Чӗнет пек. Ванюкпа Нинук пӗр пӗрин ҫине чӑлтӑртаттарса пӑхса илчӗҫ те, эпир нимрен те хӑрамастпӑр тенӗ евӗр алӑран алӑ тытса ҫав ҫавӑрӑнчӑклӑ шурӑ ҫӑвар еннелле утса кайрӗҫ.

Тӗтре витӗр утса тухсанах ирхи шуҫӑм ӳкнӗ ҫӑл пичӗ ялтӑраса кайрӗ. Шӑнкӑр-шӑнкӑр юхса выртать ҫӑл шывӗ. Пӑл-пӑл! тапса тӑрать чӗри. Ҫӗр каҫа хурал тӑрса ӑш хыпнӑ пулӗ ҫав, ачасем харӑссӑн ӳпне выртсах ҫӑл куҫран таптаса сиплӗ шыв ӗҫрӗҫ. Чӗрӗ шыв пуль ҫав. Ӗҫрӗҫ те йӑлтах лӑпланса ҫитрӗҫ. Халь тин мӗн тумаллине те пӗлеҫҫӗ ӗнтӗ вӗсем. Чӑн малтан ҫак тӗпсӗр кӳлӗ юшкӑнне кӑларса пӗтӗм уйсене, ҫырма ҫатрасене тӑкса тухас пулать. Ҫил-тӑвӑл кӑларса та тӑкма пулӗ те, анчах ун пек пӗрре тӑкса курнӑ – ҫитет. Юшкӑнпа тӑрантарнӑ ҫӗрсене вара кирек мӗн ларт – пурте ӳсме тивӗҫлӗ. Акӑ епле ашкӑрать ун пек пулӑхлӑ ҫӗр ҫинчи курӑк. Ӗнертенпе шур ути тата ӳснӗ. Ӑна ҫулса илсе типӗтмелле пулать пуль ӗнтӗ. Ку пӗччен тумалли япала мар. Ҫын кирлӗ. Кунта шкул ачисен вӑйӗ ҫителӗксӗр. Ваттисемпе калаҫса пӑхас пулать.

Ҫак шухӑшсемпе каччӑпа хӗр ҫӑл хӗрринчен ҫӗкленсе илчӗҫ те ялалла уттарчӗҫ. Таврара темле туй пырать тейӗн. Ванюкпа Нинук шур акӑшсем пек ярӑнса утса пыраҫҫӗ. Ҫӳлте тӑри юрри кӗрлет. Пӗр кӗтмен ҫӗртен пуҫ ҫийӗн кияк! тесе текерлӗк вӗҫсе иртет. Вӑшт!вӑшт!вӑшт! илтӗнет ҫунат сасси. Хӗвел тухать. Сӑхӑт ҫыранӑнчен икӗ ҫырма пуҫӗ чӑнах та ҫӑтмах пекех курӑнать. Тӗнче кашни ир тепӗр хут пуҫланать иккен! Тӗнче пуҫламӑшӗнче

акă çĕр çинчи пĕрремĕш çынсем утса пыраççĕ. Адампа Ева-и, çук. Кусем Ванюкпа Нинук. Пулас чăваш çĕрĕн пĕрремĕш ачисем. Мижер ачисем. Çут çанталăкпа пĕр пулса кайнă çын чунĕсем. Шарр! авăтса яраççĕ чĕрисем. Чăлтăррăн пăхаççĕ куçĕсем. Шыв пек юхаççĕ уттисем.

– Ванюк, – чĕнет тусне хĕр. – Ялта çăтмах туса хурсан эсĕ мана мĕн илсе парăн?

– Мĕн кирлĕ-ха вара сана?

– Чаплă машина.

– Ха-ха-ха! – кулса ярать каччă. – Машинпа мĕн тăван?

– Вăштлаттарса ярăнса çӳретĕп, – тем кăтăклать хĕр чĕрине.

– Ан калаç! Эпир машин илсе мухтанса çӳреме çуралман.

– Çтаппанăн пур-çке!

– Ăна ашшĕ илсе панă. Хăй укçипе илмен.

– Ну, хамăр укçапа илсен...

– Çук, юрамасть. Хамăра валли тин пирĕн ним те тума юрамасть. Мĕн туни йăлт çĕр валли пултăр!

Хĕрача чĕнмест. Тутине тăп тытнă та тем шутлать. Кам пĕлет, мĕн шутлать хĕр чĕри. Тен, ун патша майри пулас килет! Ярăнтарса кăна пырĕ акă. Чăн та, майра тейĕн. Яртлаттарса кăна пыраççĕ. Анчах сисĕнет, уттисем вĕсен, тем расна.

Уттисем ниçта та мар юлташĕн килĕ тĕлне, Михха мучи патне илсе çитерчĕç. Антон çывăрса тăнă-ши? Ши-ик! шăхăрса пăхать Ванюк. Кхм-кхм! илтĕнет хирĕç.

– Çывăрать-ха, вилнĕ пек çывăрать, ан вăратăр, – мăкăртаткаласа тухать картишĕнчен Михха мучи. Сухалне тем шухăша кайса сăтăркалать. Чĕлĕмне пакклаттарать. – Çĕрĕпех тем аппаланса ларчĕ. Çĕр-аннепе калаçмалли темле аппарат тăватăп тет-и? Çĕрпе пĕр чĕлхе тупмалла имĕш. Айван ача.

– Айванах та мар, тен. Антон ăшĕнче вут çунать, çути çĕр çине ӳкет, – пĕр кĕтмен çĕртен каласа хучĕ Ванюк. Тусĕ хутне кĕрес терĕ пулĕ. Анчах ăçтан пĕлет-ха вăл Антон мĕн туйнине?

– Ĕлĕк çĕр те макăратчĕ теççĕ ялти ватăсем, – Ванюк хутне кĕрет Нинук. – Анне ман халĕ те каçхине çĕр мĕн калаçнине тухса итлет. Анчах эсир кун çинчен никама та ан каласа парăр, кулса вилĕç.

– Кулмалли кунта ним те çук. Айван тесе эпĕ ăна та, сире те кӳрентерес тесе мар каларăм. Кам çĕре юратать, тахçанах ун чĕлхипе калаçать. Марье аппа, сан аннӳ пулать-ха ĕнтĕ, кăмăлĕпе те питĕ йăваш та, ыттисенчен хытăрах илтет пуль çĕр мĕн каланине.

– Эпĕ те пĕлетĕп пек, – васкатать пĕр васкамасăр калаçмалли калаçăва Ванюк. – Такам каласа пачĕ, хам та пĕлместĕп. Тен, пурнăç йывăççи пĕлтерчĕ кăна? – Ванюк Нинукран пулăшу ыйтса пăхать.

– Эпĕ те тем пĕлетĕп пек, – тет хĕр каччă енне туртăнса.

– Мĕн, мĕн пĕлетĕр вара эсир, апăршасем? – лĕхлетет мучи.

– Акă мĕн! Пурнăç йывăççи каларĕ, мĕн терĕ, чĕлĕм туртма юрамасть терĕ, – сасартăк персе ячĕ, сăмсине пăркаласа тăракан ача. Ара, çил майăн вĕçен табак тĕтĕмĕ ун сăмсине кăна

мар кăтăклать, куçне те паçăрах çиет. Çавна чăтаймарĕ курăнать.

Кăна илтсен пурте ахăрсах кулса ячĕç. Питĕ кирлĕ пулĕ темле йывăça мучи туртнипе туртманни!

– Эпĕ табак туртнине ăçтан пĕлтĕр-ха вăл, сан пурнăç йывăççи?

– Мĕнле пĕлмест пултăр? Хăвăрах çĕр те калаçать терĕр-иç! Ман шутпа, çĕр эпир халĕ мĕн калаçса тăнине те илтет. Илтет кăна мар, калаçăва та хутшăнать. Анчах эпир ăна, мăнтарăнсем, илтместпĕр те, кирек мĕн каласан та хурав параймастпăр.

Кун пек калани пĕрре те култармасть. Шухăша кăна ярать. Чăн та, енчен те çĕр хăй халлĕн пурăнма пултаракан чĕрĕ организм пулсан, мĕн-ма вара ун çинче мĕн пулса иртнине тĕрĕслесе тăмалла мар тет? Вăл хуçа вĕт!

Ачасем пĕр кана шăп тăраççĕ. Паçăрхи тăрисем кăна таçта кайса кĕресле тĕрĕлтетеççĕ. Мучине те тем пулчĕ пек. Пӳрнине пĕçерте-пĕçертех чĕлĕмне сӳнтерме тытăнчĕ.

– Пурнăç йывăççи тата мĕн калать? – интересленет ват çын.

– Эрех ĕçме юрамасть, тет. Акă мĕн! – хастарланать ача. – Пĕтĕм пăтăрмах çавăнтан тухать. Çын эрех ĕçсен çĕр те çынпа пĕрле ӳсĕрĕлсе каять тет. Пĕтĕм ӳсен-тăран анкă-минкĕленсе каять.

– Мĕн-мĕн-мĕн? – тет чăнласах анкăминкĕленсе кайнă мучи. Вăл, калас пулать, чĕлĕм кăна мар туртать. Вăл эрехе те тепĕр чухне яркалать. Ват çын аванмарлансах каять. Ĕç кунта ача çапла каланинче те мар. Таçтан

сиссе илчĕ Михха, çĕр те, шыв та, йывăç та – пурте вĕсем çын мĕн тунине сăнаса пăхса тăраççĕ, хăйсене сиен кӳрекенсене сивлеççĕ.

– «Уй куçлă, вăрман хăлхаллă», теççĕ-и-ха? – хутшăнать калаçăва Нинук. Вăл та халь хăйне курăк пек туять, вăл та йăлт илтет, ăнланать...

– Мĕн ĕçмелле тет вара? – тарăхать мучи.

– Ĕç мĕн тусан та, уявра та хăйĕн савăнăçĕпе хурланăвне пирĕн халăх эрех ĕçсе палăртать. Ку вăл халăх йăла-йĕрки.

– Халăхăн тени çут çанталăкăн тенине пĕлтермест, – хĕрсех тавлашать çамрăк ача. – Эпир савăнса тăнăшăн мĕн-ма çĕр-шывăн хурланса выртмалла тет. Çын та, тепĕр тесен, çут çанталăкăн пĕр пайĕ. Апла, ун туйăмлă пулмалла. Çут çанталăк пек савăнмалла, çут çанталăк пек хурланмалла.

– Мĕнле хурланса савăнать вара вăл?

– Пулса, тăранса, чечекленсе çитсен савăнать пек. Çын та çаплах вĕт. Ĕç тусан, япалана илемлетсе çитерсен чун савăнать. Тем çитмесен – хурланать. – Ĕçе ăна туса çитермелле тет, çапла калать пурнăç йывăççи.

– Пурнăç йывăççи, пурнăç йывăççи! Эпир те унран ĕлĕк тем те пĕр ыйтса, анчах вăл пире ун пек кун пек сăмахсем ним те каламан, – мăкăртатать халь чĕлĕмĕсĕр, уяв черккисĕр тăрса юлнă çын. – Ĕç ĕçлесе савăнмалла тетĕр-и эсир?

– «Ĕçле–ĕçле çи», тенĕ ĕлĕк. Ĕçлесе çитерсен çинĕ, çитермесен выçă ларнă. Апла, савăнăçĕпе хурлăхĕ те çав ĕçе çитернипе çитермен хушшинче. Каларăмăр, çитерсе пырсан эпир телейлĕ. Çитермесен... Акă мĕн! – хавхалансах каять çамрăк тĕпчевçĕ. – Эпир эрех ĕçсе кайнин

сăлтавĕ - ĕçе вĕçне çитерме, тăрлама пĕлменнинче!

– Чăн та, – кăна эпĕ хам та асăрханă, – килĕшет мучи. – Ĕлĕкрех эпир питĕ тĕплĕ ĕçлеттĕмĕр, эрехе те ĕçместĕмĕр. Уяв мĕнсене те сăра кăна ĕçсе ирттерсе янă. Халĕ вара ĕç сапаланса кайрĕ, алă мĕн пырса тытать йăлт юрăхсăра тухать тейĕн. Çавна пулах, ĕç савăнăçĕсĕр тăрса юлнă та, çитменнине çитерес тесех ĕнтĕ, эрех ĕçетпĕр. Вара сăлтавсăрах савăннă пек пулатпăр.

– Туман ĕç тăман кăларать, – курăк пек пулнă хĕрача та сас кăларать. – Эпĕ те ăнлантăм! Çын тени ĕçне те туман, вăхăт иртсен мухмăрланнă та... Пушшех те хурланнипе татах ĕçет, каллех савăннă пек пулать. Кунран кун çапла пурăнсах вилсе каять. Хăй те çук, ун ĕçне те никам та туман, тин.

– Çавах та савăнмасăр та пурăнма май çуккă вĕт-ха, парăнмасть мучи. Паллă, вăл хăйĕн чĕлĕмĕпе черккине тавăрасшăн.

– Ĕç тунине юрласа-ташласа, ырă сăмах каласа, çынпа пĕрле ларса çут çанталăк панă çимĕçе çисе-ĕçсе паллă тумалла. Çавă кăна! – çирĕплетет хăй шухăшне Ванюк.

Пурте шухăша каяççĕ. Шăп. Вăхăтлăха та пулин пуплеме чарăннă çынсен хăлхине тăри юрри шăранса кĕрет. Вăштăр-вăштăр çил ӳт-пĕвĕсене ачашлать. Хĕвел ăшши çупăрлать. Лайăх. Лайăх пулмасăр! Ĕç тусан кăна мар, тĕрĕс шухăша, тĕрĕс сăмахпа палăртсан та савăнать çын. Ун пек чухне вăл хăйне турă пекех туять. Ванюкпа Нинук та, Михха мучи те чунĕсемпе питĕ лăпкă, вăйлă. Халь тин вĕсем пурнăç тупсăмне те тупрĕç, тен,

апăршасем. Пурнăç çаврине те, акă, çут çанталăка мĕнле кирлĕ, çапла çавăрттарса ярĕç те... Ял кăна мар, пĕтĕм тĕнче çăтмахланса кайĕ...

– Мĕн эсир кунта пит шухăша путса тăратăр? – шарт сиктерчĕ çав вăхăтра Антон сасси. – Вăл та тăри сассипе вăранчĕ пулас.

– Мĕн-ха, эпир çĕр сассине тăнлатпăр-ха, – хуравлать ним калама аптраса Ванюк.

– Çĕр сассине? – интересленсе каять хула ачи. – Ку питĕ интереслĕ. Кашни япалан хăйĕн сасси пур. Ку, паллă. Калăпăр, çуртăн та хăйĕн калаçăвĕ. Ăна ăнланма пĕлмелле. Вăранса кайрăм та ирпе, тăнласа выртатăп. Шăп. Çав шăплăхра тем янăрать пек. Лăпкăн, канлĕн янăрать пек. Юрă тесен юрă мар. Темле сасă.

– Хĕртсурт юрлать пуль? – кулса ярать Нинук. Унпа пĕрле пурте кулса яраççĕ. – Анне калать. Хĕртсурт кĕнчеле арлама тухса ларать тет. Çав вăхăтра юрлать тет.

– Тетĕн хӳри кĕске, тет. Кунта хĕртсурт мар. Кунта япали хăй янăрать. Кашни япалан, çуртăн та, хăйĕн чĕтренĕвĕ. Кашни япала хумлă. Çав хумсем хăлхана кĕреççĕ те. Ăнт, тăри юрри епле хумлăн-хăмлăн килсе çапăнать. – Ача пуçне каçăртсах кăвак тӳпенелле пăхать. Çав вăхăтра ун пичĕ ахаль те тăрăхласкер тата тăрăхланать.

– Çĕр-Аннемĕрĕн те, апла, хăйĕн хумĕ пулма кирлĕ! – тусне пулăшма васкать Ванюк. – Эс техникăна пит лайăх пĕлен, тен, вĕсене, çав хумсене те, тупса палăртма пултарăн?

– Палăртма пулать, паллах. Анчах мĕнле хумсем-ши вĕсем?

– Çил-тăвăл тухас умĕн мĕнле питĕ вăйлă шăхăрчĕ вăл, çав хум, – çил пек шăхăрма пăхать Нинук.

– Çук, çил, тетĕн-и? Çил тени сывлăш куçни çеç. Çĕр сасси вара вăл çĕр ăшĕнче мĕн пулса иртнипе çыхăнса тăмалла. Мĕн пулни – паллă мар.

– Мĕн пулса иртнине эсĕ ăна шыраса тупатăнах вĕт! – хавхалантарма тăрăшать Антона Нинук.

Пĕр вăхăт каллех пурте шăп пулаççĕ. Тем тĕрлĕ ыйту умне тухса тăнăскерсем хăйсем те анрасах кайрĕç пулĕ. Пурнăç йывăççи те кунта, тĕпсĕр çăлкуç та, çил-тăвăлĕ, çĕрпе таччăн çыхăннă чăваш пурнăçĕ... Ăçтан пурне те татса парăн... Пурнăç йывăççи пулăшсан кăна!

– Эпир мĕн вĕт-ха, Михха мучи, сирĕнпе канашлама килтĕмĕр, – пат! татать шăплăха Ванюк. – Эпир кунта Нинукпа шутларăмăр-шутларăмăр та, тĕпсĕр кӳлĕри юшкăна кăларса хамăр уй-хирсене, çырма-çатрасене пăрахса тухас терĕмĕр. Çав юшкăн вĕт-ха кӳлĕ тавра тăкăннă та тăвăлта... Курăк ăнт! мĕнле хăвăрт ӳсет. Çапла тусан, тен, пирĕн ялта та чăн çăтмах пуçланĕ.

– Çăтмах? Мĕн çăтмахĕ! – кулса ярать мучи. – Çăтмах пирки чиркӳ çыннисенчен ыйтмалла. Кунта ман пĕлӳ çитмест.

– Çук, çăтмахĕ пулать–и, пулмасть-и, юшкăна кăларма пулăшу кирлĕ. Шкул ачисен вăйĕ çителĕксĕр. Ял халăхĕ мĕн калать-ши, тетпĕр. Эсир вара, чи ватти, ял старости. Эсир мĕнле калатăр, çапла пулать.

– Пур-çке вăл çапла агротехника мелĕ. Сапропелла теççĕ-и-ха. Юшкăн ĕнтĕ. Тепĕр

чухне вӑл кӳлӗсенче пухӑнса каять те ӳсен-тӑран валли питӗ пахалӑхлӑ япала пулса тӑрать.

– Мӗншӗн ыйтас мар, – шухӑша каять ват ҫын. – Ял пухӑвне ыранах пухатпӑр. Халӑх мӗн калать.

– Тата тепӗр япала пур-ха.

– Мӗн тата?

– Пурнӑҫ йывӑҫҫи ҫухалчӗ вӗт.

– Ҫухалчӗ! – харӑссӑн кӑшкӑрса яраҫҫӗ пурте. – Мӗнле майпа? Мӗншӗн? Сире сыхлама хӑварнӑ вӗт-ха!

Ачасем хӑйсемпе пулса иртнӗ пӑтӑрмахсене каласа параҫҫӗ. Пурне мар, паллах. Ҫимӗҫне ҫинине те, Ҫтаппанпа хирӗҫсе кайнине те пӗлеҫҫӗ халь тин. Йывӑҫ мӗншӗн пӗтнине никам та ӑнланмасть.

– Тен, биологи учителӗ, Хӗветӗр Хилипччӑ пӗлет? – тӗшмӗртет Нинук. Хӑй вӑл биологине пит юрататать те, учителӗ те пурне те пӗлет тесе шутлать.

Ку шухӑшпа пурте килӗшеҫҫӗ. Ачасем ушкӑнланса ун патне кайма тухаҫҫӗ. Михха пичче юлать. Ун хӑйӗн шухӑшӗ пур. Ҫав чӗлӗмпе черкке вырӑнне мӗн шыраса тупмалла-ши тет вӑл. Ара, ун паҫӑрах табакне те туртас килет, ӑш канмалӑх кӑшт сыпсан та юрать текелет ӑшра. Ачасем кайсанах пӳрте кӗрет те чей лартса ярать. Яппунсен чей культури питӗ вӑйлӑ аталаннӑ теҫҫӗ. Вӗсем чей ӗҫсех ӑшне кантараҫҫӗ. Чӑвашсем вара... Енчен те эрех-сӑра вырӑнне чей майлӑрах сиплӗ шыв хатӗрлеме вӗренсе ҫитсен мӗнле лайӑх пулнӑ пулӗччӗ. Ҫут шыв, тейӗпӗр. Ҫут шыв? Ара, тӗпсӗр ҫӑлкуҫран ӗҫсен вӑй кӗрет теҫҫӗ мар-и-ха? Ҫав кӳлӗ патне часовня туса лартас пулать те чиркӳ урлӑ

«светить» тусах ĕнтĕ, халăха çав шыва ĕçме хăнăхтарас. Пулчĕ те. Ĕç туса çитерсен те, уявра та çав шыва ĕçсе сăмах калас, унпа хăналаннине чи пысăк чыс теес. «Шывран таси, шывран хакли çук», теççĕ. Халăх тахçанах каланă. Шута илменни кăна. Савăнса кайнă мучи чĕлĕмне туртса кăларчĕ. Туртса ярас тенĕччĕ. Ас илех кайрĕ. Ара, пурнăç йывăççи туртма хушман вĕт! Тепĕр тесен, мĕн-ма вара пит çав пӳтсĕр тĕтĕме тăрăшсах çăтмалла тет. Çăтмалли урăххи те пур вĕт-ха. Сăмса айĕнчиех. Паллă, мĕнни. Йĕмми-мĕнни, сывлăш ĕнтĕ вăл! Унсăр эпир пĕр минут та пурăнаймастпăр. Çăтатпăр кăна çав сывлăша. Асăрхамастпăр та. Мучи сывлăша тарăннăн сывласа илчĕ те, тĕлĕнсех кайрĕ. Ун сăмсине табак шăрши çапрĕ. Пӳрт стенисем тĕтĕмпе тулса ларнă та, халь тин ĕнтĕ вĕсенчен çав тĕтĕм шăршине нимпе те хĕссе кăлараймăн. Алăка уçса ярсанта сĕвĕрĕлес çук ку табак шăрши. Çавна шăршласа çывăратăп вĕт, шутларĕ ватă çын. «Ватă çын, тăватă çын». Кунта та майне тупрĕ Михха мучи. Ара, терĕ вăл яланхилле. Табак вырăнне таса сиплĕ сывлăш туртма вĕренес пулать. Сывлăш гимнастика, теççĕ-и-ха! Çак сăмахсемпе урама тухрĕ, унти сывлăш та тивĕçтермерĕ. Пахчана кĕчĕ. Кунта сиплĕрех те тутлăрах пек. Тарăннăн сывласа илчĕ. Тутлă-тăтлă пулса кайрĕ. Татах та татах сывларĕ. Пуçĕ çаврăнсах кайрĕ. Ку чĕлĕм туртнинчен те лайăхрах пек туйăнчĕ. Акă мĕн, акă ăçта пурнăç тупсăмĕ! Кашни килте таса та сипле сывлăш пахчисем кирлĕ. Унтах ларса канмалли е гимнастика тумалли хатĕрсем пулччĕр. Ватă çын çын курмас-и текелесе ун-кун

пăхкаласа илчĕ те аллипе унталла-кунталла сулкаласа илчĕ. Чĕркуççийĕсене хуçлатса ларма пăхрĕ. Пулмарĕ. Йăвансах кайрĕ. Хăй çапла ача пек хăтланнинчен кулкалам пекки тăвать. Хăтланăвĕсем айванрах пулнине ăнланать. Чăн та, пĕр тепĕр çын айккинчен пăхса тăрас пулсан, мучи çапла шапа пек çапкаланса тăнине курсан кулса вилĕччĕ. Кулĕçĕ те, акă. Ват çын пуçĕнче пĕр шухăш тĕвĕленет. Ыран пухура юшкăн кăларасси çинчен çеç мар, халăх пурнăçĕ пирки те сăмах хускатас. Унсăр мĕнле пултăр! Урăхла юрамасть. Юрамасть кун пек пурăнма. Кăçал çур çулта кăна автан авăтман яла вун тăваттăн тухса кайрĕç. Кун пек нихçан та тăкăнман, теççĕ, мижерсем. Мĕн пулчĕ? Мĕн пулни паллă ĕнтĕ вăл. Эрех ĕçсе, табак туртса вилсе пĕтеççĕ. Ĕçне туни те халь тин ĕнтĕ çук. Пĕрлешӳллĕ хуçалăх та саланса пырать. Ăт! çак вăхăтра темле пурнăç йывăççин çимĕçне çинĕ ачасем пырса кĕреççĕ те халăха мĕнле пурăнмаллине вĕрентме пуçлаççĕ. Шăна пек тек вилесшĕн мар вĕсем, мур илесшĕсем! Çамрăк пулсан та ăслă. Çут çанталăкĕ те чăтайми пулчĕ пулас. Кутранах тапса илчĕ мар-и, акă. Мучи тинтерех кăна юсаса çитернĕ вите тăрри çине пăхса илчĕ. Юрать Антон килсе пулăшрĕ-ха. Пĕччен тăрса юлсан çапла çав вăл, кирек кам та килсе кӳрентерме пултарать.

Михха мучи, халь тин вăтанма пăрахрĕ пулас, хăюллăнрах суллакаласа илчĕ те аллисемпе пӳрте кĕрсе кайрĕ. Тепĕртакран каялла васкаса тухрĕ. Аллинче ун шыв йăтмалли пысăках та мар канистра. Пӳрт умĕнче чарăнса тăрса каялла пĕрре кăна пăхса илчĕ. Тем сăмахĕ каласа пăхса илчĕ те чике

сухалне çил çинче вĕçтерсе икĕ çырма пуçĕ еннелле таплаттарчĕ.

Ачасем шкула кĕпĕрленсе кĕнĕ чухне биологи учителĕ микроскоп умĕнче ларатчĕ. Вăл та çĕр çывăрман пулас. Куçĕ хĕрелнĕ. Сăнран ĕшеннĕ пекрех курăнать. Вĕренекенĕсене курсан пит хавасланса кайрĕ, хăвăрттăн сиксе тăнăран пуль, пуканне йăвантарса ячĕ. Хăй те кайса ӳкрĕ. Ку питĕ ăнсăртран пулса иртрĕ те ирĕксĕрех пурте ахăлтатса кулса ячĕç. Учителтен те ним те мар кулма пулать иккен. Хĕветĕр Хилипччă хăй те кая юлмасть. Ахăраççĕ кăна. Тĕнче те аахăрать тейĕн. Кăшт лăпланчĕç те мĕн пулса иртнисене каласа пачĕç. Татах кулчĕç. Учитель юшкăн кăларас ĕçе ырларĕ. Хăй тĕпчевĕпе паллаштарчĕ.

– Ку шыври микроорганизмсем питĕ хăвăрт аталанаççĕ. Малтанрах курнисем пĕр икĕ-виçĕ миллиард çул каярах пурăннă пулсан, халь тин мироскоп айĕнче сăнанисем пĕр миллиард çул каярарахрисем. Питĕ аталаннăскерсем! Эволюци çĕнĕрен пуçланчĕ тейĕн. Кун пек пулсан, нумай та вăхăт иртмĕ, çĕр çине çĕнĕ чĕрчунсем килĕç. Мĕне пĕлтерет ку? Эпĕ нимĕн те ăнланмастăп. Кун пек пулсан час темле динозаврсем те çĕнĕрен сиксе тухĕç.

Çук, динозаврсенчен те мар, çӳçне тăрмакласа, куçне чарса пăрахса калакан учителĕ курнă ачасем хăранипе унран каялла чакса каяççĕ. Хăрамасăр, тĕпсĕр кӳлĕрен эпир нихçан та курман чĕрчунсем сиксе тухсан çынсен вара ăçта кĕрсе каймаллла тет? Кашни ача пуçĕнчех мĕлтлетсе илчĕ çакă. Мĕлтлетсе илчĕ те, ку тата кулăшла пек туйăнса кайрĕ. Мĕн динозаврĕ? Каçса кайса кулаççĕ халь

ачасем. Хырӑмӗсене тытса пӗр-пӗрне пӳрнепе тӗллесе «динозавр!», «питекантроп»!», теҫҫӗ. Ҫитрӗ савӑнмалӑх самант. Учитель те кулать. Ӑҫта кайса кӗрӗн?

– Ку вӗт, мӗн вӗт, – чарӑнать кулма Ванюк. – Ҫӑл пиртен тепӗр хут ҫын туса хурасшӑн вӗт. Хальхисем пӑсӑк тет. Ҫӗнӗ эволюци пуҫлать. Ҫӗре чулпа ҫапнӑран ҫапла пулчӗ ӗнтӗ ку.

– «Ҫӑла ан сур, ӗҫме кирлӗ пулать», теҫҫӗ. Ӗне кӑтӳ ҫӑл патне тапӑра аннӑ вӗт. Унтах ӗне тени мӗн ӗнтӗ, сыснӑ-шӑнӑ, ҫӑла вараланӑ. Тулай Иванӗ вӑл, хӑвӑрах пӗлетӗр, тен, хӑй те ҫавӑнтах тула тухнӑ. Ҫӑл ҫилленсе ҫитнӗ те...

– Ҫӑл ҫеҫ мар, ҫӗр хӑй тарӑхса кайнӑ. Вӑл пирӗн кашни хусканӑва сиссе пӗлсе выртать. Ӑҫта унта чул, пирус тӗпне ҫӗр ҫине пӑрахма юрамасть. Сурма ту юрамасть, апла. Ҫӗр чӑмӑрӗ калама ҫук хӑватлӑ шутлав машини. Тен, вӑл турӑ пекех хӑтланма пултарать. Енчен те ҫӗнӗрен эволюци пуҫлать-тӗк, ҫапла пулма пултарать.

– Чӑн та ҫапла пулсан, ку пирӗншӗн, пӗтӗм этемлӗхшӗн калама ҫук пысӑк хӑрушлӑх кӑларса тӑратать. – хӑрама пӑрахмасть Ванюк. – Эпир пач кирлӗ мар килсе тухатпӑр. «Юман пӗтсен чӑваш пӗтет» тесе ахальтен каламан пуль. Пурнӑҫ йывӑҫҫи те пӗтрӗ вӗт. Мӗн сӑлтава пула куҫ умӗнче тенӗ пек сӳнсе сывлӑшра ирӗлсе кайрӗ?

– Кун пекки пур-ха вӑл. Пур япала та пӗтет. Йывӑҫ кӑна мар, ҫын та вилет, – лӑплантарать учитель. – Хӑш-пӗр кактуссем ҫеҫкене ларсанах хӑраҫҫӗ, пулӑсем те пур ун йышшисем. Вӑлча сапаҫҫӗ те вилеҫҫӗ. Хӑраса

ӳкме кирлӗ мар. Тен, кам пӗлет, пурнăç йывăççи тепре шăтса тухӗ.

– Вăл та пуль, халь тин ăнланса пыратăп, пиртен кăна килме пултарать. Эпир ӗлӗкхиллех сӗмсӗррӗн йăлт таптаса пырсан тӗнче йывăççи кăна мар, çын хăй те пӗтет. Кӳлӗ акă тепре çил-тăвăл кăларать те, пурне те çӗр çинчен шăлса тăкать.

Ку каллех хăратать. Пӗрре тӳссе курнă та, тăвăл мӗнне пурте пӗлеççӗ. Тăвăл шӳтлеме юратмасть. Ун пек ан пултăрччех, шутлаççӗ шкул ачисем. Вара вӗт вӗсен йăранӗсем те пӗтеççӗ. Экзамен та тытаймаççӗ. Пурнăç чăн экзамен тыттарнине хальлӗхе вӗсем тăнкарса илеймеççӗ курăнать. Пӗрремӗш чан çапнă ӗнтӗ. Илтрӗ-ши ăна халăх? Ыранхи пухура мӗн калӗ вăл?

Михха мучи, тӗпсӗр çăл куçӗ умне çитнӗскер, шыв çийӗ çине тӗлӗнсе пăхса ларчӗ. Вăл, чăн та, чисти чӗрӗ чун пек курăнать. Шыв çийӗн çутă хум вылять, тӗпӗнчен чӗре пек пăл-пăл! тапса тăрать. Мучи кӗл тума хатӗрленчӗ. Кăшт шухăшласа ларнă хыççăн шыв умӗнче ӳксе пуç çапрӗ. «Ырлăх-сывлăх парсамччӗ, – аран-аран илтӗнет мăкăртаткалани, – ӗç хыççăн ӗçсе ăша кантармалăх, уявра сыпса савăнмалăх пар, таса шывăм. Эпӗ çăл куçран кăшт ăсса илнӗшӗн каçар, эпӗ сана уншăн ӗçпе тавăрса парăп. Час сан юшкăна кăларса тӗрлӗ-тӗслӗ курăк ӳстерӗпӗр, çăлри сиплӗ шывпа шăварăпăр. Айăп ан ту, сип пар, пил пар пурăнма». Çак сăмахсемпе ват çын, мăчавăр темелле-и ӗнтӗ ăна халӗ, çăла ӳпӗнсе пӗр сыпкăн шыв ӗçрӗ, унтан таса та çап-çут шыва канистрăпах ăсса илчӗ.

Шыв çийĕ çав вăхăтран вĕттĕн-вĕттĕн хумханса илчĕ. Ялтăр-ялтăр! çиçрĕ хум тăрри. Тăрисен хорĕ тата хытăрах кĕрлерĕ. Кун пек каланисем çут çанталăка килĕшрĕç пулас. Мучие хăйне те питĕ канлĕ пулса кайрĕ. Вăй та кĕчĕ пек. Шыв çине татах ĕçес тесе ӳпĕнчĕ те, тĕлĕнсех кайрĕ. Çăл куç тĕпĕнчен тенĕ пек ун çине темле палламан çын пăхса илчĕ. Сухаллă хăй, анчах сухалĕ шурă мар, хура. Пит-куçĕ те темле çамрăк – çиçет кăна. Тахçан таçта курнă пек ку çынна. Тӳрех ăнкарса та илеймерĕ мучи ку вăл хăй пулнине. Çамрăкрах чухне çаплаччĕ вĕт-ха!

Шыв ĕçесси пулмарĕ. Шухăша кайнă мучи, мучи те мар пуль халь, сиплĕ шыв тултарнă канистрине çĕклерĕ те çăмăллăн кăна килĕ еннелле утса кайрĕ. Акă вăл чĕрĕ шыв, чĕрĕ шыв, мĕлтлетрĕ ун пуçĕнче. Эпир вĕт ку таранччен вил шыв ĕçсе пурăннă. Ку вара чĕрри, çан-çурăмпа сăн пите çĕнĕлĕхпе вăй кĕртекенни! Эрех мар. Сăра та мар. Чĕр шыв кирлĕ пире! И-ях! кăшкăрса ячĕ утса пыракан старик. Ку хăйĕншĕн те питĕ ăнсăртран пулчĕ пулас. Чарăнса тăчĕ. Хăй тăрăх пăхкаласа илчĕ. Çамрăк çын пек ахăлтатса кулса ячĕ. Ял еннелле çил пек вĕçтерчĕ. «Чĕрĕ шыв! Чĕрĕ шыв!» – илтĕнсе юлчĕ аякран.

Халăх вăйĕ

Пуху кун пек кĕрлесе тăрасса никам та кĕтмен пулас. Лавкка умĕнчи лапамра пĕр çĕре яхăнçын пуçтараннă. Хĕрарăмсем уйрăммăнтарах

тăраççĕ. Ваттисем тепĕр çĕрте. Çамрăксем çукпа пĕрех. Нумаях та мар ачасем биологи учителĕ тавра пуçтарăнса тăнă. Мĕн пулать те мĕн килет тесе шутласа тăраççинех кусем.

Михха пичче пухăва шăп та лăп каласа хунă вăхăтпа пуçларĕ. Кĕтӳ хунă. Тĕп ĕçсене пуçламан. Çавăнпа та пулĕ кашни хăйне ирĕклĕ те çав вăхăтра пăшăрхануллăрах туять. Ара, юлашки вăхăтра ялпа тем те пĕр пулса иртет те – пăшăрханмасăр! Староста та пăшăрханать.

– Юлашки вăхăтра, – пуçлать вăл тахçанах тĕвĕлесе хунă шухăшне, – ял пĕтес патнех çитрĕ. Мĕн туса пурăнать ял халăхĕ – калама та хĕн. Сăмахран, акă, шкул хупăнас хăрушлăх сиксе тухрĕ. Ялта вĕт пĕр вăтăр ача пур–и, шкула каяканни? Вĕсем те, ӳсерех панисем, Ташкиле çӳреççĕ. Кун пек пулсан шкул пĕр-тепĕр вунă çултан хупăнать. Кăçалхи çур çулта кăна вунă тăватă çынна çăва çине ăсатрăмăр. Кун чухлĕ çын нихçан та вилмен. Çуралнисем вара икĕ ача. Хăвăрах танлаштарса пăхăр. Пĕр тепĕр алă çултан, апла, ял та пĕтет. Мижер ялĕ тахçантанпах чаплă та хăватлă ял пулнă. Халĕ вара? Халĕ акман-вырман çĕрсем те пур. Халĕ, тен, пире çĕр те кирлĕ мар? Пĕрлешӳллĕ хуçалăх пĕтсе пырать. Фермăсем пушă лараççĕ. Ялта ваттисем кăна тăрса юлчĕç. Мĕн тесе хăваласа кăларса ятăр ачăрсене тăван килĕрсенчен? Мĕн, ют çĕрте кăна укçа çапма пулать терĕр-и? Укçа тесе ял çапла юхăнса вырттăр-и? Мухтавлă Мижер ялĕ çĕр çинчен çухалтăр тетĕр-и?

Михха пичче пĕр кана чарăнса илчĕ. Ял халăхĕ кĕрр! кĕрлесе кайрĕ.

– Çĕр–Аннемĕр те кун пек лару-тăрăва чăтайми пулчĕ пулас, – тухса тăчĕ маларах Хĕветĕр Хилиппчă. – Иртнĕ çил-тăвăла пурте ас тăватăр. Сăхăт çырминчи пулă çухалчĕ. Уйра путене авăтма пăрахрĕ. Кураксем те вĕт йăва çавăрма пăрахрĕç. Выльăх-чĕрлĕх пĕтсе кайрĕ. Тырпул та вĕт, халĕ ĕлĕкхи мар. Гектартан пĕр çирĕм центнер илсен савăнса тăратпăр. Ку тухăç çителĕксĕр. Çавăнпа та чухăн пурăнатпăр мар-и?

Халăх тата хытăрах кĕрлесе кайрĕ. «Мĕн тумалла тет вара?» – илтĕнет унтан та кунтан. Ку шухăша шутламан мар. Ку шухăш тахçантанпах пуç тӳпинчен шăтарса тухнă та кашни кун ял çийĕн вĕçсе çӳрет.

– Акă мĕн! – пуху варринех сиксе тухать Ванюк. – Çырмасене, уйсене юшкăн кăлармалла. Тислĕк вырăнне пултăр. Юшкăнĕ тĕпсĕр кӳлĕре чылай. Тата ахальли те мар пулас. Çил-тăвăл хыççăн вăл ăçта ӳкнĕ, çавăнта курăк питĕ хăвăрт ӳсет. Кӳлĕ хĕрне йывăç та ӳссе ларнăччĕ... Анчах вăл теме пула пĕтрĕ. Курăкĕ вара ӳсет. Енчен те ял халăхĕ юшкăн кăларас ĕçе хутшăнсан, ял тавра, çырмасенче те курăк ешерме пуçлĕ. Вара тин выльăх шучĕ ӳсĕ. Тырпул та тухăçлă пулĕ.

Шкул ачи çапла хĕрӳллĕн калаçни ял халăхне тĕлĕнтерсе ячĕ. Кулкалакансем те тупăнчĕç.

– Мĕн тĕпсĕр кӳлли пултăр? – шăл йĕрет Тулай Иванĕ, – Курăс хутмалăх та çук. Юшкăнĕ те унта пĕр çăпала ăсса илмелĕх.

Кăна илтнĕ халăх ахăрсах кулса ярать. Ара, Тулай Иванĕ çав калаçнă вăхăтра пуçне çын илтмеллех шан-шанн! çапса кăтартать. Тăм писменсем тет ĕнтĕ.

– Юшкăнне кăларма пулĕ-ха ăна, сапропелла, теççĕ, – лăпкăн кăна тăсать ача шухăшне ял агрономĕ, вăлах пĕрлешӳллĕ хуçалăхăн ертӳçи, Галина Ивановна. – Анчах удобренисемсĕр те май килмест. Вĕсем вара хаклă. Илме укçа çук. Сухалама, акма-вырма техника çитмест. Вĕсем те пĕтнĕпе пĕрех. Мĕн тумалла тет. Кăна никам та пĕлмест.

Калас пулать, Галина Ивановна, вăлах Петрова, питĕ тарăхса çитнĕ. Анчах çав тарăхăва халăх умĕнче вăл пĕрре те кăтартмасть. Мĕн-ма тесен халăх тахçанах ĕçлеме пăрахнă. Кăшкăрса та пăхнă вăл, усси пулман. Халăх пĕрлешӳллĕ хуçалăх ĕçĕнче хăйне тек тупайман, тарма тытăннă. Хуçалăх ертӳçисем те, вĕсем умлă-хыçлăн темиçе улшăнса пычĕç, тарса пĕтрĕç. Вара тин, ку ĕçе хăрарăм кăна пултарать тесе, ял халăхĕ Галина Ивановнăна ертӳçĕ пулма суйларĕ. Хăй питĕ патвар вăл.

– Ку пĕтен тĕнчене çĕнĕрен пуçласа ярас пулать. Акă мĕн! – хĕрӳленет Ванюк. – Тĕпсĕр кӳлĕ хăй çапла калать.

Пĕр лăпланса шухăша кайса тăран халăх тепре кулса ярать.

– Пурнăç йывăççи хăй çапла каларĕ! – тек пытарса тăраймасть хăйсенпе мĕн пулса иртнине Ванюк. Вăл çак пĕр-икĕ кунтах мĕн тӳссе ирттернине каласа парать. Вĕсем мĕн çăтмахри пĕлӳ йывăççин улмине çинĕ. Халь тин мĕн тумаллине те пĕлеççĕ. ку сăмахсем халăха ухмахлантарсах яраççĕ. Хăшĕ-пĕрисем чулпа çапса хăваласа яма та хатĕр.

– Кай кунтан! – хăмсарать ăна Тулай Иванĕ. Хăйне вăрăпа тытнăшăнах кураймасть

тем? – Тупăннă кунта пĕлӳçĕ! Сансăрах пĕлеççĕ. Акă агроном мĕн калать! – Çак сăмахсемпе ачана тĕрте-тĕртех халăх хушшине кĕртсе ярать. Аптраса ӳкнĕ Ванюк хирĕç тăмасть. Çтаппан çавăнпа усă курса ун карттусне куç таранах пусса лартать. Лĕхĕл-лĕхĕл! кулать хăй.

– Тăхтăр-ха, тăхтăр, – ача хутне кĕрет учитель. Кунта ним кулмалли те çук. Çут çанталăка ăна итлеме пĕлес пулать. Йывăç та тем те пĕр каласа кăтартма пултарать. Вăл япăх ӳсет-тĕк, апла, çĕр япăх. Çĕре лайăхлатас пулать. Çавă кăна. Кунта ним кулмалли те çук. Юшкăнĕ те вăл ахальли мар пулас.

Хĕветĕр Хилипччă халăха хăй тĕпчевĕпе паллаштарать. Юшкăнĕ те, шывĕ те питĕ чĕрĕ япаласем мĕн. Енчен те вĕсемпе усă курма мел тупсан, питĕ лайăх пулнă пулĕччĕ тет. Халăх пĕрех иккĕленет.

– Çав панулмине эпĕ те çинĕ! – таçтан вăй тупăнать вăтанса тăракан Нинукăн. Ара, каччăпа пĕрле пулнă-ха та! – Эпĕ те пĕлетĕп. Эпир туса илекен тырпула, пĕтĕм çимĕçе хăй халлĕн ӳсме вĕрентес пулать. Çапла каларĕ мана пурнăç йывăççи.

– Мĕнле-мĕнле? – аптраса ӳкет агроном. – Кун пеккине илтмен.

Кун пеккине пухăва пухăннă хĕрарăмсем те илтмен. Нинука питĕ сăнаса пăхаççĕ. Кам хĕрĕ пулчĕ-ха ку, текелеççĕ.

– Кашни ӳсен-тăран пĕр-пĕрне пулăшса, хӳтĕлесе тăрать. Çемьери пек. Калăпăр, эпĕ те вĕт аннене пулăшатăп, анне те мана ас тутарсах тăрать. Çут çанталăкра пур япала та пĕр-пĕринпе пулăшуллăн çыхăнса тăрать. Вăрман, пурте пĕлетĕр вĕт, хăй тĕллĕнех ӳсет.

Çаранра та тем тĕрлĕ курăк. Ахальтен мар ку. Пирĕн те çапла тума ăс çитересчĕ. Вара акмасăр тумасăр тыр вырса илĕпĕр.

Ку пушшех те савăнтарса ярать. Хальхинче хĕрарăмсем те кулкалаççĕ. Ай, ку сан Марье аппа, сан хĕрачу тем те пĕлет текелеççĕ. Нинук вара, каласса каларĕ те, каласанах питĕ вăтанса кайрĕ. Вăлт! çеç çаврăнса ачасем патне Ванюкпа юнашар кĕрсе тăчĕ.

– Эпĕ малтанлăха сăнавлă участок туса пăхма сĕнесшĕн, – тăсать хăй шухăшне биологи учителĕ. – Шкулти йăрансем ытла та пĕчĕккĕ. Эсир пире пĕр вунă гектар çĕр уйăрса парсан, эпир ăна хамăрах пăхса тăрăпăр. Техникăпа пулăшма тивет, паллах.

Учитель калани халăха ӳкĕте кĕртет. Тулай Иванĕ те халь тин кулма пăрахать. Агроном та пулăшма хатĕр. Халăх икĕ çырма пусĕнчен пуçласа Самать таран ахалех тăсăлса выртан çĕре сăнавлăх уйăрса пама килĕшет. Юшкăн турттарма та çывăх. Тен, ĕç ăнса пырсан, шыв пăрăхĕсем те хума май килĕ. Çапла шутларĕ халăх. Апла, йăлт пĕтмен-ха Мижер çыннисем. Акă тепре авалхи пек çĕкленсе илĕç те, тĕнчипех çăтмах туса хурĕç.

Тепĕр кунне пĕтĕм халăхпа тенĕ пек юшкăн кăларма тухрĕç. Кашни витре йăтнă. Ара, ял ĕçченĕ вăл мĕн тумаллине каламасăрах пĕлет. Машинпа вĕт унта патне пыраймастăн. Шурлăхлă. Экскаватор та кĕреймест. Витрепе вара сăрта йăтма пулать. Машинĕ самосвал йышши кирлĕ. Çавăн йышшине панă та хуçалăх ертӳçи.

Халăх пухăнсан Михха мучи мала тухса тăчĕ те, çăл умне чĕркуçленсе ларчĕ. Пуç тайса тем мăкăртатма тытăнчĕ. «Каçар пире, – тет пулас ку ăрăмçă, – эпир сана усал тума килмен. Пулăшу ыйтатпăр. Юшкăн пар. Шыв пар. Ахаль тумăпăр. Тырпул ăнса пулсан сана та тăрантăпăр. Мĕн чухлĕ илсен те тĕппи сан ан курăнтăр». Çак сăмахсемпе мучи ӳксе пуç çапрĕ те ывăçпа шыв ăсса илсе пĕр-икĕ сыпкăм ĕçрĕ. Юшкăнĕпе питне сĕрчĕ.

Тĕпсĕр çăл куçа çакă килĕшрĕ пулас. Шыв çийĕн вĕттĕн-вĕттĕн хумсем çĕкленчĕç. Хĕвел çути хум тăррисенче пин-пин çутă çутрĕ. Çут çанталăк та ыр сунать тейĕр. Ват çын хыççăн учитель сĕннипе пурте çапла шыв ĕçсе пылчăкпа сĕрĕнчĕç. Халь тин айккинчен пăхсан ку кулăшла та курăнать пуль, анчах пурте питĕ савăнса тăраççĕ те, пурне те вăй кĕрсе кайнă та, шӳт-кулă кăна янăраса тăрать икĕ çырма пуçĕнче. Ан тив, халь тин вĕсем тăван çĕрпе вараланнă, ан тив, тен, вĕсем авалхи Месопотамине аса илчĕç... Халăх юнĕ вăраннă, ку пĕрре пăхсах курăнать. Акă Михха мучипе Хĕветĕр Хилипччă вĕрентсе пынипе Самать енчи уй çине пылчăк купи хыççăн пылчăк купи ӳссе ларма тытăнчĕ. Салатма кирлĕ мар теççĕ. Çумăр çусан çĕре хăех сăрхăнса анса каять. Çумасан шăваратпăр теççĕ. Акмалли мĕнне учитель малтанлăха курăк кăна акса пăхасшăн.

Çак ĕçе аякран пăхса тăрсан, халăх темле пушар сӳнтерме пуçтарăннă, тейĕр. Çынсем черетленсе тăнă та алăри витресене пĕрин аллинчен теприне парса тăраççĕ. Ĕç хăвăрт пулса пырать. Çĕр «пушарĕ» те, пур пулсан, кун пек ĕçлесен час сӳнет. Савăнăçлă хăйсем.

Кун пек пĕрле карр! тăрса ĕçленине ас тумаççĕ те. Ваттисем кăна «ĕлĕкчĕ те, ĕлĕкчĕ» текелеççĕ. Çамрăксем «пуçра çавра çĕлĕкчĕ» тесе шӳтлеççĕ. Ку нимене пурте тухнă пек те, çапах та Тулай Иванĕпе Çтаппан курăнмаççĕ. Ахăртнех вĕсем ку ĕçе ĕненмеççĕ.

Пĕр кун тăршшĕнчех, «халăх сурать кӳль пулать», теççĕ-и-ха, юшкăна турттарса та хучĕç. Тĕпсĕр кӳлĕ вара мĕнле пулнă, çаплипех юлчĕ. Юшкăнĕ те пĕтмерĕ, шывĕ те хухмарĕ. Çăл куç чĕри ĕлĕкхи пекех пăл-пăлл! туса тапса тăрать. Апла, вăл чăнласах тĕпсĕр! Ăна, тен, малашне пуç çапма тытăнмалла. Çапмалла-и, çапмалла мар-и, пĕрех, анчах та кашни пĕлет, ку чĕрĕ шывсăр тек пурăнма май çук. Çут çанталăк çынна хăй аллине тăсса пачĕ. Чĕрине те уçрĕ. Хăйне усал тунисене те манса кайрĕ, тен. Ара, çын тени, ун ачи-иç! Халĕ тин пĕтĕм çĕр-шыв ачисем мĕн хăтланнине çĕр амăшĕ пек кăмăллăн пăхса выртрĕ.

Хăрушă ĕç

Тепĕр кунне ир-ирех, хĕвел тухичченех вăранса кайрĕ Ванюк. Шăм-шак тем сурать пек. Ĕнер кунĕпех ĕçленĕ те, ăнланмалла ĕнтĕ. Ку çеç те мар-ха. Тем, ун чĕри сасартăк пăшăрханса ӳкрĕ, инкек пуласснăнах туйăнать, çавăнпа та ача вырăн çинчен хăвăрт кăна сиксе тăчĕ те тумланса урама тухрĕ. Тем çитмест ăна. Тен, тăри тени? Тăрисен хорĕ çуккă вĕт! Тӳпе шăп тăрать. Сӳӳ! туса çӳçенсе кайрĕ ача чĕри. Ырра мар ку! Ванюк хăй те сисмерĕ,

ӑнланмарӗ те, тӗпсӗр ҫӑл куҫ еннелле тапса сикрӗ. Ҫавӑнта темскер пулнӑ! Ҫӗмрен пек вӗҫтерсе чупса ҫитрӗ вӑл кӳлӗ хӗрне. Унта, ҫапла, инкек!

Такам ҫӑл куҫне тем пысӑкӑш чул пӑрахса хупласа хунӑ. Шарт! сикрӗ ача чӗри. Ҫил-тӑвӑл тухсан тем курса ларӑпӑр! Хӑвӑртрах! Ванюк ҫӑл кутнех чупса пычӗ те чула илсе пӑрахма тӑчӗ. Ӑҫта унта? Тем пысӑкӑш чул хускалса кӑна илчӗ. Кун пек йывӑр чула пӗччен йӑтаяс ҫук. Ҫӑла вӑл пусӑрласах хунӑ. Шывӗ те тухмасть. Ҫук, кун пек юрамасть тесе ача тепӗр хут тапӑнса пӑхрӗ. Хальхинче ҫӗклесе мар, шутарса пӑхас терӗ. Чул, чӑн та, хускалчӗ. Аялта пылчӑклӑ-ха та, шутарма та пулать пуль. Татах, тата хытӑрах мекӗрленчӗ ача. Кӑвапи талса кайиччен мекӗрленчӗ. Ҫӑл уҫӑлсах ҫитнӗччӗ ӗнтӗ. Шывӗ те юха пуҫланӑччӗ. Ҫав вӑхӑтра шалта тем талт! туса талса кайрӗ. Ача самантрах сывлӑшсӑр пулса ларчӗ. Хускалаймасть те. Кӑвапа тӗлӗнче питӗ-питӗ хытӑ ыратать. Кӑвапи талчӗ пулинех! Ку пӗтӗмпех пӗр кӗтмен ҫӗртен пулса иртрӗ те, ача аптранипе ним тума пӗлмерӗ. Пӗлсен те ним те тӑваймӑн. Кӑвапа тӗлӗнче ыратни хускалма та памасть. Шыв шӑнкӑртатса юхни кӑна кӑшт лӑплантарать ача чӗрине. Ҫӑл куҫ ӗлӗкхи пекех пӑл-пӑлл! тутарса тапать. Таврара шӑп. Ҫав вӑхӑтра хӗвел Сӑхӑт ҫырминчен иксе тухрӗ, хӗвел пайӑркисем шыв ҫийӗн выляма пуҫларӗҫ. Халь тин пурте йӗркеллӗ пек ӗнтӗ. Анчах пӗрех тем ҫитмест. Тавралӑх ытла та шӑп. Шӑнкӑр-шӑнкӑр! шыв юхни кӑна илтӗнет. Унччен те пулмарӗ, тӑрисен хорӗ сасартӑк пӗр харӑссӑн юрласа ячӗ. Ку хӑй пӗр симфони пулчӗ. Ванюк

вар тӗлӗнче ыратнине пӑхмасӑрах тин кӑмӑллӑн кулса выртрӗ. Пулчӗ, терӗ пулас. Халь тин тӗпсӗр кӳлӗ ҫилленес ҫук. Ял ҫийӗн те ҫилтӑвӑл ҫӗкленмӗ... Унӑн куҫ умӗнче ванса пӗтнӗ ял ӳкерчӗкӗ курӑнса илчӗ, курӑнса илчӗ те мӗлке пек ҫухалчӗ. Тек ун пекки пулмӗ! Ача шухӑшӗпе пӗр пулса, ҫӑл куҫ та «тек ун пекки пулмӗ» тенӗ пекех варкӑш ҫил кӑларса ача ҫӳҫӗсене вӗҫтеркелесе илчӗ. Чуна ку пушшех те лӑплантарчӗ. Тав тунӑ пекех пулчӗ.

Михха мучи ҫав вӑхӑтра ҫул ҫинче пулчӗ. Чӗрӗ шыв ӑсса килем-ха текелесе тем мӑкӑртаткаласа пычӗ вӑл. Ун хӑйӗн шухӑшӗ пур вӗт-ха! Ҫав сӑра-эрех вырӑнне халӑх тӗпсӗр ҫӑл куҫ шывне ӗҫме тытӑнсан тем пекехчӗ. Чӗрӗ шыв темрен те хӑватлӑрах пек. Вӑй кӑна мар кӗртет, чуна та темле вылянтарса ярать. Куҫпуҫӗ вара эрех ӗҫнӗ чухнехи пек пӗрре те анрамасть. Хальхи ҫамрӑк ачасем, аттун, шутлать ват ҫын, шыв вырӑнне урнӑ ӗне сӗтне ӗҫме пуҫларӗҫ вӗт. Аллинче ун пӗр пушӑ витре чӑнкӑртаткаласа пырать. Чӑнкӑр-чӑнкӑр! илтӗнет шӑпланнӑ тавралӑхра. Тем ун пек пулакан марччӗ-ҫке ирпе, шутлать мучи, ҫанталӑк улшӑнать-и, тем. Ҫав вӑхӑтра тӑри хорӗ юрласа яни ӑна шарт! сиктерчӗ. Ҫӳлте-ҫӳлте, куҫ курман ҫӗрте тӑрисем теме пӗлсе каҫса кайса юрлаҫҫӗ. Михха мучине ку питӗ килӗшет. Апла, йӗркеллех пулать тет.

Йӗркеллех те мар ҫав. Ҫӑл хӗрринче ахлатса выртакан ачана курсан вӑл хыпӑнса ӳкет. Ку шурлӑхлӑ ҫӗре ҫапла тем пысӑкӑш чул ӑҫтан килсе выртнинчен тӗлӗнет. Халь тин Ванюк каласа ӑнлантарса пани те ҫырлахтармасть старостана. Витрине ҫӑл кутне

пăрахса хăварсах ял еннелле чупать. Хăвăртрах васкавлă пулăшу чĕнсе илес те чула çăл хĕрринчен тата аяккарах шутарса хурас тет. Вăхăт нумай та иртмест, яла васкавлă пулăшу машини персе çитет, врачсем пулăшнипе Ванюка пульницăна леçеççĕ. Ванюкăн кăвапи талнă.

Усал хыпар утпа çӳрет теççĕ. Нумай та вăхăт иртмест ял халăхĕ тĕпсĕр кӳлĕ патне пухăнать. Вăй питти арçынсем чула самантрах çавăрса хураççĕ те тата аяккарах шутарса хураççĕ. Çук, таçта илсе каймаççĕ. Çакăнтах пултăр, теççĕ. Халь тин çăл кутне пыма çăмăлрах пулĕ, çăрăлмĕ. Чула кам илсе килсе хуни пирки те калаçкалаççĕ. Анчах алăран ярса тытман та кама пит пӳрнепе тĕллесе кăтартăн. Шавлакаласа тăнă хыççăн халăх саланать. Кашнин килте хăйĕн ĕçĕ пур, кунта пуç ватса тăнипе вăл малалла каяс çук. Çăл куçĕ те, чулĕ те мĕнле пулнă çаплипех выртса юлаççĕ. Саланнă çынсенчен пĕри те чул çине темле саспаллисем çырса хунине асăрхамасть.

Учитель тавра пуçтарăннă шкул ачисем вара Ванюк патне пульницăна кайма шут тытаççĕ. Пуричен ытла Антон пăшăрханать. Пульница, калас пулать, икĕ çырма пусĕнчен чылай аякра, район центрĕнче ялтан пĕр вунă çухрăмра вырнаçнă. Çавăнпа та ачасем çула çурранах тухаççĕ. Автобус мĕн кĕтсе вăхăт ытларах та иртет терĕç пулĕ çав. Акă пĕр ушкăн ача тем калаçса çул тăрăх тусан кăларса таплаттарса пырать.

– Мĕн тума ярса тытнă-ши вăл çав чула? – пăшăрханать Нинук. – Кайран та, çын пухăнсан та илсе пăрахма пулнă вĕт-ха ăна.

– Паттăра тухасшăн пулнă пулĕ, - ним пулман пек каласа хурать Çтаппан. Утнă чухне хăй пĕрмаях хĕр çумнерех пыма тăрăшать. Ун çине куç хӳрипе те пулин пăха-пăха илет. Çакна Нинук та сисмест мар.

– Тăхтаса тăма та май килмен пуль, – хӳтĕлет тусне Антон. – Мĕншĕн тесен çĕр çилленсе кайма пултарнă. Вара каллех ял çине тăвăл килсе çапатчĕ. Ванюк çавна пĕле тăркача васканă та, тăхтаса тăма юраман.

– Кам килсе хунă-ши чулне? Ăна пĕччен çын йăтаяс çук, – тĕшмĕртет Нинук.

– Кирек кам пулсан та вăл питĕ хура чунлă çын. Тепĕр тесен чулĕ вăл çăлтан аякрах та мар икĕ çырма пуçĕ тĕлĕнче выртатчĕ мар-и-ха? Ĕлĕк унта киремет йывăççи пулнă тет. Авалхи чăвашсен çăви те çавăнтах пулнă тет, – тем те пĕлет Антон. Аслашшĕ каласа панă пулинех!

– Тетĕн хӳри кĕске, тет. Ăçтан пĕлетĕн вара эсĕ ку япаласене? Эсĕ ял ачи те мар вĕт-ха, – утнă çĕртех ура хурам пекки тăвать Çтаппан.

– Асатте каласа парать мана. Вăл тем те пĕлет. Чăваш халăхĕ çав киремет йывăççине касса янăшăн пĕтет, тет. Çав йывăç питĕ хитре пулнă, тет. Кăвак юман майлă пулнă, тет.

– Ха-ха-ха! – кулса ярать Çтаппан. Урипе тапа-тапа тусана Антон çинелле ярать. Тем çиллентерет ăна. Мĕн çиллентернине хăй те пĕлмест. – Кăвак юман мĕнне кам пĕлет, кам курнă?

– Çав, эпир курнă пурнăç йывăççиех пулман-ши вăл? – тĕшмĕртет Нинук. – Вăл та питĕ хитреччĕ. Асамат кĕперĕ пек ялтăрса

тăратчĕ. Çухалчĕ. Касса ярасран хăрарĕ пулинех. Тулай Иванĕ те ун тавра явăнса çӳретчĕ мар-иха, – тахçан хурăн катине сыхланине аса илет хĕрача. – Унран тем те кĕтме пулать. Эсĕ те ун таврах явкаланса çӳреттĕн. Улмине те эсĕ татрăн.

– Эпĕ мĕн, ман сире пулăшас килчĕ. Улми вара мана тивĕçмерĕ те, – кӳренем пекки тăвать Çтаппан.

– Сан валли те пулман вăл, апла. Ан пăшăрхан.

Ачасем пĕр кана пĕр чĕнмесĕр утаççĕ. Час вĕсем шкултан вĕренсе тухĕç те пурнăç çулĕпе малалла утса кайĕç. Мĕнле пулĕ ĕнтĕ вăл. Кашнин хăйĕн шухăшĕ. Антон шутлав машини çинчен шутлать. Нинук Ванюка хĕрхенет. Çтаппан вара хĕр çине пăхса пырать. Темле вăрттăн шухăш тĕвĕленет ун пуçĕнче. Вăл шкул пĕтерсенех хулана вĕренме кайма шутлать. Эх, тет вăл ăшĕнче, Нинук та пĕрле пулсанччĕ... Кашнин хăйĕн шухăшĕ...

– Итле-ха, – тет Çтаппан Нинука хăй патне туртса илсе. – кăшт юлса утар-ха. Ман санпа калаçмалли пур.

– Мĕн тата! Васкамалла пирĕн.

– Халь тин сан васкамалли çук. Вăл чирлĕ. Тек акă ура çине те тăраймĕ. Грыжа ун. Сиплесе ярсан та, хăвах пĕлетĕн, каллех çав тĕлтех тепре пулать. Йывăр япала тек çĕклеме юрамасть. Ялта та вăл тек пурăнаймĕ. Ялта йывăр ĕçлемелле.

– Мĕнле хăятăн эсĕ çапла калаçма! – хăмсарать аллипе хĕр. – Эпир ялтах çăтмах тăватпăр тенĕ.

– Ха! – кулам пекки тăвать каччă. – Ялта никам та ку таранччен çăтмах мар, ырă пурнăç та тăвайман. Ял вăл тамăк. Кунта эсĕ резина атăпа фуфайкăсăр пуçне урăх ним те кураймăн. Ха!

– Ялта укçаллă пулма çук-им вара?

– Çук! Мĕншĕн тесен ял хула аллинче. Унăн хулари çынсене тăрантса пурăнмалла. Хуларисем вара ĕçлемесĕрех çиеççĕ. Тутлă çиеççĕ тата!

– Ан тыттар. Ĕçлемесĕр мĕнле çиĕн?

– Мĕнле-мĕнле? Пасарта сутă туса, акă мĕнле.

Хĕрача чĕнмест. Кун пек каланисене вăл хăй те пĕрре кăна мар илтнĕ-ха. Амăшĕ те ăна килте ан юл тет. Ман пек пылчăк çăрса ан пурăн тет. Кашнин амăшĕ хăй ачине ырă сунать, лайăхрах пултăр тет. Ку, паллă.

– Атя, пĕрле кайăпăр хулана. Мĕн тăван халь çав чăлах Ванюкпа? Эпир хулара çăтмах туса хурăпăр. Кайсан эпĕ сана качча илĕп. Тух мана качча!

– Кĕтсех тăр! – мăнаçланать хĕр. Анчах ун чĕринче темле çĕлен явăнать тейĕн. Темле ĕмĕт. Хула. Ялтăртатать кăна. Ун хăйĕн хваттерĕ, машинĕ, тăхăнмаллисем... Ялти амăшĕн пĕр пĕчĕк пӳрт мар ĕнтĕ, чăн та. Çапла мĕскĕн пек пурăнса ирттерме çуралман ĕнтĕ вăл, чăн та. Ванюк та... Ванюк çине тек шанма юрамасть. Усси пулас çук.

– Ну, мĕнле, – хистет каччă.

Хĕр чĕнмест. Вăл иккĕленет. Кун пек юратăва сутнă пек пулать вĕт-ха. Тепĕр тесен... Юрату вăл лайăх, анчах кашни кун çиес килет. Çитет серте яшки çисе пурăнса. Ялта ытлăн-

çитлĕн аш-пăш та лекмест. Амăшĕн пенсипе нумай малалла кайăн-и?

– Юрать, – тет хĕр шăл витĕр. – Анчах качча илес пирки ан та ĕмĕтлен. Малтан пирĕн вĕренсе тухмалла-ха.

Маларах утса кайнă Антон вĕсем мĕн калаçнине тăнламарĕ. Ун хăвăртрах тусĕ патне çитсе ўкес килчĕ. Тем пулнă ĕнтĕ унпа, тем пулнă. Михха пичче кăвапи талнă терĕ. Мĕн япала вăл? Антон пуçне çĕклесе пăхрĕ. Çўлте тăрисем тĕрĕлтеттереççĕ. Тăрисем ачасен пуçĕсем çинчен каймаççĕ. Ялта та çапла каçса кайса тĕрĕлтеттеретчĕç, халĕ те çаплах. Вĕсен юррипе пырса кĕчĕç те вĕсем хула майлăрах йĕркеленĕ район центрне. Пырса кĕчĕç те тăри юрри те вĕçленчĕ.

Пульницăра выртакан Ванюк та канăçне çухатнă. Операци тумалла теççĕ. Грыжа. Йывăр çĕклеме юраман çав. Халь тин ĕнтĕ ним те тăваймăн. Хăрамаллиех ним те çук тесе лăплантараççĕ тухтăрсем. Анчах ача чĕри вырăнта мар. Вăл тĕпсĕр çăл куçпа çыхăннă ял шăпи пирки шутлать. Пурнăç йывăççи те куç умĕнчех. Çут çанталăкпа пĕр чĕлхе тупма вĕренсе çитсен кăна телейлĕ пулма пултарассăн туйăнать. Çавăнта кăна çăлăнăç. Акă пĕр пĕчĕк япала кăна тейĕпĕр, çĕр çине ан сур, тейĕпĕр. Çакна тытса пырсанах çын лайăх енне йăлт улшăнса каяссăн туйăнать. Чăн та, хăвна кун кăтартнă Çĕр-Аннемĕр çине мĕнле çапла сурса хума вăй çитет-ха çынсен. Ку, паллă, ăна пăхăнтарас тесе тунă япала. Çынна та вĕт, пăхăнтарас тăвас тесен, мĕнле те пулин майпа япăхлатса кăтартма тытăнаççĕ. Айван та вăл, ухмах та, мĕскĕн те... Вара çав çынпа тем те

тума юрать пек килсе тухать. Ара, эсӗ унран аслӑрах та, ӑслӑрах та. Апла, ӑна пӗтерме сан право та пур. Тӑн кӗртме ӗнтӗ...

Кун пек шухӑшсем ача пуҫне нихҫан та кӗрсе курман та Ванюк хӑйӗнчен хӑй тӗлӗнсе выртать. Пурнӑҫ йывӑҫҫин ҫимӗҫне ҫини пулӑшать тем! Тем те пӗлет вӑл халь. Енчен те ялта тӗп-тӗрӗс ака ҫаврӑнӑшне йӗркелесе ярсанах ҫӗр лайӑхланма пултарасса та пӗлет. Мӗн хыҫҫӑн мӗн акмаллине те чухлать ҫак пӗчӗк агроном. Ӳсен-тӑрансен пурнӑҫне те, вӗсене мӗнле тӑрантмаллине те чухлать пек. Ҫӗре ҫулран ҫула лайӑхлатса пырсан кӑна тырпул тухӑҫӗ ӳсет. Ун пек пултӑр тесен выльӑх нумай тытмалла, уя тислӗк кӑлармалла. Выльӑхӗ пултӑр тесен курӑк акмалла. Пулчӗ те. Ҫӗр ҫаврӑнӑшӗ хӑй тӗллӗнех ҫаврӑнса йӗркеленсе каять. Ҫавӑнпа та хальхи хуҫалӑх ертӳҫине Ванюк ӑнланмасть. Мӗншӗн вӑл ӗне фермине пӗтерчӗ-ха? Тем, ахальтен мар ку!

Ҫавӑн пек шухӑшсемпе аташса выртакан пульница пӳлӗмне пӗр ушкӑн ача йӑтӑнса кӗни Ванюка савӑнтарсах ячӗ. Халь тин вӑл пӗччен мар. Нинук та кунтах! Юлташӗсем тем те пӗр ыйтса пӗлеҫҫӗ, каласа та параҫҫӗ. Операцирен хӑрамалла мар теҫҫӗ. Ванюк халь хӑй те хӑрамасть. Вӑл халь нимрен те хӑрамасть. Час акӑ ял лайӑхланса ҫӗнелсе кайӗ те...

– Акӑ мӗн! Эпӗ кунта пульницӑра чылай шутласа выртрӑм та, чӑн малтан, пӗтнӗ ӗне фермине тепӗр хут хута ямалла терӗм. Выльӑх-чӗрлӗхсӗр май килмест.

– Фу! – терӗ пӗр кӗтмен ҫӗртен Нинук, – вара пирӗн фермӑра ӗҫлемелле пулать-и? Таса

мар, пархатарсăр ĕç. Эпĕ вара хулана вĕренме каятăп. Топ-модель пулатăп.

– Манăн та ĕне хӳрине пăрса çӳрес килмест. Тулай Иванĕ пур вĕт, çитет. Çитмесен эс пулăшатăн, – лĕхĕлтетсе кулса ярать Çтаппан. Эпир Нинукпа хулана каятпăр.

– Апла иккен. Эпĕ вара хуларан яла килетĕп. Ялта кунта ĕç мăй таран. Пуринчен ытла çĕрпе, ӳсен-тăрансемпе пĕр чĕлхе тупма вĕренмелле. Вара, вĕсене ăнланса илсен кăна пурнăç малалла кайĕ тетĕп. Эсир çак ырлăхран тарса каясшăн-и-ха вара?

– Мĕн ырлăхĕ вара кунта. Кунта укçа тума май çук. Укçасăр вара халь мĕн пурнăç? Хĕрсен те кунта мĕн туса пурăнмалла тет. Ĕлĕкхи пек çĕтĕк фуфайка тăхăнса çӳремелле тетĕр-и?

Хулара та ĕçе уяв тумĕпе çӳремеççĕ, – хуравлать Антон. – Хулара мĕн çу сĕрсе хунă тетĕр-им? Телей тение ăçта çуралса ӳснĕ, çавăнтах тупмалла!

– Çук вара! Кирек мĕн калăр та, эпĕ фуфайка тăхăнса çӳрес çук. Хула хĕрĕсенчен мĕнрен япăх вара эпир. Вĕсен асфальт тăрăх чаплă туфлисемпе шаклаттарса çӳремелле тет, пирĕн вара пылчăк çăрмалла...

– Ун пек каламастăнччĕ вĕт-ха эсĕ ĕлĕк, мĕнле шăна çыртса илнĕ сана? Эсĕ мар-и-ха вара вăл ялта та çăтмах туса хуратпăр текенни, – аптрасах каять Ванюк.

– Мĕн çăтмахĕ! Акă мĕн курса выртан ху та. Эсĕ вĕт тек ху та ялта ĕçлеймĕн. Кăвапи талнă çын тек вăй хурса ĕçлеймест ĕнтĕ вăл. Санран мĕн усси тет халь.

– Ă-ă! Акă мĕнле иккен кунта лару-тăрусем, – сасартăках ăнланса илет Ванюк. – Апла, эсĕ тек ялта пурăнас тесе те шутламастăн...

– Çук. Çын асапланса мар, ырлăх курса пурăнма çуралнă. Хĕрарăм валли вара ялта нимле хăтлăх та çук. Анне те ялта ан юл тет. Ман пек кунта пылчăк çăрса ан пурăн тет.

– Мĕнех, – сасартăк кичемленсе каять ача. Ыттисем чĕнмеççĕ. Çтаппан кăна тутине сарса пăрахнă. Кун пек килсе тухасса вăл хăй те тĕлленмен курăнать. Хĕр тени хăех ун аллине кĕрсе ӳкет вĕт!

– Тĕрĕс калан, Нинук! Эпир, эсир кунта кирек мĕнле çăтмах туса хурас тесе тăрăшсан та, ялта юлмастпăр. Çăтмах тенине ăна хулара тахçанах туса хунă. Ялта кунта ухмахсем кăна пурăнаççĕ, – хăпартланать Çтаппан.

– Эсир вара мĕн, çăкрсăр-тăварсăр тăрса юласран та хăрамастăр-и? – ыйтать вĕсенчен Антон. – Çăкăр тени асфальт çинче ӳсмест вĕт-ха вăл.

– Укçа пулсан таçта та ӳсет, – пур кăмăлтан ăхăлтатать Çтаппан. Нинук та, пĕрре пăхсах паллă, ку шухăшпа килĕшет.

Кун пек калаçнисем Ванюк кăмăлне хуçсах пăрахаççĕ. Аманни çитмест. Инкек çине синкек тенĕ пек кун пек калаçнисем тата хытăрах амантаççĕ мар-и? Хальхинче кăвапинчен те хытăрах. Хальхинче чĕреренех пырса çапаççĕ. Кам тетĕр тата? Ун юратнă хĕрĕ, савнă Нинук. Ах, çав хĕрарăм тени! Епле чее вăл. Кăшт кăна юрăхсăра тухрĕ, çавăнтах пăрахма хатĕр. Ача куç умне сасартăк чеен кăна пăхса тăракан Нинук сиксе тухать. Аллинче хăйĕн панулми,

акă вăл ăна татах çыртса илчĕ е вă-шт! ывăтса ячĕ. Акă мĕн, тĕшмĕртет каччă. Нинук хĕр пулса çитнĕ те хăй шăпи пирки шутлать. Ялта пурăнсан ăна пĕтессĕн туйăнать. Хулара вара вăй илсе тата хитреленсе каяссăн пек... Тĕрĕсех те пуль ку. Кăна Ванюк та ăнланать. Вăл та çав пĕлӳ йывăççин çимĕçне çисе курнă, вăл та мĕн тумаллине пĕлет. Анчах унăн ялтах юлмалла, ялтах çăтмах туса хумалла. Çавă пурнăç йывăççине тепĕр хут ӳсерсе çитĕнтерсен те аванччĕ те... Çук пулĕ çав. Çĕтрĕ пулĕ вăл...

– Мĕнех, – ассăн сывласа илет Ванюк. – Çулу такăр пултăр. Яла килес тăвас пулсан вара кĕрсе тухма манса ан кай. Хулара ху патша майри пек мĕнле пурăннине хăть мухтанса каласа парăн.

– Апла пулсан, чипер юл, – терĕ те хĕр вăрт çаврăнса тухса кайрĕ. Ун хыççăн Çтаппан тапса сикрĕ. Пĕр сăмах та каламарĕ. Пӳлĕмре пĕр кана шăплăх хуçаланчĕ.

– Ан кулян, тусăм, – хускатрĕ çав шăплăха Антон. – Эпир санпа акă тем те пĕр шутласа кăларăпăр. Хĕр тени шанчăксăр çав вăл. Хĕр чухне хĕрĕх теççĕ-и-ха? Туслăх вара ĕмĕрлĕхе.

Çав сăмахсемпе Антон Ванюка пырса ыталарĕ. Икĕ тус тем шутласа тем чухлех ларчĕç. Врачсем пырса операцие хатĕрленмелле темен пулсан, тен, татах та ларатчĕç пулĕ, çавă татрĕ вĕсен тĕл пулăвне. Антон Ванюка ырлăх-сывлăх сунса, тепĕр кунне килме шантарса пульницăран тухса кайрĕ.

Юрату асапĕ

«Инкек çине синкек», тесе ахальтен каламаççĕ мĕн. Ванюк пуçĕ çине умлăн-хыçлăн йăтăнса аннă пăтăрмахсем ачана анратсах пăрахрĕç. Унăн чи таса юратăвĕ, пурнăç хыттăнрах килсе çапсанах, ăна пăрахса хулана тухса каясшăн. Вĕренмелле-ха, ку та тĕрĕс. Вĕренмесĕр те май килмест. Анчах мĕншĕн çав вĕренес тени хулапа кăна çыхăннă вара?

Асапланса çитнĕ каччă куçĕ умне савнă хĕрĕпе пĕрле çӳренĕ самантсем сиксе тухаççĕ. Мĕнле хаклă вĕсем халь тин! Акă Ванюкпа Нинук каçхи çутăра çăтмах евĕр курăнакан Сăхăт çырми тăрăх уçăлса çӳреççĕ пек. Хăçан пулса иртнĕ ку самант? Нумай та вăхăт иртменччĕ вĕт-ха! Халĕ вара тахçан-тахçан пулса иртнĕ пекех туйăнать. Ун чухне вĕсем çиччĕмĕш класра вĕренетчĕç пулас. Пĕчĕк ача пекех пулнă çав, вăтаннă. Пĕр-пĕрне ыталас вырăнне çырмари хурăнсене ыталаса çӳретчĕç. Йывăç урлă çапла пĕр-пĕрне юратни халь тин кулăшларах та курăнать. Каччă кулса илет. Çав вăхăтрах кунта калама çук пысăк тасалăх, пĕтĕм тĕнчене юратмалăх туйăм палăрса тăрать. Çав ыталаса ӳстернĕ хурăнсем халь тин тек каччăпа хĕре кĕтсе илеймĕç ĕнтĕ. Ванюк чĕри ыратса-ыратса каять. Ача хăй чĕринчен хăй тĕлĕнсе выртать. Макăрать те мар-и-ха вăл. Вĕри куççулĕ, пĕрремĕш юрату куççулĕ, пит çăмартийĕ тăрăх юхса анать. Ăна та асăрхамасть каччă. Мĕншĕн тесен унăн халĕ кăвапи кăна мар, чĕри те ырататать. Ун чухне, хальхи пек ас тăвать, çав çуллахи тĕттĕм каç çап-çутăччĕ. Тулли уйăх

çути айĕнче пĕтĕм тĕнче кĕмĕл тĕслĕн ялтăрса выртатчĕ. Нинук пичĕ çав сĕтлĕ çутă айĕнче шап-шуррăн курăнатчĕ. Каччă ун çине ытарайми пăхатчĕ. Вăтаннипе пуль хĕр хурăн айнерех кĕрсе тăма тăрăшатчĕ. Унта вара хуп-хураччĕ. Хурăн туни кăна шурă çурта пек çунса çутатса тăратчĕ. Пĕр хурăнне çапла икĕ енчен ыталаса тăнă чухне мар-и-ха вĕсем ялтах пурăнас, ял вырăнĕнче çăтмах туса хурас тесе калаçрĕç. Ун чухне Ванюк пуçĕнче Нинукпа пĕрле пурăнмалли çурт проекчĕ те çуралнăччĕ.

Тĕлĕнмелле проект. Çурт тени вăл çут çанталăкран уйăрălса тăмалла мар. Вăл йывăç пек ӳсмелле. Çав йывăç айĕнче Адампа Ева евĕр пурăнма шутланă та Мижер ачисем. Йывăçпа пĕрлех ӳссе ватăлма шут тытнă. Ачисем валли те, çуралнă-çуралманах пурăнмалăх йывăç лартма шухăшланă. Пӳрт стенисене те çӳлех мар ӳсекен йывăçсенченех тума май пур вĕт-ха. Калăпăр, пĕр ват юман айĕнче шĕшкĕпе çăка пит лайăх пĕр-пĕринпе килĕштерсе пурăнаççĕ. Ку прокта Ванюк шӳтлесе кăна шутласа кăларнăччĕ. Ара, ун чухне «Тарзан» ятлă кино курнăччĕ мар-и çак. Акă ăçтан шăтса тухнă ку идея! Вăл çеç те мар. Халь тин ăнланать ача, çут çанталăкра пĕр япалана та тивме юрамасть. Йывăç касни вара чи пысăк çылăх шутланать. Йывăç та чĕрĕ чунах вĕт-ха вăл! Пурнăç йывăççи! Мĕнле чунпа ăна касса вута ярăн? Апла, чи кирли, чăн малтан тумалли ĕç вăл – çут çанталăка сиен кӳресрен сыхланасси! Çакă ансат шухăш Ванюка хавхалантарса ячĕ. Ыратнисем те манăçа тухрĕç. Пĕр самант. Хурлăхпала савăнăç хушшинче пурăнни пулчĕ ку. Пĕр самант çеç çав. Савăнăç

тени самантлăха кăна килет. Хурлăхĕ халĕ, акă, ĕмĕрлĕхе пулĕ...

Çапла пĕр вĕриленсе те пĕр сивĕнсе выртакан чирлĕ çын пӳлĕмне çав вăхăтра хирургпа пĕрле медсестрасем пырса кĕчĕç, ачана, малтанрах каласа хунă пекех, операци тума илсе кайрĕç. Операци мĕнле иртнине Ванюк ас тумарĕ, çывăрттарса янă хыççăн вăл темшĕн, тĕлĕкре ĕнтĕ, аманнăскер, тĕпсĕр çăл куç кутне çитсе ӳкрĕ. Ача Михха мучи пек çăлран пулăшу ыйтрĕ кăна, шыв питĕ вăйлă тапса тухрĕ те Ванюка йăлтах хупласа хучĕ. Икĕ çырма пусĕнче тем пысăкăш кӳлĕ. Çав кӳлĕре çарапакка ача çăмăллăн кăна ишсе çӳрет пек. Пулă тейĕн. Хаваслă хăй. Ишрĕ-ишрĕ те чăтаймасăр кăшкăрса ячĕ. Çав саспа вăранса кайрĕ... Вăл операци сĕтелĕ çинче выртать мĕн. Сасси те... Ыратнипе кăшкăрса янă пулас. Кăвапа тĕлĕнче халĕ те ыратать.

«Ан хăра, – тет хирург тăна кĕнĕ ачана, – ыратни иртсе каять вăл. Паллах, малашне йывăр çĕклеме юрамасть».

Йывăр çĕклеме юрамасть пулсан ялта мĕнле пурăнмалла тет-ха, чăн та, аса килет Нинук калани. Çĕр ĕçĕ йывăр, вăл – паттăрлăх. Кам çĕр ĕçĕпе пурăнать, çавă чăн паттăр та чи таса çын. «Таса çын!». «Таса çын»!». «Таса çĕр!». Явăнаççĕ чирлĕ ача пуçĕнче тем тĕрлĕ шухăшсем. Енчен те, чăн та, çĕр çине темле ăпăр-тапăрсем пăрахмасан, сурмасан... Ăна ача пек таса курса тăрсан, çын хăй те чунпа тасалса, вăйланса каяссăн туйăнать. Мĕн çитмест, мĕн çитмест çынна? Чăн малтан тасалăх çитмест. Унтан вара хитрелĕх, чăнлăх, ырăлăх... Тем те çитмест халь ача чĕрине.

Анчах пĕрремĕшĕ вăл, паллă, тасалăх. Çав тасалăха çухатма пуçланă вĕт вăл хăй те! Акă Нинука та кĕвĕçет, ялтан каяс тенĕшĕн питлет. Хĕрачана хăй ирĕкĕпе хăйне мĕн кирлине суйласа илме памасть. Юрататăн пулсан савнă çын валли тем те туса пама хатĕр тăмалла вĕт-ха ăна! Тĕнче аслă. Ял кăна мар илĕртет Ванюка, хăйне те. Вăл та, тен, космонавт пулса çăлтăрсем патне вĕçсе кайĕччĕ. Юрамасть. Çут çанталăк ăна, тен, хăй суйласа илнĕ. Ун аллипе хăйне ырă тăвасшăн. Хăйне кăна мар, пĕтĕм ял халăхне, пĕтĕм тĕнчене çăласшăн. Çакăн пек шухăшсем ăçтан тата мĕн тума пырса кĕнине те ăнланамасть ача. Ача кăна вĕт-ха вăл! Вун çиччĕре кăна! Çапла çамрăк пуçпах тĕнче шăпине хăй çине илет. Халь тин вăл пуриншĕн те яваплă пек туять. Нинукшăн та! Кайтăрах! Пурнăç акă ăна хăех каяллах тăван ялах çавăрса илсе килет. Пурнăç çаври çапла вăл. Эсĕ ăçта кирлĕрех, çав тĕлех çавăрса илсе çитерет.

Çак шухăшсемпе лăпланса Ванюк каллех çывăрса каять. Хальхинче ку сиплĕ ыйхă. Тĕлĕкне вара каллех, çавнах курать. Вăл тĕпсĕр кӳлĕре шыва кĕрет пек. Шывĕ тăрна куçĕ пек таса, хумĕсем кĕмĕл тĕслĕ. Пулă пек ярăнса ишсе пырать вăл. Тутлă ăна, кăмăллă, сиплĕ... Сасартăк темле сасăсем илтĕнсе каяççĕ. Таçта çапăçу пырать пек. Ванюк шывра та мар иккен. Вăл тимĕр хĕç йăтнă, вăл пĕчченех, Тишле юлташĕпе кăна тăрса юлнă... Ыттисем, пĕрле çапăçнисем, тахçанах çĕре кĕнĕ. Акă халĕ вĕсене те тăшмансем хупăрласа илнĕ. Икĕ çырма пуçĕнчех пек ку. Анчах аялта тем пысăкăш шыв. Тинĕс те, тен. Çавăнпа та вĕсем

халь тин тек ниçта та кайса кĕреймĕç, çакăнтах çапăçса вилмелле пулать. Ванюк та мар вăл халь. Ячĕ те ун, тĕлĕнмелле те, Самать. Çапла, çапла! Çакă икĕ çырма пуçне мижерсем халĕ те Самать теççĕ. Упраса хăварнă пулать пархатарлă ял халăхĕ çак хаяр çапăçура пуçне хунă çын ятне. Халăхшăн пуçне хунă çынна, никам та, чăн та, манас çук. Чанк-чанк! хĕм кăларса янăратаççĕ пăлат хĕçсем. Самать ăста вăйпут. Çĕршер çапăçура туптанă хăйĕн ăсталăхне. Халĕ те, кăна питĕ шанать вăл, ăна никам та çĕнтереймĕ. Самате тăван çĕр хăй пулăшса тăрать. Самать вăйлă, Самать хăватлă! Анчах çав вăхăтра ăна хыçалтан такам пырса çапать. Çаврăнса пăхать те вăйпут хыçалта хăйĕн юлташĕ Тишле тăнине курах каять. Вăл çĕкленĕ пулать ун çине хĕç, ун çилли касрĕ пулать-и-ха чĕрине? Тишле тăшмана парăнса хăй пурнăçне çăлас тенĕ. Вăл улшăннă. Çав вăхăтрах, вилес патне çитнĕ Самать хăй те пачах урăх çын пулнине ăнланса илет. Вăл Ванюк! Ăна касаканĕ – Çтаппан!

Темле питĕ хăраса вăранса каять Ванюк ку ыйхăран. Вăл пульницăрах выртать пек. Хырăмĕ те паçăрхи пекех ыратать. Тен, паçăрхинчен те хытăрах. Чăнах та такам хĕçпе чикнĕ пекех ыратать ун кăвапа тĕлĕнче. Анчах ача шăп выртать. Тĕлĕкрен тĕлĕнет. Ăнланать те. Çăл куçа чул пăрахса пусарса хураканĕ никам та мар – Çтаппан. Пулăшакнĕ те пулнă – вăл та хамăр ял çынниех. Тулай Иванĕ. Çавсем кустарса антарнă та икĕ çырма пуçĕнчи тем пысăкăш чула çăл çине. Çавсем кăна курăнмарĕç Самать уйне пылчăк кăларнă чухне. Çтаппан Нинука илĕртсе хулана илсе каяс тени

те ахаль мар. Куç умĕнчех – çĕлен пек авкаланса пурнăç йывăççи çине хăпарса кайни те. Ун чухне те вăл Ванюкпа Нинука сыхласа çӳренĕ. Намăссăр, кĕççе пит! Çĕлен!

Шак-шак-шак! илтĕнет çав вăхăтра алăкран шаккани. Кĕме ирĕк панине кĕтмесĕрех алăк уçăлса каять те пӳлĕме канистра шыв йатнă Михха мучи кĕрсе тăрать.

– Эпĕ сан валли сиплĕ шыв илсе килтĕм, – тет вăл. – Акă тĕпсĕр çăл куç шывне ĕçсе пăх-ха. Час чĕрĕлетĕн. Эпĕ ĕçкелерĕм те çак кунсенче, халĕ хама питĕ вăй-халлă туятăп.

Мучи, пĕрре пăхсах паллă, чăн та, темле çамрăкланнă пек курăнать. Сухалĕ те ытла кăвак мар. Куçĕ те çамрăкăнни пек чалтăртаттарса пăхать. Ача килĕшессине кĕтсе тăмасть мучи. Тумбочка çинчи пĕр стакана шыв тултарса ĕçтерет. Лăш! пулса каять чирлĕ çын ăш-чикки.

– Акă, операци тунă вырăна та сĕрер-ха. Эпĕ пĕр ывăç пылчăк илсе килтĕм çав çăлран. Вăл та сиплĕ пек туйăнчĕ. – Ырă çын алли çыпăçуллă. Вăр-вар сĕрсе ячĕ кăвапа тĕлне вăл çав Самать уйне кăларнă сарă пылчăка. – Врачсене ан кала. Хирĕç тăма пултараççĕ. Ан шиклен. Пулăшать.

– Тав, – теме çеç хал çитерет ача. Шывпа пылчăк сиплĕ пулнине вăл хăй те ĕненет. Пĕрре кăна мар ӳпне выртса ĕçнĕ вăл тĕпсĕр çăл куç шывне. Тӳрех вăй илнĕ пек пулнă. Кăшт ларса каннă та ним пулман пекех малалла талпăннă. Икĕ çырма пуçĕнчен, йывăççем лартса тултарнăччĕ те ун чухне, выльăхсене кĕртмен. Çавăн чухнех Ванюк хăйсен ĕни валли вăрман сыхлама тухсан, пĕр мих

курăк татса кĕретчĕ. Вăрман курăкĕ сиплĕ тетчĕç. Ĕнине те вăл хăех сăватчĕ. Пĕчченех пурăнать халь Ванюк. Ун чухне те пĕччененех пек. Амăшĕ чирлĕччĕ. Ашшĕ ун яла килсе те курăнмастчĕ. Халĕ акă амăшĕ те çуккă. Вăл вилнĕренпе ĕнтĕ чылай вăхăт иртрĕ. Çавăнпа та Ванюк хăйне питĕ тăлăххăн туять тепĕр чух. Ялтан унăн та тепĕр чух таçта çити тухса каяс килет. Анчах амăшĕ тăван киле ан пăрах тени тытса тăрать. Çав сăмаха халь тин каланă пек аса илет те, каллех вăй кĕрет. Ара, амăшĕ чĕртнĕ вучаха епле сӳнтерĕн-ха!?

Çав курăк миххине йăтни аса килчĕ Ванюка. Халь тин ун пек мар ĕнтĕ. Халĕ ялта пурте люцерна акса илеççĕ те хĕл каçмалăх курăм çителĕклех хатĕрлеççĕ. Шыв ĕçнĕ хыççăн вĕлт! кăна çĕклесе илетчĕ çав миххе Ванюк... Вĕлт! çĕкленсе ларчĕ вырăнпа выртакан ача. Хăйне темле вăйлă пек туйрĕ. Кăвапа тĕлне кĕпе аркине çĕклесе пăхрĕ те унта нимле çĕвĕ те курмарĕ. Операци тунă хыççăн темле çĕвĕ пекки те пулин пулмаллах вĕт-ха вăл! Мучи те тĕлĕнет. Хыпашласах пăхрĕç. «Ара, чĕрĕ шыв ĕçĕ вĕт ку»! – теççĕ. Мучи Ванюка тепĕр стакан шыв тултарса парать. Чирлĕ çын, чирлех те мар пуль халь, ĕçет. Юмахри пек туять хăйне. Вырăн çинчен тăрса ларать. Иккĕшĕ те ку япалана курсан савăннипе ахăлтатса кулса яраççĕ.

Çав вăхăтра палатăна хирург пырса кĕрет. Хăраса ӳкет. Ванюка вăйпа тенĕ пек вырăн çине вырттарать. Пăхать. Тĕлĕнет. Нимĕн те ăнланмасть. Каласан та ĕненмест. Кирек мĕнле пулсан та, операци тунин ним палли те çук пулсан та, пульницăрах юлма ыйтать. Пĕрех

сана пăхмалла тет. Заключени çырмалла. Мучипе Ванюк килĕшеççĕ.

Хирург тухса кайсан ватă çынпа çамрăк ача пĕр авăк шăп лараççĕ. Пуçра тĕрлĕ шухăш. Тĕпсĕр кӳлĕ тĕлĕнтерме пăрахмасть. Ку пĕрре. Тепри – Ванюк юратăвĕ. Сывалса çитнĕ ача пушшех те тунсăхлать. Халь тесен халь сиксе тăрса тухса тарĕччĕ ку пульницăран, çук – юрамасть. Сăмах панă. Йĕркеллĕ пултăр тенĕ. Ванюк та халĕ ĕнтĕ, операци тунă хыççăн, хăйне пысăк çын пек туять. Ун умра пысăк ĕçсем. Эх, Нинук юнашар пулнă пулсан-и?

– Акă мĕн шутласа хутăм эпĕ, – татать шăплăха мучи. – Чăваш килĕ сиплĕ сывлăшлă, чĕрĕ шывлă, çĕр кăвапаллă пулмалла.

– Анне ăшшиллĕ, хĕрӳ вучахлă, таса çĕрлĕ, – хушса хурать ача.

– Нумай ачаллă, юратуллă, çемьеллĕ... Çавăн чухне кăна телейлĕ пулĕ чăваш ачи, – ахăртнех хулана тухса кайнă ывăлĕшĕн тунсăхласа калать Михха мучи. Вăл та пĕччен юлнă, арăмĕ вилнĕ. Юрать-ха мăнукĕ Антон килкелесе каять. Вăл пулман пулсан мĕн уссиччĕ ку пурнăçа пурăнни?

Мучипе ача, шутласа ларма вăхăт тупăннă-ха та, ял пурнăçĕ еплерех пулмалли пирки шутласа каяççĕ. Ванюк хăй шухăшĕпе çирĕпленсех çитет. Ялтах, ялтах ун пурăнмалла! Ялтах телей тупмалла! Çăтмах тăвас тени пĕрре те айван шухăш мар. Сăмахран, акă, ял урамĕ тăршшипе халиччен те чул сарман. Мĕне пĕлтерет ку? Виççĕр çул ытла пĕрле пурăнаççĕ мижерсем, виççĕр çул ытла пылчăк çăраççĕ. Кашни çул тейĕпĕр, кашни çул пĕрер утăм

сарсан та кашни урам тахçанах чул çуллă пулмалла. Мĕн туса пурăнать халăх?

Ял ватăлса кайрĕ вĕт, шутлать мучи. Çамрăксем пурте ытти хуласене çĕклесе унта пурăнакансене лайăх пурнăç туса парас терĕç пулас. Килти ашшĕ-амăшне юрать теççĕ. Вĕсем пĕрех ватăлса вилĕç. Тĕнчипе ĕçлесе парать чăваш. Хăйне валли кăна ним те тумасть. Пиншер çулсем иртнĕ – мĕн тунă. Палли çук. Пур-çук çурчĕсем юхăнса кайнă, çуралнă пĕр ачисем тарса пĕтнĕ. Юта тухнă. Мучи çакна питĕ лайăх ăнланать. Мĕншĕн тарнине те ăнланать. Ялта тамăк пуçланнă. Çын хăйне çуратнă çĕре пăрахнă. Пăрахнă çеç мар, халь тин вăл, çĕрпе çапăçма пуçланă.

Çапла асапланса ларансем патне Антон чупса кĕрет. Хыпăннă хăй. Çӳçĕ-пуçĕ арпашсах кайнă.

– Нинукпа Çтаппан ялтан тухса кайрĕç, – пĕлтерет вăл питĕ пăшăрханса. Ванюка ку хыпар чĕреренех пырса çапать. Тӳпе йăтăнса анчĕ тейĕр.

– Кайччĕрех, вĕсемсĕрех тăвăпăр эпир хамăр пурнăçа. Кайран, акă, килсе курĕç те тĕлĕнсе кайĕç. Мижерте те çăтмах-çке, тейĕç. Пирĕн вара, пирĕн вара чăтас пулать, – темле тархасланă пек калаçать Ванюк. Хăй вара çав вăхăтра, хăй те сисмест пулĕ çав, «Чăт-чăт, тăван, чăт, тăван, пире чăтма тунă вĕт» юрра юрласа ярать. Мучипе ун мăнукĕ Ванюка курса тĕлĕнсе лараççĕ. Вĕсен шучĕпе халь унăн сиксе тăмаллаччĕ те Нинук хыççăн ыткăнмаллаччĕ. Чармаллаччĕ. Ку вара юрласа ларать.

– Такам пăснă пулĕ вĕсене. Ахальтен мар ку. Чиперехчĕ вĕт-ха, – шутлать мучи.

– Пурнăç йывăççи мар пулĕ те, – тĕшмĕртет Ванюк. – Ун куçĕ умне каллех Нинук йывăç улмине икĕ хутчен çыртса илни тухса тăрать. Вăл пурнăç йывăççи кăна мар вĕт-ха, вăл ырăпа усала та вĕрентет. Ванюка вăл ырра вĕрентрĕ пулĕ, Нинука усала... Ун пек те мар пулĕ. Ăшра камăн мĕн пулнă, çавă тухнă та шалтан. Çавна палăртнă та панулми. Нивушлĕ вара Нинук малтанах пăсăк кăмăллă пулнă?

– Пăснă пулсан эпир вĕсене час тӳрлетĕпĕр. Пирĕн вĕт чĕрĕ шыв пур, – бидонĕ çине тĕллесе кăтартать мучи.

– Чăн та, – ярса илет ку шухăша Антон. – эпĕ вĕсене Шупашкарта шыраса тупăп та çак сиплĕ шыва ĕçтерĕп. Ăна ĕçсенех чун тасалса вăйланса каять. – Таçта темле вилĕ шыв ĕçнĕ пулинех вĕсем.

– Ĕçнĕ, чăнласах ĕçнĕ! – тавçăрса илет мучи. – Çтаппан ашшĕ хуларан ещĕкĕ-ещĕкĕпе кĕленчесене тултарнă темле шыв илсе килнĕ. Çавна ĕçсе пурăнаççĕ вĕсем. Акă ăçта чăн сăлтавĕ!

– Çын чунĕ вара çапла шыв ĕçнипех улшăнма пултарать-и? – тĕлĕнет Ванюк. – Шыв ĕçнипех улшăнмасть пулĕ ĕнтĕ...

– Хăвна пăхса ил! – кулать мучи. – Ху та епле аванланса кайрăн. Чĕрĕ шыв ĕçрĕн те вăй илтĕн, вилĕ шыв ĕç – эсĕ те пĕтĕн.

– Чисти юмах! – аптраса ӳкет Ванюк. – Учительсем мĕн калĕç. Иккĕ паллă лартса парĕç.

Ачасем кулса яраççĕ. Кулса ячĕç кăна Ванюк чунĕ те çăмăлланса кайрĕ. Нинук, тен,

юратма та пăрахман ăна. Хĕрачана, тен, илĕртнĕ кăна, тен, пăснă та...

Ахăрса кулса ларакансем патне пĕр ушкăн врачсемпе медсестрасем пырса кĕреççĕ. Ванюка ун-кун çавăркаласа пур енчен те пăхса тухаççĕ. Темле приборпа, УЗИ теççĕ-и, ăшчикне те сăнаççĕ. Ним те çук. Операци туни те, кăвапа тални те – ним палли те çук. Врачсене ку аптратсах пăрахать. Ним те çук-тăк, ним те тăваймастăн. Ванюка килех яма тивет. Вара тин «сывă» тесе тесе хут çыраççĕ те киле кайма ирĕк параççĕ. Ачасене çавă кăна кирлĕ. Шăкăр-шакăр тухса каяççĕ пульницăран. Мучи те каятчĕ. Чарăнчĕ. Ăсатма тухнă врачсене чеен кулкаласа пĕрер курка шыв ярса пачĕ бидонран. Лешсем аптраса тăракансем хирĕç пулмарĕç. Ĕçрĕç. Ĕçрĕç те хавасланса кайрĕç. Çакна курса тăракан мучи те савăнăçлăн лĕхлеткелесе тухса кайрĕ. Тупрăм терĕ пулас ял пурнăçне чĕртсе тăмалли меслет.

Чул вăрттăнлăхĕ

Мучипе ачасем пĕр калаçса тăмасăрах тĕпсĕр кӳлĕ патне çул тытрĕç. Çулĕ чылай вăрăм та калаçмалăх пур, калаççах кайрĕç. Чи кăсăкки кунта çĕр чĕлхи пулчĕ. Антон шухăшĕпе Çĕр-Аннерен хăйĕнчен пулăшу ыйтмалла. Вăл мĕн йăлт ăнланать. Эпир вара ниепле те çĕр мĕн каланине тăнкараймастпăр. Тăнкăр-танкăрсем пек çӳретпĕр. Çĕр-Анне пире пурăнмалăх кирлĕ условисем туса парасшăн тăрăшать. Чăн та, пĕр шутласан, çĕр çинче

яланах чӗрӗ организмсем пурӑнмалӑх пӗр пекрех температура, атмосфера, шыв пур. Вӗсем улшӑнмаççӗ. Çӗр туртӑмӗ те пӗр пекрех. Килçурта йӗркелесе тӑнӑ пекех тытса пырать Çӗр-Аннемӗр хӑйӗн хуçалӑхне. Çӗр хуçалӑхӗ çӗр çинчи пурнӑçа тытса пӑхса пырать. Акӑ мӗн! Хуçалӑхӗ вара вӑл вӑрттӑн япала. Япаласен çаврӑнӑшӗсемпе çыхӑннӑ. Пурнӑçа кирлӗ газ, минералсен, шыв çаврӑнӑшӗсемпе çыхӑннӑ. Чӗрӗ япаласен хӑйсен çаврӑнӑшӗ. Çавӑн йышши пурнӑç çаврисем çинче тытӑнса тӑрать те тӗнче. Ӑслав тени те çавах. Çӗр шутлав машини пек шутласа пурӑнать. Мӗн талнӑ çаврана сыпать, çӗнӗрен пуçарса ярать. Çав ӗçре палӑрать çӗр ӑсӗ.

Ку шухӑшсем Антон шухӑшӗсем пулчӗç. Çӗре кирлӗ пек ял пурнӑçне çӗр тавра çавӑрса яма шутларӗç те çӗневçӗсем. Ялӑн çӗнӗ çыннисем ӗнтӗ. Тӗпсӗр кӳлӗ вӗсене хитрен кулса илӗртсе кӗтсе илчӗ. Кунта ним те улшӑнман. Шыв çийӗн вӗт хумсем чупаççӗ. Пӑлт-пӑлт! тапать çӑл куç чӗри. Пурте пӗр сӑмах чӗнмесӗр çӑл хӗрринчи шур чул çине пырса ларчӗç. Чулран ӑшӑ çапать. Тин çеç çӑла пусӑрласах пек тӑнӑскер халь ӑна сыхласа выртать тейӗн. Ванюк чул катрашкисене алӑпа сӑтӑркаласа пӑхать. Тем пур пек ун çинче. Те çуркаланчӑксем, те саспаллисем...

– Кунтарах пӑхса илӗр-ха, – сӑмсипе тӗксе тенӗ пек тем шырать чул çинче Ванюк.

Пурте чул çинчен тӑрса ун çине ӳпӗнсе пӑхаççӗ. Чул пичӗ темле питӗ пӗркеленчӗклӗ, çырулла пек.

– Саспаллисем вӗт кусем! – чӑтса тӑраймасть Антон. – Савӑллӑ çыру! Питӗ

авалхи. Пĕр пилĕк пин каярах усă курнă ку çырулăхпа. Месопотамире. Çавăнта темле шумерсем пурăннă теççĕ.

– Эсĕ ăçтан пĕлетĕн çак? – тĕлĕнет тусĕнчен Ванюк. Михха мучи шарламасть.

– Вуланă. Сăмах май, эпĕ шумер чĕлхине кăна мар, китай чĕлхине те чухлатăп.

– Мĕн çырнă вара кунта, – хутшăнать калаçăва мучи. Вăл та питĕ интересленсе кайрĕ пулас.

– Час вулатпăр. – хăпартланать çамрăк тĕпчевçĕ. – Кунта темле таса çĕр çинчен çырнă.

– Таса çĕр! – харăссăн кăшкăрса яраççĕ Ванюкпа Михха мучи. Пĕр-пĕрин çине пăхса илеççĕ.

– Эпир тахçан икĕ çырма хушшинчи таса çĕр çинче пурăннă, – вулать малалла Антон. – Çĕр мĕн каланине итлесе туса пынă. Анчах та каярахпа хăш-пĕр çынсем çĕртен кулма, ун çине сурма пуçларĕç. Çĕр чухăнланса кайрĕ. Эпир ăна пăрахрăмăр. Çĕнĕ çĕр шыраса çакă икĕ çырма пуçне килтĕмĕр. Кунта тĕнче йывăççипе тĕпсĕр çăл куç тупрăмăр. Вĕсем пирĕн пурнăç туррисем. Анчах тăшмансем пире йĕркеллĕ пурăнма памарĕç. Самать патша тăрăшнипе тунă патшалăх саланса кайрĕ.

– Самать патша! Таса çĕр! Шумер патшалăхĕ! Ăçтан? – умлăн-хыçлăн ыйтаççĕ пĕр пĕринчен Мижер ачисем. Вĕсем хăйсем те çак патшалăхпа çыхăннине туйса илчĕç пулас та, чунĕсем çӳçенсе илчĕç, ирĕксĕрех пĕр-икĕ утăм туса, чула пăрахса чакса кайрĕç. Темле чул-ха вăл? Тен, тухатнăскер, тен вăл пире те пĕтерĕ.

– Темле тĕнче йывăççи пирки сăмах пур кунта, – каллех Ванюк куçĕ умне сиксе тухать

алчăртатса тăракан асамлă йывăç. – Çак икĕ çырма пуçне шăтса тухнă пурнăç йывăççи çинчен мар пулĕ те çырни?

– Çавах пулĕ. Тĕпсĕр кӳлĕ пирки те, – ăнланса илнĕ пек пулать Антон. – Анчах мĕнле-ха вĕсем, шумерсем ĕнтĕ, Сăхăт хĕрне çитсе ӳкме пултарнă? Хăйсене вĕсем субарсем тенĕ пулать.

– Субарсем? – анрасах каять Михха мучи. – Ара, Антон, эпир вĕт субарсен йăхĕнчен!

– Илтмен. Мана каламан.

– Ара, мĕн каламалли. Мĕн ĕлĕкрен пире субарсем тенĕ. Аттене вăрçа илсе кайнă чухне вара «аçу сан мĕн ятлă» тесе ыйтнă пулать те хушаматне ашшĕ ячĕпе Михайлов тесе çырса хунă. Çавăн хыççăн эпир Михайловсене тухса кайнă, хамăрăн чăн хушамата çухатнă. Чăннипе Субаровсем пулмалла эпир. Акă мĕн!

– Тăхтăр-ха, тăхтăр! Чăн та! Нумаях та пулмасть пĕр палестина ялне кăтартрĕç. Ячĕ çав палестинсен ялĕ «Субарей». Латинла çырса хунă. Хам куртăм, – хĕрсех каять Ванюк. – Пирĕн рат ячĕ-хушамачĕ мĕнли пулнă-ши? Эпир те Иванов хушаматпа çӳретпĕр.

– Сирĕн ратнере Йемен ятлă çын пулнă теççĕ. Çавах ял масарĕн пуçĕ. Чи ватти, апла. Йеменевсем пулма кирлĕ эсир, – тем тĕшмĕртет чи ватти.

– Йемен тени çав Месопотами енчи патшалăх мар-и-ха вăл? Субарейĕ те çавăнта. Сăхăчĕ те... Согдиана – пĕр-пĕрне пулăшса каласа пыраççĕ çĕнĕ те çав вăхăтрах авалхи шумер çыннисем.

– Таса ҫӗр тени вара мӗне пӗлтерет? – ыйтать йӑлт аптраса ӳкнӗ Ванюк. – Тахҫан чӑвашра та ҫав ӑнлав пулнӑ пулмалла.

– Пулмасӑр, – ӑнлантарать мучи. – Эпӗ ҫамрӑкрах чухне ку сӑмахпа пӗрмаях усӑ курнӑ. Ҫӗртен-шывран таси ҫук тетчӗҫ. Ҫӗрпе-шывпа тупа тунӑ, вӗсене пуҫ ҫапнӑ. Ҫӗре те, шыва та сурма хушман.

– Халӗ вара тавлашса тенӗ пек сураҫҫӗ, – хутшӑнать Антон. – ку пуринчен ытла хулара палӑрать. Ҫурт умӗсене, асфальчӗ-мӗнӗ таран йӑлт сурса вараласа пӗтереҫҫӗ. Сурса хумассерен хӑйсем эпир культурӑллӑ теҫҫӗ. Сураҫҫӗ те ҫын ҫине тӑрӑххӑн пӑхса илеҫҫӗ.

Антон калани пурне те култарса ярать. Ара, чӑн та, кам асӑрхаман пуль, хула ҫулӗсемпе утма май ҫук. Ҫӳп-ҫап пӑрахса кӑна мар, сурса найлакалантарсах пӗтереҫҫӗ. Юрать ҫумӑрӗ тепӗр чух ҫуса каять те – нимех те мар пек.

– Вара вӗсем, ҫав субарсем, ҫӗре сурса пӗтернӗ пулать-и? Ӗненме те ҫук, – тӗлӗнет Ванюк.

– Сурни-мӗнӗ, ку сӑнарласа калани ҫех пуль, халӗ унта ҫав ӗлӗкхи вырӑнсенче, чӑн та, пуш хир хуҫаланать. Тахҫан тулӑхлӑ пулнӑ ҫӗр пӗтнӗ. Ҫыннисем те, апла, куҫса кайнӑ. Тен, эпирех пуль, ҫав ҫӗре пӗтерекенсем. Кунта ҫитрӗмӗр те, акӑ, кунтине пӗтеретпӗр, – шухӑша путать Антон.

– Пӗтерместпӗр, – хӗрӳленет Ванюк. – Эпир кунта чӑнласах ҫӑтмах тӑватпӑр. Мӑн асаттесем Месопотамире тӑвайманнине кунта тӑватпӑр. Тӗпсӗр кӳлӗ те пур пирӗн. Вӑл пулӑшать. Пурнӑҫ йывӑҫҫи те...

– Темле çав, – иккĕленет мучи. – Хăй хальлĕн ним те пулмасть пулĕ. Тав сăмахĕ кала, ваттисем хăйсен шухăшне çак вăхăта çитерме пултарнăшăн. Вĕсен йăнăшне тепĕр хут тăвас марччĕ, паллах. Авалхи субарсем пире виçĕ асамлă япала ярса панă. Çакă чул çыру. Унта Таса çĕр вĕрентĕвĕн паллийĕсем сыхланса юлнă. Ку питĕ паха. Пурнăç йывăççи. Вăл çухалнă пулсан та пирĕн Ванюка ăс парса хăварма ĕлкĕрнĕ. Тен, вăл та пач пĕтмен пулĕха. Тепĕр хут шăтса тухассăнах туйăнать. Виççĕмĕшĕ вара – тĕпсĕр кӳлĕ. Ун вăйне эпир куртăмăр ĕнтĕ. Усă курма вĕренсен, чăн та, пĕтĕм халăх валли çăтмах туса хурăпăр.

Ку хăйне майлă пĕтĕмлетӳ пулчĕ пулĕ. Ванюкпа Антон, Михха мучи пĕр кана чул çине, тĕпсĕр çăл куç çине тимлесе пăхса тăчĕç-тăчĕç те ун-кун çаврăнкаласа пăхса ялалла уттарчĕç. Вĕсем мĕнле кайнине икĕ çырма пуçĕ кăна курса пăхса юлчĕ пулас.

Хула пăтăрмахĕ

Çтаппанпа Нинук ялтан пĕрле тухса кайрĕç. Шупашкар çулĕ вăрăм, шутламаллăх пур. Мĕн тесе тухса тарчĕ-ха Нинук хăй çуралса ӳснĕ савнă ялтан? Кăна вăл хăй те лайăххăн ăнланмасть. Амăшĕ малалла вĕренмелле тени те мар кунта. Ванюкăн кăвапи талнинче те мар ку хăтлану. Савнă каччине пăрахсах тухса тарать вĕт хулана... Çук, хĕртен халь хистесе ыйтсан та ним те калаймĕ вăл. Тен, чăн сăлтавĕ Çтаппанра? Нинук юнашар ларса пыракан

каччӑ ҫине пӑхса илет. Хитре ача Ҫтаппан. Унӑн хура-хӑмӑр ҫавра куҫӗсем таҫта тинкернӗ. Ахӑртнех, малашлӑх ҫулне курсах пыраҫҫӗ. Малашлӑхӗ вара ҫул хӗрринчи тӗмсем пек вӗлтлетсе иртет. Тин кӑна ялтаччӗ. Халӗ акӑ иккӗшӗ те коопреци техникумне вӗренме каяҫҫӗ. Суту-илӳре кӑна халь укҫа тума пулать терӗ Ҫтаппан. Ку, тӗрӗсех ӗнтӗ. Сутуҫӑсем питӗ пуян. Вӗсем укҫаллӑ. Укҫа пулсан тем те илме пулать. Хӗр тени хитре япаласене юрататать. Хура чулха, норка кӗрӗк, чаплӑ машина... Ҫавӑн йышши япаласене курсан Нинук чунӗ таҫта кайса кӗрет. Вӑл тахҫанах тӗвӗлесе хунӑ. Ҫав хитре япаласем ун аллинче пулаҫҫех!. Ҫапла пултӑр тесен хулана каймалла, укҫа тума вӗренмелле. Ку вӑрттӑн ӗмӗт пулнӑ. Тутлӑ ӗмӗт. Ӑна вӑл, тен, хӑй те ӑнланман. Анчах пурнӑҫ йывӑҫҫин улмине ҫинӗ хыҫҫӑн куҫӗ яр уҫӑлса кайнӑ. Ку тӗнчере пурте пӗрне пӗри улталаҫҫӗ. Чӑн малтан сутса улталаҫҫӗ. Сутнӑшӑн укҫа параҫҫӗ. Пулчӗ те!

– Ҫтаппан, – тет хӗр хӗрӳллӗн. – Укҫа нумай ӗҫлесе илсен эсӗ мана мӗн илсе парӑн?

– Машина илсе парӑп. Мерседес.

– Ых! – каҫӑхсах каять хӗр. – эпӗ унпа яла мӗнле ярӑнса пырса кӗретӗп... Кашни тӗл пулан ҫын куҫне тусан кӑна кӗрсе юлӗ.

– Ял тӑрӑх ярӑнса ҫӳремелли япала мар вара вӑл, мерседес тени.

– Мӗн тени вара?

– Престиж, тени.

Хӗрпе каччӑ пӗр кана шӑпланаҫҫӗ. Салонра шӑп. Ҫул ҫинчи ҫынсем пурте тенӗ пекех тӗлӗрсе кайнӑ.

Çтаппанпа Нинук Шупашкара чиперех çитрĕç. Вĕсене иккĕшне те общежитине вырнаçтарчĕç. Документсем те йĕркеллĕ. Экзаменсем паркаласан, тен, вĕренме те кĕрĕç. Калас пулать, шкулта вĕсем начар мар вĕреннĕ. Учительсем малалла вĕренмелле, тетчĕç. Çавăнпа та каччăпа хĕр иккĕленмерĕç. Экзамен хыççăн экзамен пачĕç. Ăнăçлă килсе тухрĕ. Иккĕшне те техникума пĕрремĕш курса вĕренме илчĕç.

Вăхăт иртрĕ. Анчах Нинук яла килсе курăнас темерĕ. Намăс та ăна кăштах. Çтаппанĕ те хăпма пĕлмерĕ. унпа пĕрле вĕсем кашни каçах тенĕ пек дискотекăсене, тусăвкăсене çӳрерĕç. Студент пурнăçĕ хаваслă. Тепĕр чух вĕренме вăхăт çитмест. Кашни каçах тем тĕрлĕ концерт, спектакль, тĕл пулу... Ĕлкĕрсе кăна пыр. Хĕрача кун пек чаплă пурнăçпа пурăнса курманскер, халь тин ĕнтĕ ĕне сумалли çинчен шутласа тăмасть. Ун черетлĕ ĕçĕ – чаплă тум тăхăнас та савăнма каяс. Реххет вăхăт çитрĕ тейĕн. Ăт, çăтмах! Кăна хĕр халь хăй те пĕлет. Вăл пĕтĕм чунĕпе çакна кĕтсе пурăннă. Тавах Çтаппана. Енчен те укçа тума вĕренсе çитсен вăл, тен, ăна качча та тухĕ. Ĕмĕтленет, ĕмĕтленет хĕр. Пĕтĕм тĕнче юрататать пек ăна. Кашни уйăхрах амăшĕнчен укçа ыйтса ярать. Укçа тени хулара шыв пек юхать, вĕрене çулçи пек вĕçет. Анчах Марье аппан ун чухлĕ укçа ăçтан пултăр?

Çапла питĕ савăнса ашкăнса пурăнсан-пурăнсан Нинукăн та укçа пĕтет. Çтаппанран ыйтас, парас çук. Халĕ те кашнинчех укçа çуккипе усă курса каппайланма пăхать. Сĕмсĕрленет. Пĕринче ресторанта ларнăшăнах мĕн ун ăна чуп тумалла тет. Ăт, йĕксĕк. Вăл

ăна ыра кӳнĕ мĕн! Эрех ĕçтернĕ те, тем те тума юрать тесе шутлать пулас. Тарăхать хĕр. Анчах ним те тăваймасть. Амăшĕ те юлашки вăхăтра чирлесе кайнăскер, нимпе те пулăшаймасть. Ирĕксĕрех каллех Çтаппан çумĕнчех пулма тивет. Таçтан тупать вăл укçа, паллă мар. Мана та вĕрент-ха тесен, сан ĕç мар тет.

Нумай вăхăт иртрĕ-и çапла, сахал-и, пĕрремĕш курс вĕренсе пĕтернĕ çĕре хĕр йăлт хăрса çитрĕ. Чăтайман енне çуркуннепе Çтаппанран укçа кивçен ыйтрĕ.

– Хе-хе–хе! – лекĕртетрĕ каччă. – Мана каччă тух, вара ылтăн ăшĕнче пулăн. Унсăрăн выçса вилĕн. Е проституткăна тухăн. Халĕ эпĕ пĕлетĕп, эсĕ общежитишĕн те тӳлемен. Сана, апла, час хăваласа кăларса ярĕç. Вара ăçта пурăнăн?

– Ку сан ĕç мар, – тарăхать хĕр. – Эсĕ мана халь пурăнмалăх кăна пар. Кайран тавăрса парăп.

– Кая юлсан каю шăтать. Эсĕ халех тавăрса пар, – çулăхать хĕр çумне каччă. Çак сăмахсемпе ăна кровать çине йăвантарса ярать те тапăлтаттарма тытăнать.

– Кай! – çутăлтаттарса ярать Çтаппана хĕр. – Акă епле эсĕ! Йывăрлăха кĕрсе ӳкнипе усă курас тнрĕн-им? Кĕтсе илеймĕн.

– Ăçта кайса кĕрĕн вара эсĕ? Пĕрех манăн пулатăн!

– Çук, – тет хаярланса кайнă хĕр. Çакна кĕтсе килчĕ-и-ха вара вăл хулана... Çăтмах терĕ пулĕ. Акмасăрах, вырмасăрах çăкăр çиетĕп терĕ. Çук мĕн! Кунта акă чăн кашкăрсем кăна тутă

мӗн! Çакна хӗр тин пӗтӗм чун-чӗрипе ăнланса илчӗ. – Çук! – терӗ хыттăн. – Эпӗ яла каятăп.

– Ха-ха-ха! – кулать Çтаппан. Халь тин сана аннӳ кăна мар, Ванюк та йышăнас çук. Эсӗ мӗнле асса пурăнни çинчен эпӗ йăлтах çырса пӗлтертӗм, пӗтӗм ял пӗлет. Кай, кай сысна фермине. Тăхăн хăвăн фуфайккуна. Тен, каллех телейлӗ пулăн хăвăн выльăхусемпе. Ха! Сан пеккисене эпир кунта хулара миллион тупăпăр. Таси паха!

– Каятăп, – татса хучӗ хӗр. – заочно вӗренме куçатăп та каятăп. Сана вара куç ан куртăр! – çапла сăмахсемпе хӗр каччă пӳлӗмӗнчен вăртлаттарса тухса кайрӗ.

Пулмарӗ, тесе пăхса тăрса юлчӗ Çтаппан. Ку хӗр ман алла çакланетех тенӗччӗ. Хытă тăчӗ. Амăшӗ хытарсах тăнă пуль çав. Темле илӗртсен те парăнмарӗ хӗр. Эй, терӗ каччă. Тепӗр тесен, чăн та, хӗр сахал-им? Çапла шутларӗ те Нинук çинчен пачах манса кайрӗ.

Нинук вара нумай кӗттермерӗ. Документсене заочно вӗрентекен пая куçарчӗ те яла тухса вӗçтерчӗ. Пӗтӗм чун-чӗрипе кӗтрӗ вăл амăшӗпе тӗл пуласса. Амăшӗ вӗт унăн чирлӗ! Мӗнле пит-куçрпа çапла пырса кӗрӗн ӗнтӗ халӗ, çухалса çӳренӗ хӗр? Ванюк пирки шутлама та хăрать. Каччă ăна хăй маннă пекех, манса та кайнă пулӗ. Тата сутрӗ вӗт вăл ăна. Çтаппанпа улăштарчӗ. Ырă пурнăç тăватăп терӗ. Ямăт пурăнса ырă пурнăç ăçтан килтӗр-ха ӗнтӗ? Кашни япала тӳлевлӗ вӗт-ха вăл!

Çапла шухăшсемпе пырса кӗчӗ хӗр яла. Амăшӗ вырăнпах выртать-мӗн. Хӗрӗ килнӗшӗн калама çук савăнса ӳкрӗ.

– Ах, мĕнле килме пĕлтĕн тульккăш, хĕрĕм, – тет văл питĕ шукăль тумланнă хĕрĕ çине ытарайми пăхса. – Эпĕ виличчен çитрĕнех. Питĕ кĕл турăм çав саншăн. Эсĕ каланă пурнăç йывăççинчен те пулăшу ыйтрăм, турă амăшĕнчен те... Акă эсĕ персе те çитрĕн. Халь тин вилсен те юрать. Сана кураймасăрах каятăп пулĕ тенĕччĕ. – Марье аппа чăтаймасăр йĕрсе ярать.

– Ан хăра, анне! Халь тин эпĕ килтех пурăнăп. Заочно вĕренме куçрăм. Эсĕ те акă час сывалăн та эпир иксĕмĕр пĕрле чиперех пурăнса кайăпăр. Ан кулян, – йăпатрĕ амăшне Нинук. Хăйне вăрçрĕ. Чăн та, мĕн сулланса çӳремеллеччĕ çав ямăт хулара. Çăтмах пуль терĕ. Çăтмах мар, тамăк пулчĕ. Çыннисем те унта чисти кашкăрсем пек курăнчĕç халь хĕрачана. Çтаппанĕ те, Çтаппанĕ те çав! Нинук ял хыпарĕсене ыйтса пĕлет. Ванюксем мĕн тем çӳллĕш курăк ӳстерсе силос хывнă та ĕне выльăх йышне пысăклатасшăн. Хĕлле тепĕр ферма тума пуçланă. Хуçалăх ертӳçи те, Галина Ивановна, хавхаланса кайнă. Кун пек пулсан тĕнчипе мала тухатпăр, тет. Фермăри хĕрсем пысăк укçа илме пуçланă. Ял чĕрĕлет, тет амăшĕ.

Хĕре ку те савăнтарать, те хурлантарать, паллă мар. Çакă кăна паллă, шухăшлаттарать. Мĕнле пурăнмалла тет? Ванюка куçран мĕнле пăхмалла тет? Çĕр тĕрлĕ ыйту çуралать хĕр пуçĕнче. Пурнăç мĕнле татса парĕ ĕнтĕ вĕсене... Çав пурнăçа шанать халĕ хĕрупраç!

ИКĔ ТĔНЧЕ ХУШШИНЧЕ

Фантазиллĕ повесть

Ют тĕнче тапăнăвĕ

Турул çĕр чĕтреннипе вăранса кайрĕ. Тăр-тăр-тăрр! тăвать темĕскер пĕр вĕçĕмсĕр. Çавă саспах пулĕ чӳрече кантăкĕсем те вăхăтран вăхăта чăн-чанн! туса илеççĕ. Турул чӳречерен пăхрĕ те пӳрт умĕнчех темле тимĕр урапаллă «аçтаха» тăнине курах кайрĕ. Тимĕр çăварĕнчен тĕтĕм тухать. Хăй халь-халь чарăнас пек пăх-пăх-пăх! тутарса аран-аран сывлать. Ача хăраса кайрĕ. Ялта мĕн чухлĕ пурăнса та кун пеккине курманччĕ вăл.

Яла вĕри çĕлен аннă пулĕ, шутларĕ Турул. Урама тапса тухрĕ. Тен, ку аçтаха час вĕсен пӳртне те, çĕрне те çĕмĕрсе пăрахĕ. Ялти чи хитре хĕрсене тытса кайĕ! Тăван çĕр-шыва çăлас пулать!

Çапла шухăшпа чупса тухакан Турул хапхаран кĕрекен Илюхха бригадирпа пырса çапăнчĕ. Илюхха питĕ пысăк арçын. Кап! çеç ярса илчĕ вăл вирхĕнтерсе пыракан çамрăк ачана.

– Паян авăн çапма каятăн, яла Фордзон килнĕ. Молотилкăпа çапатпăр – терĕ те çав аçтаха çине хăпарса ларчĕ, тĕнчене кĕрслеттерсе тапранса кайрĕ. «Аçтаха» хыççăн темле йӳçĕк тĕтĕм кăна тăрса юлчĕ. Кайнă йĕрри те темле хăрушшăн курăнчĕ. Чĕрнеллĕ ураписем çĕре чавса пыраççĕ. Тем тарăнăш йĕрсем çеремлĕ çула амантаççĕ.

Аçтахи Фордзон ятлă, шутлать Турул. Молотилки вара мĕн? Ача аппăшĕ пĕçернĕ апата çикелерĕ те ял хĕрринчи йĕтем патне çул

тытрĕ. Аллинче пир хутаç. Унта кăнтăрлахи апат тумалăх çăкăр таткипе панулмисем. Паян Спас, терĕ аппăшĕ, панулми çимелле. Турула ку питĕ савăнтарать. Мĕншĕн тесен пахчари панулмисене Спас çитмесĕр татма юрамасть, аçа çапать. Паян вара юрать. Акă халĕ çав савăклă вăхăт çитрĕ те. Чылай йывăр хутаç ураран çапкаланса пырать. Ку пĕрре те кансĕрлемест. Тинтерех вырса кайнă тырă хăмăлĕ вара çара урана чикет. Ыраттарать. Уй тăршшĕпех урапапа турттарса пĕтермен çĕмелсем курăнкалаççĕ. Кашни çĕмелте хĕрĕх кĕлтерен кая мар. Кашни кĕлтине вĕт ал вĕççĕн, çурлапа кăна вырнă. Турул сулахай алăри качи пӳрни çине пăхса илчĕ. Унта тем пысăкăш çĕвĕ курăнать. Выр-ха, выр, терĕ çапла пĕринче ăна амăшĕ, тепĕр çĕмел тумалăх выр-ха. Турул ун чухне пĕчĕккĕччĕ, питĕ ывăнса çитнĕччĕ. Çапах та итлерĕ амăшне. Юнашарах çырмара шыва кĕмелĕх пĕве пур. Çавăнта пулă пек ишсе çӳреме питĕ лайăх. Ăшă-сулхăн шыв ӳте ачашлать, чуна савăнтарать. Ун вырăнне халĕ Турул тепĕр хут каçалăк ăшне чăмрĕ. Уйра ăрша вылять. Амăшĕпе пĕрле туса лартнă çĕмелсем тем чухлĕн курăнаççĕ. Кăчăрт-кăчăрт! тутарать ача çурлапа. Ывçи тытайми пулнă-ха ун, çапах та, чăтас пулать, анне ыйтнине тумаллах. Мĕн-ма тесен амăшĕ чирлĕ. Турул пулăшмасан ăна кам пулăшĕ? Тем пĕçерсе кайрĕ çав вăхăтра пӳрне вĕçĕнче! Ача пăхрĕ те, тĕлĕнсех кайрĕ. Кача пӳрни ӳт çинче кăна çакăнса тăрать. Юн юхать. Ыратнипе ача кăшкăрсах ячĕ. Амăшĕ чупса пычĕ. Ах! терĕ те кĕсйинчи шур тутăрне кăларса сурана çыхса ячĕ. Вырасси пулмарĕ терĕç пулас та иккĕшĕ те

çёмел сулхăнне пырса ларчĕç. Суран чуна туртса ыраттарать. Анчах Турул макăрмасть, чăтать. Ăна чăтма вĕрентнĕ. Амăшĕ те ывăннă курăнать. Аран-аран сывлать. Шăрăх!

Çакă аса килчĕ уй тăрăх пыракан ачана. Паян тата мĕн кĕтет-ши ăна? Паян та питĕ шăрăх. Уй тăрăх тӳртен утакан ача çул çине тухрĕ. Çул тусанлă. Пашлаттарса кăна пырать халь Турул çул тăрăх. Ун хыççăн тарăн йĕр юлать.

Йĕтемре халăх нумай. Капансем хушшинче тем пысăкăш машина ларать. «Молотилка!» – шутлать ача. Аçтахи те кунтах! Турул килессе кăна кĕтнĕ тейĕн, кĕрр! кĕрлесе кайрĕ йĕтем. Пăх-пăх-пăх! тутарать аçтахи, Фордзон ятлăскер. У-у-у! улать молотилка текенскер.

– Молотилка выçă, – кăшкăрать Илюхха бригадир. – Кĕлте парăр. Çамрăкрах ачасем самантрах капан тăрне хăпарса кайрĕç те кĕлте ывăтма тытăнчĕç. Молотилка çăварне лекнĕ ыраш кĕлтисем таçта молотилка ăшне кĕрсе çухалаççĕ те хыçалтан ванчăк улăм пулса тухаççĕ. Кашнинчех, кĕлте çăтнăçем, молотилка усаллăн улласа илет. Турула ку кăштах хăратать те. Ку шуйттан машини тăранма та пĕлмест, шутлать вăл. Çӳлте, барабан патĕнче, Илюхха хăй тăрать. Аллинче çĕçĕ. Кĕлте çыххине касать те ыраш кĕлтине саркаласа барабан ăшне тĕрте ярать. Молотилка пĕр вĕçĕмсĕр çапла уласа кăна тăрать. Хăлхана хуплать. Тусан тухать. Куçа çиет.

Кăнтăрлахи апат тĕлне таçтан Турул пĕлмен ют тĕнчерен илсе килнĕ машина Улăп пек курăнакан капансене кăна мар, çынсене те йăлт тылласа пĕтерчĕ. Ачасем те ывăнчĕç.

Анчах ларса канма май çук. Кĕлте памасан ку арçури тата хытăрах кăшкăрса улама тытăнать. Бригадир ятлаçать. Вăйсăрланса çитнĕ çамрăксем аран-аран хускалкалаççĕ. Хăçан апат вăхăчĕ çитет-ши, теççĕ.

– Баста! – тет Илюхха. – Апата!

Йĕтем шăпах пулать. Ай! мĕнле лайăх иккен вăл шăплăх! Машин шăв-шавĕпе ыратма пуçланă хăлхине сăтăркаласа Турул та хăй хутаçне илсе халăхпа пĕрле апат çиме капан çумне ларать. Ывăнса ним пĕлми пулса çитнĕ аллипе хутаçне уçать те тĕлĕнсех каять. Хутаçра аппăшĕ хунă пĕр чĕл çăкăр кăна выртать. Улмисем çук. Ыратса-ыратса кайрĕ çакна курнă ача чĕри. Ун юлташĕсемех ĕнтĕ, урăх кам пултăр, çавсемех ун панулмисене çисе янă. Спас тенĕ ĕнтĕ. Турулсен улма нумай. Килте те çийĕ... Ача юлташĕсем çине çилленсе пăхса илчĕ. Вĕсем вара ним пулман пекех амăшĕсем парса янă апачĕсене яваççĕ кăна. Уял аллинче какай татăкĕ те курăнать. Йывăр ĕçре, паллă, тутă тытакан апат кирлĕ. Чашла юлташне амăшĕ кукăль пĕçерсе панă. Акă епле икĕ аллипе тытса тутлăн-тутлăн кавлет вăл! Çĕрпи вара пĕремĕк çиет!

Турул хырăмĕ хыр тăрнех кайнă. Унăн та çиес килет! Анчах... Ача ирĕксĕрех хура çăкăр таткине кăшлама тытăнать. Хырăм выççан, хура çăкăр та тутлă иккен! Çинĕçемĕн, ача чунĕ лăпланать. Юлташĕсене те каçарать. Паллă, вĕсен килĕсенче улмуççисем çукрах. Турул ашшĕ вара, чаплă пахчаçă пулнăскер, вĕсене нумай лартса хăварнă. Турулсен пахча тулли панулми! Вăйлă çиллĕ çумăр çуса кайсан пахчана чупса тухатăн та улма шăршипе ăнтăхсах каятăн. Пур

çĕрте те çерем çинче сап-сарă та хĕп-хĕрле панулмисем йăваланса выртаççĕ. Чи тутлисем! Турул вĕсене витри-витрипе пуçтарса кĕрет. Кайран аппăшĕпе иккĕшĕ тураса типĕтсе хураççĕ те хĕлле вĕретсе сиплĕ шыв туса ĕçеççĕ. Çавăнпа çирĕп сывлăхлă Турул.

– Турул! – чĕнет ăна Чашла. – Кайран шыва кĕме каятпăр–и?

– Тытмалла вылятпăр! – вылянтарать сăмахне Уял. Хăйне тем урăхларах тыткалать пек вăл. Çавĕ мар-ши, улма вăрри?

– Мансăрах–и? – кӳренем пекки тăвать Çĕрпи. Çакна вăл унсăр каймассине пĕлсех калать. Мĕн ас тăвасса хĕр арçын ачасемпе пĕрле.

– Каяс! – тет Турул. Ачасен хутне кĕнĕ пекех туйăнать ку. Ара, айăпа кĕнĕ те... Мĕнех, Турул мăн кăмăллă ача мар, çилленни те ун тахçанах иртсе кайнă. – Кайран пирĕн пата улма çиме каятпăр. Аппа улма кукли пĕçеретĕп терĕ. Паян Спас!

– Утăрья! – кăшкăрать Уял. – Улма çиес килет!

Улмасене кам çисе яни пурне те паллă. Пурте кулса яраççĕ. Тем мар ĕнтĕ вăл, çав улма тени! Юлташ хаклăрах.

Кĕрр! кĕрлесе ярать «аçтаха». У-у-у! улама тытăнать молотилка. Вăй илнĕ атьсем сиксе тăраççĕ те ку таранччен курман машинăсемпе «çапăçма» тытăнаççĕ. Тĕрĕссипе, çырлахччĕр тесе, мĕн вăй çитнĕ таран кĕлтепе тăрантас теççĕ. Кунĕпе тăрантаççĕ. Апшур «аçтаха» капансене йăлт çăтса ярать. Илюхха кăмăллă. Пуç çаппипе халь хĕлĕпе çапнă пулăттăмăр, тет. Машинăпа акă пĕр кунтах çапса пĕтертĕмĕр.

Тырри те лайăх тухрĕ. Çынсем кăмăллă. Ачасем шыва кĕме кайма хатĕрленеççĕ.

Пĕве тени Терентейсен тĕлĕнче. Вĕсен патĕнче Эль шывĕ темле пысăк кукăр туса илет. Çав кукăрта пĕвелесе хунă та юхан шыва. Çав шывра вĕт-ха, çав кукăрта чутах путса вилетчĕ те Турул. Ку тахçанах пулса. Турул ытти ачасемпе пĕрле тытмалла выляса чупса çӳрерĕ-çӳрерĕ те вĕсемпе пĕрле пĕве пусĕнчен сикрĕ. Сикрĕ те, хăй ишме пĕлменнине аса илчĕ. Шывра халь тин ишме вĕренекен ача пек çапкаланма тытăнчĕ. Пулăшу ыйтса кăшкăрчĕ. Анчах кам сана илттĕр? Ачасем шывра та тытмалла выляççĕ. Пĕве çийĕн темле чăй-чай! тăрать, кăшкăрсан та никам та илтмест. Çав шава Турул халĕ те ас тăвать. Акă вăл, авăн çапнă хыççăн, тӳпери тăри пек вĕçсе пырать тусанлă çул тăрăх. Çĕрпи хăй пĕр хумлă-хумлă çĕр тейĕн, çĕр пулса куçать. Уял уйри вăштăр-вăштăр çил евĕр вăшлаттарать. Чашла чашлаттарса пырать. Тусан кăларса пырать пĕр ушкăн ача. Ăт, çавăн пек тусан кăларса чупса пырса сикрĕç те ачасем пĕвене. Турул та сикрĕ. Сикрĕ те каллех тахçан пулнине аса илчĕ. Ун чухне те çапла ĕрĕхтерсе пырса сикнĕччĕ вăл ачасемпе пĕрле шыва. Сикрĕ те, ишме пĕлменнине аса илчĕ. Пулăшу ыйта-ыйта çăра шыв ĕçсе тултарчĕ, пĕве тĕпне путса анса кайрĕ. Ача халĕ шывран та йывăртарах. Шывран вăл тек тухаймасть. Сивĕ-сивĕ пулса кайрĕ пĕве тĕпĕнче хутланса выртнă ачана. Вăл амăшĕн варĕнчи пек хутланса выртнă та, шыв тĕпĕнчен мĕнле хăтăлса тухмалли пирки шутласа выртать. Вилĕм пĕр аллипе ярса тытнă та ĕнтĕ ăна, пĕтĕм ӳт-пĕвĕ унăн халĕ пăр пек. Чунĕ те

йӑлт шӑнса кайнӑ тейӗн... «Эпӗ ишме пӗлместӗп, апла, шыв ҫине ишсе тухаймӑп, – шутлать ача. – Пӗве тӗпӗпе тесен вара, шывран йывӑр-ха та, рак пек упаленме пулать». Ӑҫталла каймаллине те пӗлет Турул. Тепӗр куҫ уҫӑлчӗ пек. Ҫӳлте ачасем вылянине те йӑлт илтет, курать. Акӑ, Терентей тӗлӗ. Ҫав ҫыран еннелле пӗве урлӑ упаленмелле ун. Ҫав вӑхӑтрах питӗ сывласа илес килет. Ӳпкери сывлӑш пӗтнӗ. Ан сывла, ҫӑвара ан уҫ, тет вӑл хӑйне. Ҫӑвара уҫсан пӗтетӗн! Ҫӑвара ан уҫ! Ҫапла пӗр вӗҫӗмсӗр каласа вӑл пӗве тӗпӗпе упаленме тытӑнчӗ. Ҫыран хӗрне ҫитрӗ те ҫӳлелле хӑпарма тытӑнчӗ. Хӑпарса та ҫитрӗ. Анчах ҫыран чӑнкӑ. Юшкӑнлӑ. Хӑпарсах ҫитнӗскер, аялалла пӗве тӗпнех персе анчӗ. Шывран йывӑр япала шыв тӗпнех ӳкет ҫав. Турул аптраса ӳкмерӗ. Таврара мӗн пулса иртнине вӑл йӑлт курать. Аякрах та мар пӗве таппинелле чуллӑ ҫыран пулмалла. Ҫавӑнталла упаленмелле. Ҫыран хӗррипе юлашки пӗтӗм вӑйӗпе тапаҫланчӗ ача. Ҫӑвара ан уҫ, тет хӑй пӗр вӗҫӗм. Ҫӑвара ан уҫ! Акӑ алла чулсем леке пуҫларӗҫ. Ҫакӑнта! Ҫакӑнтан тухма пулать. Ҫӗмрен пек тапса тухрӗ ача шыв тӗпӗнчен. Ҫыран хӗрне тухса ӳкнӗ пулӑ пек ҫӑварне карса пӑрахса каҫса кайса сывларӗ. Ача ҫапла пӗве хӗрринчи ҫерем ҫинче ҫапкаланса выртнине никам та курмарӗ. Пурте каҫса кайса тытмалла выляҫҫӗ. Пӗве ҫийӗн чӑй-чай! тӑрать.

Халӗ те ҫав чӑй-чаях мӗн. Турулсем, халӗ тин вӗсем пӗчӗккӗ мар ӗнтӗ. Акӑ, ӗлӗкхи пекех тусан кӑларса чупса ҫитрӗҫ та шыва сикрӗҫ. Пӗчӗккӗ чухне те ҫапла сикнӗччӗ Турул. Халӗ ишме пӗлет те, пулӑ пек ишсе кайрӗ. Каллех пӗр-пӗринпе тытмалла выляма пуҫларӗҫ. Кукӑрта

пĕр ватă йăмра пур. Турачĕсем ун шыв çинех йăтăнса аннă. Çав йăмра çине хăпарса трамплин çинчен сикнĕ пек сикеççĕ ачасем. Турул та сикрĕ. Пĕрре кăна мар тунă-ха та çапла. Хăрама та пĕлмерĕ. Анчах хăрамаллаччĕ те çав! Сиксенех темле пăрăнса шыв тĕпĕпе ишсе кайрĕ те. Хăйне хăваласа пыракан Чашларан таратăп терĕ пулĕ çав, пăрăнса кайрĕ те пуçĕпе тымарсенчен çакланчĕ. Унталла-кунталла турткаланать ача, турат вĕçертмест. Аллипе хыпашласа пăхать те тĕлĕнсех каять. Ун пуçĕ мĕн туратсенчен çыхнă ункăна çакланнă. Такам ун валли кунта ятарлă мăйкăч хатĕрлесе хунă иккен! Акă пĕр çакланчĕ те, туртăнать-тăртăнать ача – усси çук. Сывлăшĕ те пĕтрĕ ĕнтĕ. Туртăннин те усси çук. Кăштă тепре туртăнкаларĕ те, тăнне çухатрĕ. Таçта тĕпсĕр шăтăка ӳкнĕ пекех туйăнчĕ. Ӳкрĕ те çав тĕпсĕр шăтăка, тӳрех темле çап-çутă пулса кайрĕ. Шыврах пек. Шывра та мар. Унта питĕ савăк. Тата хăрушă та! Сасартăк ăна хирĕç шап-шурă мĕлке акăш пек ярăнса тухрĕ. Турула аллинчен ярса илчĕ те çӳлелле туртма пуçларĕ. Урăх Турул ним те ас тумарĕ. Тăна вăл шыв çийĕнче кĕчĕ. Ним пулман пекех Чашларан тарать. Ишет. Çав вăхăтрах тымарсен ункинчен епле хăтăлса тухни пирки шутлать. Мĕнле хăтăлса тухнине вăл пĕрре те ас тумасть. Кĕтрет! Кам çăлчĕ ăна вилĕм ункинчен? Амăшĕ мар пулĕ те? Çавă питĕ юрататчĕ Турула, хĕрхенетчĕ. Мансăрах тăрса юлатăн ĕнтĕ çакă тĕнчере, пăхаймарăм сана, тетчĕ. Чирлетчĕ вăл. Чĕре чирĕпе. Чăтаймарĕ. Вилсе кайрĕ. Турул ку тĕнчере аппăшĕпе кăна тăрса юлчĕ. Амăшех пулчĕ пулĕ? Иккĕмĕш хут çăлать вăл хăй ачине.

Малтан пĕве тĕпĕпе упаленнĕ чух «çăвара ан уç» тесе вĕрентсе пычĕ. Çавах, тен, чуллă çыран ăçтине кăтартса пачĕ. Халĕ те, акă, тымарлă мăйкăчран туртса кăларчĕ. Тĕлĕнтерет ку Турула. Ĕненес те килмест. Каласан кулса вилĕç. Çавăнпа та Турул шарламасть. Ним пулман пек атьсемпе тытмалла вылять. Акă вĕсем выляса тăранчĕç те симĕс çерем çине тăсăлса выртрĕç.

– Авăн çапса пĕтертĕмĕр, час шкула каймалла пулать, – савăнать Турул. – Эпĕ Туçари вăтам шкула вĕренме каясшăн. Çав шкула мухтаççĕ. Унта таса чунлă, хăвăрт шухăшлă, ырă ĕçлĕ пулма тата чăнлăха шырама вĕрентеççĕ теççĕ. Унти учителсен пĕртен пĕр тĕллев – чăн çын тăвасси.

– Атьăр, пурте чăн çын, çук, чăн чăваш пулма вĕренер! – хĕпĕртет Çĕрпи. – Эпĕ чăваш çĕрĕ пек таса пулăп.

– Эпĕ те çăл куç шывĕ пек таса пулма тăрăшăп, – лăпкăн хушса хурать Чашла. – Эпĕ шыв ятлă вĕт.

– Уял текенни вара уйра ӳсекен ырă тырă пек кашлатăр! Турул, эсĕ кам пулатăн?

– Эпĕ чăнлăха шырăп.

Ачасем пĕр кĕтмен çĕртен çапла хăватлă шухăшсем пырса кĕнинчен хăйсем те тĕлĕнсе кайрĕç пулмалла. Вăтă йăмра айĕнче шăп. Вăштăр-вăштăр! çил кăна чуна лăплантаракан темле çемçе сасă кăларать. Чăйй! вĕçсе килчĕç çав вăхăтра чĕкеçсем. Пĕве çийĕпех вĕçсе иртеççĕ те çуначĕсемпе шыва чĕрсе илеççĕ. Чĕкеçсем те шыва кĕреççĕ иккен! Шăрăх! Умлăн-хыçлăн пĕрин хыççăн тепри питĕ хитре пикке тăваççĕ те чăр-р-р! тутарсах шыв питĕнче

йĕр хăвараççĕ. Ачасем çак ӳкерчĕке куç илмесĕр сăнаса лараççĕ. Хитре пулăм!

– Атьăр, пурте тупа тăвар, – хăй шухăшĕнчен хăтăлаймасть Çĕрпи. – Чăн чăваш пулма сăмах парар. Килĕшетĕр-и?

– Çăмăл пулмасть пире, – хирĕçлеме пăхать Чашла. – пирĕн пĕр вăхăтрах таса та, ырă та, вăйлă та пулма тивет.

– Уй пек, шыв пек, çĕр пек таса пулма тивет – шухăшлать Уял.

– Чăнлă тата! Чи кирли çавă. Чăн çын таса та, ырă та...

Сăмах парас тесен, малтан тупа сăмахĕсене шыраса тупмалла пулать. Леш, мушкетерсен пекки. – ас илтерет Турул.

Турул калани аптратсах пăрахать. Ара, мĕнле сăмах каламалла пулать тет-ха, чăн çын пулас тесен. Кăна никам та пĕлмест. Çил вĕрнĕçем хашăлл! сывласа илекен ватă йăмра чухлать те, тен, анчах ăна хальлĕхе никамах та илтмест. Тен, таса уйпа шыв каласшăн – çук, вĕсем те шарламаççĕ. Шăп. Ачасем шутлаççĕ. Кам вăл, мĕн вăл чăн чăваш? Чăнлăха мĕнпе танлаштарăн ĕнтĕ ăна? Вăл хăй пĕр тĕнче! Тĕп шухăш. Ача чунлă япала. Таса ача чунĕсем кăна чăн çын пуласшăн çунаççĕ. Апла, тен, ача ячĕпе тупа тумалла? Ачасем кăна вĕт-ха вĕсем, хăйсем те, çапла чăрсăрланса ларакансем! Çак шухăш чăн малтан Çĕрпи пуçне пырса кĕчĕ пулас. Çавă çунтарать, чăн çын пулас тесе.

– Манăн пур, манăн, – тет питĕ хĕпĕртесе кайнăскер. – Акă мĕнле! – хĕрача мăнкăмăллăн пăхса илет. – Ача пек чăн пулар! – тесе хушса хурать.

– Ача пек? – тӗлӗнет Турул. – Ку мана килӗшет. Ӳссе ҫитӗпӗр те пурте ачаллă пулăпăр. Пулас ачасен ячӗпе тупа тума юрать.

– Пулассисен ячӗпе кăна мар, хамăрăн таса чунсемпе те, вӗсем ан вараланччăр тесе пурăнас пулать пирӗн, – шырать чăнлăха Уял.

– Кунта тепӗр сăмах кирлӗ. Таса! Таса чунлă ача пек чăн пулар! Акă мӗнле! – юлмасть юлташӗсенчен Чашла. Вăл шыв пек таса пуласшăн.

«Таса чунлă ача пек чăн пулар!» – харăссăн каласа хураççӗ пӗр шухăш тытнă атьсем. Ҫав вăхăтра мушкетерсем пек ал пӳрнисене пӗр ҫӗре хурса пăхаççӗ. Ҫук, тем ҫитмест пек туйăнать вӗсене. Тӗрӗс мар ку! Вӗсем шпага йăтса ҫӳремеççӗ вӗт-ха! Вӗсем таса чунлă ачасем. Апла, тупа каланă чухнехи хусканусем те урăхла пулмалла. Чӗреллӗ пулмалла. Кусем хӗҫпе ҫапăҫма тухман, тухмаççӗ те. Чӗрепе кӗрешсен кăна! Чӗрепе... апла, тен, алла чӗре ҫине хурса каламалла ҫак сăмахсене? Ку шухăш та чăн малтан хӗрача пуҫӗнче ҫуралчӗ. Хӗрсем арҫын ачасенчен хăвăртрах та тӗрӗсрех шутлаççӗ пулинех!

– Ман ҫине пăхăр, – тет Ҫӗрпи. Аллине чӗри патне тытать. Тупа сăмахӗсене калать.

Ку килӗшет пек. Пурте сылтăм ал лапписене чӗрисем ҫине хураççӗ те, «Таса чунлă ача пек чăн пулар!» тесе калаççӗ. Анчах каллех тем ҫитмест пек, тен, ытлашши те. Тупа сăмахӗ ытла та вăрăм пек туйăнать. Ачасем пӗр-пӗрин ҫине ăнлануллăн пăхса илеççӗ те «Ача пек чăн пул!» тесе харăссăн каласа хураççӗ. Ҫакна тӗнче те илтрӗ пулас. Ватă йăмра та хашăлл! тет. Чӗкеҫсем те харăссăн чă-й-йй! туса илеççӗ.

Сулхăн çил вĕрет, йăмра çулçи шапăлтатать, кайăксем шыв çийĕн туй тăваççĕ. Ачисем вара, пĕрре пăхсах курăнать, хăйсем те анраса кайнă. Уял уй пек çап-сутă тăрать. Чашла пичĕ пĕве çийĕ пек ялтăрать. Турула тӳпе сăнĕ çапнă. Вăл, темшĕн, çӳлелле пăхнă. Алли кăкăрĕ çинчех. Çĕрпи вара çĕртен вăй илес пек кукленсех ларнă. Хăйсем мĕн туса хунине те ăнланмаççĕ, курăнать. Вĕсем вĕт хăйсем кăна мар, вĕсем тĕнчене те улăштарчĕç. Çĕрпе шыв, çилпе хĕвел те ку ырă сăмахсене йышăнчĕç. Çакă таса атьсем пек таса та çутă, çемçе те ăшă пулма тытăнчĕç. «Таса чунлă ача пек чăн пулар!» теççĕ пек вĕсем те. Халĕ ĕнтĕ пĕтĕм тĕнче пулăшса пырĕ ку ачасене Туçари шкулта вĕренме, чăн çын пулма...

Тĕнченавтсен шкулĕ

Туçари шкул сăртра ларать. Ăна Иван Яковлев хăй лартнă теççĕ. Вырăнне те хăех суйласа илнĕ, апла. Икĕ хутлă, пысăк чӳречеллĕ... Унта хăпарса çитнĕ çĕре çамрăк çын та пашкана ерет. Ватăрах учителсем чарăна-чарăна тăрса утаççĕ. Паян сентябрĕн пĕрремĕшĕ. Районти нумай ялсенчен пуçтарăннă ачасем шкул умĕнче ушкăнланса тăраççĕ. Кĕтеççĕ. Турулсем те кунтах.

– Мĕншĕн стени çине Туçари тĕнченавтсен шкулĕ тесе çырса хунă? – ыйтать Çĕрпи. – Эпир мĕн, тĕнче тĕпчекенсем пулатпăр-и?

– Тĕнче тĕпчекенсем кăна мар, тĕнчене тухса каякансем пулатпăр, – учитель пекех

вĕрентсе калать Турул. – Ку шкул вăл космонавтсен шкулĕ пекех пĕр тĕнчерен тепĕр тĕнчене илсе тухать. Уçлăх карапĕ, вара, çакă шкул пулать те.

– Шкул-карап? – тĕлĕнеççĕ ачасем.

Çав вăхăтра шкул гимнĕ янăраса каять. Гимн сăмахĕсем пит илтĕнсех те каймаççĕ, çапах хăлхана кĕнĕ пĕри шухăша ярать.

Эпир тĕнчен, тĕнчен чăн ачисем,

Çак тĕнчене çăлма тухнăскерсем.

Камран çăлмалла вара ку тĕнчене, шутлать кашни шкул ачи. Тапăнса кĕнĕ тăшман та курăнмасть. Пурте юратуллă, хаваслă тата чăнлă.

Çапла шутлакаласа та ĕлкĕреймерĕç пулĕ, ачасемпе учительсем умне шкул директорĕ Тинĕс Давыдович тухса тăчĕ.

– Тĕнченавтсен шкулне вĕренме кĕнĕ ятпа сире пурне те саламлатăп, – пуçларĕ вăл хăй сăмахне. – Туçа шкулĕ – мухтавлă шкул. Кунтан кашни çул çирĕме яхăн ача вĕренсе пĕтерсе тĕнчене тухса каять. Пурĕ вунă пин çын вĕренсе тухнă.

«Вунă пин çын», – шутлать Турул. Ялсенче мĕншĕн карчăксемпе стариксем кăна тăрса юлнине тин ăнланса илет. Вĕсен ачисене çултан çул тĕнчене ăсатнă. Пĕри те каялла таврăнман. Тĕнчерех пĕтнĕ. Турула ку хăратса пăрахать. «Нивушлĕ вара эпĕ, вĕренсе тухса кайăп та, тăван яла Эльчике те çитсе кураймăп, Эль шывĕпе тек чӳхенеймĕп...».

– Вĕренме çăмăл пулмасть. Сире пурне те классене пайланă. Пурĕ виçĕ класс. Тĕрĕслĕх, ырăлăх тата илемлĕх класĕсем, – аякран пек илтĕнет директор сасси. Вăл кам ăçта лекнине

вуласа парать. Турул тĕрĕслĕх класне, Çĕрпи илемлĕхе вĕрентекеннине, Чашлапа Уял ырăлăх пĕлĕвне параканнине лекнĕ мĕн. Атьсене уйăрнă. Те лайăх ку, те япăх – калама хĕн. Вĕренме илнишĕн савăннă та, хăйсене малашне мĕн кĕтни пирки шутламаççĕ.

Кĕпĕр-кĕпĕр! кĕрсе каяççĕ ачасем хăйсен класĕсене. Турулсен класс ертӳçи – Ольга Васильевна Эрне. Вăл питĕ хитре пек курăнать, вăл тĕнче чĕлхипе кăна калаçать. Малашне, тет, сирĕн тăван чĕлхепе пуплеме юрамасть, тет. Тĕнчене тухас тесен, тĕнче чĕлхине алла илмелле. Ку сăмахсем ачасене анратсах пăрахаççĕ. Вĕренмен мар-ха вĕсем тĕнче чĕлхине ялта, вĕреннĕ. Анчах нихăшĕ те çапла килсе тухать тесе шутламан. Апла, тăван çĕр-шыва кăна мар, аннесен чĕлхине те пăрахма тивет вĕсен! Ку та хăрататать. Мĕнле шкул ку?

Çапла шутласа ларакан Турул вăхăтран-вăхăта хăйĕн çĕнĕ юлташĕсем çине пăхкаласа илет. Пĕри, Валери ятлăскер, пĕрмай тĕхĕлтеткелесе ларать. Темле тăсланкă хăй. Тепри, Улатимĕр терĕç, тем çырать. Хыçалтах пĕр хĕрача, вăл çаврăнкаласа ларнине чăтаймасăр Турула ашак хăлхи туса кăтартать. Тина ятлă терĕç пулас. Пурин ятне те ас туса юлаймарĕ çав класс списокне вуласа панă чух. Турул та хĕртен юлмасть, пӳрнипе кăна ăна чуп тунă пек туса кăтартать. Хĕрача хĕрелсе каять. Пуçне пĕкет. Турула ку, темшĕн, питĕ килĕшет. Чĕринче тем пĕçертсех илет. Класс та темле çуталса илнĕ пек. Стена çине çакса тухнă темле палламан çынсен портречĕсем те тĕлĕнсе пек пăхса илеççĕ. Кам, мĕнле пит хăюллă ача

ку, теççĕ пулас. Турул вĕсене пĕрне те палламасть. Ахăртнех, питĕ тĕрĕс çынсем пулас!

– Класс хăй пĕр организм. – каллех хăлхана кĕрет Ольга Васильевна сасси, – çавăнпа та вăл лайăх ĕçлесе пытăр тесен пирĕн класс старостине суйламалла. Кам хăй çине çак ĕçе илме пултарать, алă çĕклеме ыйтатăп. Класра шăп. Кама кирлĕ пултăр?

Турул Элчик шкулĕнче пĕрмай старостăра çӳренĕ-ха та, анчах кунта, ют çĕрте аптраса ӳкмелле. Юлташĕсем те çуккă, Урăх классенче вĕсем. Тем тумалла? Ху çине илес тесен пуринчен ытла тĕрĕс пулмалла. Кунта тĕрĕс шутлама, тĕрĕс курăнма вĕрентетпĕр терĕç. Йывăр ку. Çапах та, тĕрĕс пулас тесен, класа кăна мар, тĕнчене те ху çине тиеме тивет вĕт-ха!

– Эпĕ, – тет Турул. – Эпĕ ку ĕçе хам çине илетĕп. Атьсем килĕшеççĕ пулсан, килĕшетĕп.

Хирĕç калакан çук. Анчах юнашарах такам тĕхĕлтетни илтĕнкелет, пăшăл-пăшăл тăваççĕ такам тутисем. Сассăр пулсан та илтĕнет.

– Мĕнех, килĕшетĕр пулсан питĕ лайăх. Кам пултăн-ха эсĕ, çапла хăюллăскер?

– Турул Ельмов. Элчикрен.

– Лайăх. Итле староста. Пĕрремĕш задани. Паян шкул пахчине йĕркелеме тухатпăр. Пирĕн тĕрĕс пурнăçпа пурăнма вĕреннисĕр пуçне хитре те пурăнма пĕлмелле. Тухрăмăр.

Ачасем пӳлĕмрен кĕпĕрленсе тухса каяççĕ. Шкул пахчи, калас пулать, питĕ кăмăллăн курăнать. Панулми шăрши сăмсана кăтăклать. Чие çырлисем шерепеленсех çакăнса тăраççĕ.

Кам мĕн çиес килет, тататć. Тутанса пăхать. Турулсемпе пĕрле ытти классем те тухнă иккен. Кашнин хăйĕн участокĕ. Туссем самантрах пĕрле пуçтарăнчĕç те хăйсемпе мĕн пулса иртни пирки калаçма пуçларĕç. Çĕрпин мĕн халь тин кирек мĕнле пулăмпа е япалапа тĕл пулсан та, чăн малтан, хитрелĕх çинчен шутламалла пулать. Хитре пурăнма вĕренмелле. Уялпа Чашла пĕр класра. Вĕсен вара ырă ĕç тума вĕренмелле. Акă, калăпăр, пахчари ĕçсене ырă ĕç тесе хаклама май пур. Чунтан-чĕререн тусан, паллах. Çавăнпа та туссем нумай калаçса тăмарĕç, çĕнĕ юлташĕсемпе пĕрле ырă та хитре ĕçсем тума васкарĕç. Уйăрăлчĕç.

Шкул пахчи питĕ пысăк. Ăна мĕн кашни çулах вĕренме килекенсем аслăлатса пынă. Турулсен те паян малтанрах хатĕрлесе хунă улмуççисемпе чие ывăççисене лартма тивет. Ку йăлана кĕнĕ ĕç. Шкул йăли. Ку питĕ савăнтарать. Мĕншĕн тесен Турул йывăç лартма питĕ юрататć. Унсăр ун чунĕ те канмасть пулĕ. Акă вăл кампа пĕрле лартас-ши текелесе пăхкаласа тăрать. Участок тепĕр енчех пĕччен тăракан Тинăна асăрхать. Ун аллинче те улмуççи. Кĕреçе тытнă Турул хĕр патне васкать.

– Тина, – тем вăтанарах пуçлать ача. – Мĕн, тен, пĕрле лартăпăр çак улмуççине. Мĕнле сорт?

– Антоновка, – хуравлать хĕр. Вăл та вăтанать пулас. Çамки çинчи пĕр кăтра пайăрка çӳç çил çинче вĕлкĕшет. Куçĕ ачашшăн пăхать. Тути тăп.

– Эпĕ юратнă сорт, – тăрăшать каччă. Таса та тӳрĕ чунлă пулас ку хĕр, шутлать

ăшĕнче. Кунпа туслашма юрать. – Атя, эпĕ шăтăкне чавăп, эсĕ тытса тăр.

Хĕр килĕшсе пуçне сĕлтнине кура, Турул пĕтĕм вăйне хурса çĕр чавма тытăнать. Улмуççи лартмалăх шăтăк чавасси ним те мар вăл. Ун пеккисене çамрăк пахчаçă пинĕпе те чавнă пулĕ. Килĕнче те вĕсен, çавăнпах пуль, чăн-чăн сад ешерет. Пĕтĕм ял ăмсанать. Çĕр чавнăçем, каччă çумрах тăракан хĕр пĕвне аялтан пуçласа пуç тӳпи таран пăха-пăха илет. Ун хĕвелпе пиççе çитнĕ йăлтăркка шурă урине тепĕр чухне алăпа та тытса ачашласа пăхас килет. Мĕн-ма тесен, вăл чисти кантăк пек яка, çутă. «Ун пек хитре ура та пулать-ши вара?» – шутлать каччă. Каччă шухăшĕ кĕни хăйне те тĕлĕнтерет. Тепĕр тесен, вăл вĕт вунă пиллĕкре!

Турул еплерех ĕçленине хĕр çӳлтен пăхса тăрать. Сарлака хул-çурăмлă кĕлетке куç умĕнче тенĕ пек тем пысăкăш шăтăк чавса пĕтерни ăна тĕлĕнтерет. Темле хăват пурри сисĕнет ку каччăра. Кăмăлĕ те питĕ çемçе. Куçĕ те, калаçнă чухне, вăтанарах пăхать. Тина хăй çине питĕ хăюлланса ясаррăн пăхнине юратмасть. «Лайăх çын ку, – шутлать хĕр, – кунпа туслашма юрать».

Акă, улмуççи лартма та вăхăт çитрĕ. Чылай анлă та тарăн шăтăка Турул ятарласа илсе килнĕ тислĕклетнĕ хура тăпра пăрахрĕ. Тина тӳп-тӳрĕ тытса тăракан йывăç тымарĕсене каччă тăмлăрах тăпрапа хупларĕ. Тăпри çине ухса ташларĕ. Хĕр çакна пĕр сăмах каламасăр пăхса тăчĕ. Вăл улмуççи лартса курман та Турул хăтланăвĕ ăна чисти шаман ташши пекех туйăнчĕ. Пĕрле тунă ĕçе каччă айккинерех кайса пăхса илчĕ. Улмуççи вуллине тытса тăракан

хĕре тепĕр хут курчĕ. Ытла та хитре-çке ку хĕр!

– Эсĕ хăш ялсем? – чăтаймасть вăл ыйтмасăр. – Эпĕ Эльчикрен.

– Туçаран, – тет хĕр. Сасси кĕмĕл пек. Тути уçăлмассерен шап-шур шăлĕсем хĕвел çинче тата шуррăнраххăн ялтăрса илеççĕ. Ку тата хытăрах тыткăнлать. Хĕр сăмахне татах илтес килет. Анчах вăл тек чĕнмест.

– Кам таврашсем? Пирĕн Ельме йăхĕсем те çук мар кунта. Тен, эсĕ пирĕн тăванах пулатăн?

– Çук, – кулса ярать хĕр. – Сирĕн тăван мар. Эпĕ Тăрăн йăхĕнчен. Эпĕ Турунова. Тина Турунова.

– Турунова! – анрасах каять каччă. – Эпĕ вара Турул. Ельмов. Тем, пирĕн ятсем пĕр пекрех илтĕнеççĕ мар-и?

– Пур темскер, – тата уççăнрах кулса ярать хĕр.

Ку каччă хĕр чунне шартсах ярать. Турулăн та çапла уççăн кулас килет. Хăй те хĕрпе пĕрле ахăлтатасх кулса янине те сисмест. Ачасем те кулкалам пек тăваççĕ. Мĕн пулнă кусене, теççĕ пулинех. Ольга Васильевна та пăхать. Ăнланать.

– Хитре те тĕрĕс лартнă, – мухтать учительница. – Шывĕ, сапмалăх, бассейнра. Çавăнтан илĕр.

– Ку ман ĕç, – ярса илет витресене Тина. Шыв ăсма чупать. Турулăн халь тем тумалла тет. Хĕре, пĕрре пăхсан, пулăшмалла пек. Тепре, тен, хăй мĕн тăвас тенине тутăр, чармалла та мар. Хăшĕ тĕрĕсрех? Каччă иккĕленет. Ольга Васильевна юнашарах, ку мĕн

тăвать-ха тесе, пăхса тăрать. Вăл пăхнине Турул пĕтĕм ӳт-пĕвĕпе сисет. Мĕн тумалла? Ялта хĕрарăмсем шыва хăйсемех каяççĕ. Хĕр тени те йĕтемре михсене çавăрать кăна. Мĕн пĕчĕкрен хăнăхнă та – вĕсене, тен, пулăшма та кирлех мар. Халь тин, кунта вара? Хăйĕнчен хăй ыйтса та пĕлеймерĕ каччă, ал-ури хăех çил пек çĕкленсе кайрĕ ăна, бассейн еннелле ыткăнтарчĕ.

– Час, – терĕ Турул. – Эпĕ сана пулăшăп. – Çапла каларĕ те, икĕ витре шыв йăтса килекен хĕре чарчĕ.

– Хамах, – тесе калама тăчĕ хĕр. Анчах каччă сăмахласа тăмарĕ, хĕр аллинчи туп-тулли витресене ярса илчĕ, улмуççи лартнă тĕлелле утрĕ. Витрери шыв чӳхенсе-чӳхенсе илчĕ, çĕре тăкăнчĕ, утнăçем икĕ йĕпе йĕр хăварчĕ. Çакна хĕр кăна асăрхарĕ. Васкарĕ çав каччă. Çавăнпа тăкăнчĕ. Хĕре вара ку пурнăç куççулĕ пекех туйăнса кайрĕ. «Икĕ йĕр, икĕ çул... Куççуллĕ çул», – пырса кĕчĕ ун пуçне пĕр кĕтмен шухăш. Чунĕ ыратса илчĕ. Паçăр кăна сарлака кĕлетки çумне тĕршĕнес килетчĕ вĕт-ху ун! Улмуççи лартнă чух. «Ай, Тина та хĕр пулса çитнĕ иккен!» – шутлать каччă хыççăн утакан хĕр.

Шыв ыттисене те кирлĕ. Турул пурин валли те йăтса парать. Акă, вăхăт нумай та иртмерĕ, пĕчĕк сад пахчи ӳссе те ларчĕ. Кунта халь кашни ачан хăйĕн улмуççийĕ пур. Ăна мĕн вĕренсе тухса кайиччен пăхмалла, ӳстермелле. Кайран унта мĕн пулĕ те, паллă мар. Кайран ыттисем пăхĕç. Шыв шăварĕç. панулмийĕсене татса тутанса пăхĕç. Çакă савăнтарать те!

Ěç вěçленě ятпа Ольга Васильевна пурне те тав сăмахě каларě. Пěрремěш тěрěслěх урокě лайăх иртрě, терě. Пурте пěтěм чун-чěререн, ырă кăмалпа хитре ěç турěç. Чи хакли çакă. Апла, сиртен чăн çынсем пулаççех.

Турул учительница каланисене пěтěмпех ăнланса пěтереймерě. Унăн хăйěн шухăшě. «Улмуççи хуçисем ăçта-ши?» – шутларě вăл. Улма йăтнă улмуççисене хěрхенчě. Татăр пире, теççě пек вěсем. Анчах татакан çук.

Ырă ěç

Тепěр урока пурте Туçа ял тăрăх тухса кайрěç. Уялсен класě Йăлăмкаспа кайрě. Кам мěнле ěç туса пама ыйтать, çавна пулăшас пулать. Леш, Аркадий Гайдар çырнă «Тимур тата унăн команди» повеçри пек ěçсем тумалла тет ачасен. Уялпа Чашла пěрле темле пěр ватă карчăк патне лекнě. Варкка аппа ятлă. Тăхăрвунă çулта тет. Мунча хутма вутă çурса памалла. Пахча-çимěçне шăвармалла. Ěç питě нумай, тет. Пěччен тăрса юлнă та ватлăхра халь тин ăна никам та пулăшмасть. Кÿршěсем пăхкаласа тăраççě. Анчах кашнин хăйěн ěçě пур. Карчăк хурланать. Çав вăхăтрах савăнать те. Юрать шкул ачисем пур, тет. Ăна иккен кашни çулах çапла тěнченавтсем пулăшса пыраççě. Уялпа Чашламан та, апла, шкултан мěн вěренсе тухиччен пăхма тивет ку карчăка. Пěчěккě хăй. Шăммипе тирě кăна тăрса юлнă. Çапах та питě ăслă-тăнлă калаçать.

Çамрăк çыншăн вутă татса çурасси вăл ним те мар. Çын валли ĕçлесе пама та хăнăхман мар ачасем. Ялта пĕрмаях нимелле пурăннă. Пĕрле вăрман кăларнă, пĕрле çĕр улми лартнă, пĕрле утă çулнă, авăн çапнă... Акă икĕ яшă яшт! кăна сиксе тăраççĕ те пĕчĕк пĕренесене кусла çине хурса вутă татма тытăнаççĕ. Алă вĕççĕн татма çăмăл мар. Час ывăнтарать. Анчах ывăннине пĕрре те палăртас килмест. Мĕн вăй çитнĕ таран туртатăн та туртатăн вара пăчкăна. Чарăнма та юрамасть пек. Ара, карчăк ачасем епле ĕçленине крыльца çинчен пăхса ларать. Вăхăтран-вăхăта, эпĕ кунтах тенĕ пек, кăххăмлатса илет. Карчăк хĕр мар та, çапах та кăмăлласкер, çавăнпа та ун умĕнче пĕрре те намăс курас килмест. Мĕн вăйран кайиччен туртаççĕ пăчкăна Уялпа Чашла. Чăм шыва ӳкеççĕ. Малтанрах чашăлтатса ӳкекен йывăç кĕрпи халĕ аран-аран тенĕ пек ӳккелет кусла айне. Çапах та икĕ каччă пĕр-пĕрне парăнмаççех. Кам малтан пăрахать теççĕ пулинех. Çакна карчăк та курать. Кулкалать. Юлашкинчен, ах! кусем ывăнчĕç пулĕ текелесе, пӳртрен пысăк куркапа сăра ăсса тухать.

– Çитĕ-çитĕ сире, канса илĕр. Акă сăра ăсса тухрăм. Ĕçĕр, – сĕнет куркине ватă çын. Атьсем кĕттермерĕç. Кăпăклă сăрана чун каниччен ĕçрĕç. Килти сăра калама çук тутлă çав вăл. Çăра, кăпăклă. Хăйма пек.

– Тавах! – теççĕ çамрăксем. Каскасем çине канма лараççĕ. – Ачăрсем ăçта вара сирĕн, мĕнма пĕччен пурăнатăр? – ыйтать Уял.

– И-и-и! ачасем ăçта тетĕр-и? Ăçта пулччăр, хулара, паллах. Ӳстертĕм-ӳстертĕм те,

халĕ акă килсе те курмаççĕ. Вĕсен хăйсен ĕçĕ пулĕ çав, вăхăт çукрах теççĕ те...

– Вĕсем те Туçари тĕнченавтсен шкулĕнчен вĕренсе тухнă-и? – кăсăкланать Чашла. Вăл хăй те хулана каяс шухăшлă та...

– Çавăнта, пурте çавăнтан вĕренсе тухрĕç те... Питĕ лайăх ачасемччĕ... Ырăччĕ. Пулăшатчĕç. Тем пулчĕ. Мăнукĕсем çулла канма мĕн килсен «ты, баба, дура!» тесе каласа хăвараççĕ. Юлашки вăхăтра килме те пăрахрĕç. Ват çынна камăн пăхас килтĕр ĕнтĕ?

Каскасем çине улăхса ларнă ачасем шухăша каяççĕ. Ара, вĕсен те вĕт-ха ялта амăшĕсем пур. Вĕсем те ватăлса çитĕç те, вара, пĕччен юлсан, ăçта кайса кĕрĕç. Эльчикре тĕнченавтсен шкулĕ те çуккă. Шкул ачисем те тепĕр тесен, пĕрмай пулăшса тăрас çук.

– Ан кулян, Варкка аппа, эпир сана пăрахмăпăр, – хĕрхенет Уял. – Час акă вутă татса парăпăр та мунча хутса кĕрĕн. Мунчине те хутса парăпăр, шывне те кӳрĕпĕр...

– Турă пулăштăр ĕнтĕ сире, – тав тăвать карчăк. – Эпĕ кăшт кĕрсе канам-ха, – тет те туйи çине таянса пӳрте кĕрсе каять.

Картиш пушаннă пек. Хуçи çуккă та... Крыльци кăна мар, хуралчĕсем те тайăлнă пек ку килĕн. Витере выльăх сасси илтĕнмест. Çук пулас. Картишĕ те питĕ çеремлĕ. Икĕ каччă ун-кун пăхкаласа лараççĕ. Вĕсенĕн килĕнче пĕрре те кун пек мар та, питĕ тĕлĕнеççĕ. Ялта пурăнса та мĕнле вара выльăх тытмалла мар тет? Ватă пулсан та вăйсăрах мар-ха ку карчăк. Кирлĕ мар тенĕ ĕнтĕ.

Карчăкпа пĕрле темле инкеке лекнĕ пекех туйса илчĕç хăйсене Уялпа Чашла. Вĕсен

пуҫӗсем ҫине тем йӑтӑнса анчӗ. Ҫын шӑпи. Халь тин ӗнтӗ мӗнле чунпа пӑрахса хӑварӑн-ха ҫакӑ аран-аран ҫӳрекен ватӑ ҫынна? Халӗ кашни яваплӑ. Пур-и, ҫуккӑ-и ун ачисем, ӗҫ унта мар. Ӗҫ халӗ Уялпа Чашла аллинче. Тӗрӗсрех каласан, чӗрисенче. Тупайӗҫ-и вӗсем карчӑка пулӑшмалӑх вӑй, ырӑ-и вӗсен чунӗсем, е ҫук? Кӑна вӗсем хальлӗхе хӑйсем те пӗлмеҫҫӗ. Эпир те пӗлместпӗр. Ҫавӑнпа та, курӑпӑр, пурнӑҫ кӑтартӗ, тесе ларӑпӑр ачасемпе пӗрле ҫак каскасем ҫинче. Ларса та ҫитет пулӗ. Карчӑк мӗн калӗ?

– Ҫитет ларса, – сиксе тӑчӗ Уял. – Атя, татса пӗтерер те ҫурма пуҫлар. Пӑчки те ку, питӗ япӑх тататъ. – Уял тутӑхса кайнӑ пӑчкӑна тыткаласа пӑхать. – Хӑйрамалла кӑна.

– Унсӑрах, – ӳркенет Чашла. – Ман хырӑм та выҫса кайрӗ... Шкулта буфет пур терӗҫ, ҫавӑнта апат ҫисен аванччӗ!

– Апат шухӑшӗ кӑна сан! Атя, тыт пӑчкӑ авринчен, тӗнченавт, чӑт. Мантӑн-им, тупа сӑмахӗсене? Ача пек чӑн пул!

– Чашла Уял ҫине тем аса илнӗ пек пӑхса илет те, ун хыҫҫӑн аллине чӗри ҫине хурса, «Ача пек чӑн пул!» тесе хушса хурать. Ҫав вӑхӑтрах таҫтан вӑй кӗрсе каять. Канса илчӗҫ те, асамлӑ сӑмах каларӗҫ те, вӑй тупӑнчӗ. Икӗ ҫамрӑк тутӑхса пӗтнӗ пӑчкӑпах татса пӗтерчӗҫ юлашки каскасене. Шкула таврӑнма та вӑхӑт ҫитрӗ ӗнтӗ, апат ҫиме те... Ҫавӑнпа та ачасем Варкка аппапа сывпуллашмасӑрах тухса кайрӗҫ картишӗнчен. Вут ҫурма пӗрех килмелле терӗҫ.

Шкула вӑхӑтра ҫитрӗҫ. Ыттисем те пухӑннӑ. Кашнин хӑйӗн тӗл пулӑвӗ, пӑтӑрмахӗ.

Кама кăна пулăшман-тĕр шкул ачисем! Ватти-вĕттине, вăйпиттине те... Ялта ĕç нумай. Туçа район центрĕ пулсан та пĕрех ял пекех курăнать. Кашнин хăйĕн хуçалĕхĕ-мĕнĕ. Кашни килтех ал çитмест. Мĕншĕнни паллă. Кашни кил ачине тĕнчене панă, тĕрексĕр тăрса юлнă.

Ырă ĕç тăвакансен класне директор хăй ертсе пырать. Акă, Тинĕс Давыдович ачасене пĕтĕмлетӳ пекки тума пуçтарнă та, сăмах калать.

– Ырă ĕç тума питĕ йывăр. Кăна хăвăр та ăнланса илтĕр пулĕ. Пĕрре-тепре çеç мар, мĕн ĕмрипе ырă туса пурăнма вĕренмелле пирĕн. Çын, паллă, чылай чухне пулăшу-мĕне йышăнмасăр та тăма пултарать. Кун пек чухне кӳренме юрамасть. Пысăк чунлă пулмалла! Вăйлă, таса, пысăк чунлă çын кăна ырă ĕç тума пултарать. Кăна эсир хăвăрах туйса илтĕр пулĕ.

Класс чĕнмест. Ку сăмахсем мĕне пĕлтернине тӳрех ăнланса илме те май çук. Паллах, кашни хăйне ăслă, вăйлă, чунлă курать. Анчах пурнăçра, лайăх тăвас тенĕ çĕртех, темшĕн, усалли те сиксе тухать. Ун пеккисем пулнă. Хăш-пĕр ачасем пуçĕсене пĕксе тăраççĕ. Эппин, вĕсем çынна пулăшма вăй çитереймен.

– Çын сан пулăшăвна йышăнмасть пулсан мĕн тумалла тет вара? – тĕшмĕртет Уял. – Вăйпа вĕт ырă пулаймастăн.

– Вăйпа ырă тума юрамасть, – ăнлантарать учитель. – Çавна пула ĕнтĕ усалланатпăр та! Усал мелĕ питĕ ансат. Вăл эпир йăнăшасса кĕтсе тăрать. Мĕне те пулин туса çитереймесен, çавă юлнă ĕçе усал йышăнать. «Усалне ан хăвар», теççĕ тепĕр чухне

чăвашсем. Вăйпа юратни те, вăйпа ырă тăвас тени те усала куçать.

Ачасем чĕнмеççĕ. Ку чăнласах кăткăс ыйту. Мĕн-ма-ха вăл, ырă тăвас тени, усалпа çаврăнса килет. Кăна никам та пĕлмест. Мĕн, Туçа ачисем ырă тăвас темен-им? Ырă тунă та, килĕсене йăлт пĕтернĕ. Ку, куç кĕрет. Уялпа Чашла ку ĕç мĕнле пулса иртнине вутă татса ăнланса илчĕç. Пĕтĕмпех мар пулсан та тĕшмĕртеççĕ.

– Тен, ырă тума пачах та юрамасть. Пурăнччăр, кам мĕнле пурăнас тет, – хырăм выççине чăтаймасть Чашла. Мĕн калаçнисем ăна пустуй сăмах пек туйăнаççĕ. Апат кăна чăн. Чăнне вара каламасть. Куласран хăрать.

– Ырăран ытла ырă шырамаççĕ, теççĕ, чăн та. Енчен те çын йĕркеллĕ пурăнать-тĕк, ăна нимле пулăшу та кирлĕ мар. Хăй тĕллĕн пурăнмалăх ун вăй та, кăмăл та пур. Ун пек чухне айккинче тăр.

– Мĕн айккинче! Апат çиес килет ман! – çухатать чăтăмне Чашла. Ку сăмах пурне те килĕшет. Пурте кулса яраççĕ. Пуçтахларах каланă пулсан та кунта тĕрĕсси пур. Ачасен хырăмĕсем пурин те выçнă. Кăна класс ертӳçи те ăнланать.

– Юрать, – тет вăл. – Апатран аслă пулаймастăн. Буфет иккĕмĕш хутра.

Çакна кăна кĕтнĕ ушкăн ача иккĕмĕш хута çĕмĕрсе тенĕ пек хăпарса каять. Директор пуçне пăркаласа пăхса тăрса юлать.

Чăваш тĕрри

Çĕрпи илем класне лекнĕ те пĕрремĕш урокрах тĕрĕ тĕрлеме тивнишĕн питĕ савăнчĕ. Мĕн пĕчĕкрен вĕреннĕ япала чуна çывăх. Çĕр тĕрлĕ тĕрĕ пĕлет Çĕрпи. Кукамăшĕ вĕрентнĕ. Шел, вăл çĕре кĕнĕ хыççăн урăх пит ниме те вĕренӗймерĕ хĕр. Тен, шкулта вĕрентĕç, шутларĕ ача. Çавăнпа та вĕсен класс ертӳçи тĕрĕ хатĕрĕсене валеçсе парсанах ĕçе пуçĕнчĕ. Татьяна Васильевна, çапла чĕнеççĕ учительницăна, ачасем мĕн туние пăхкаласа çӳрерĕ. Çĕрпи мĕн тунине тӳрех ăнланса илчĕ. Сакăр кĕтеслĕ чăваш çăлтăрĕ.

– Мĕне пĕлтерет-ха ку çăлтăр сан, – интересленет вĕрентекен. – Ăнланса ӳкерсен аванччĕ. Эпĕ сире урăххине сĕннĕччĕ мар-и-ха?

Чăн та, Татьяна Васильевна ачасене юмахсенчи виçĕ пăхаттир, темле акăшсем, Иванушкăпа Марья Моревнăна тĕрлеме сĕннĕччĕ. Ку хĕрача вара хăйĕн юмахне туртса кăларнă.

– Кашни юппи мĕне пĕлтернине пĕлсех те каймастăп. Кукими ӳкереччĕ те... Ман шутпа, çăлтăр вĕçĕсем халăх ăс-тăнĕпе çыхăннă. Тен, калăпăр, пĕлместĕп, ахальтен шутласа кăларман вĕт-ха ăна халăх? Калăпăр, пĕри чăваш ăсне, тепри чунне, виççĕмĕшĕ, тен, сăмахне пĕлтерет.

– Лайăх каларăн, – савăнать Татьяна Васильевна. – Кун çинчен эпĕ хам та шутланă. Сакăр ретлĕ пулмалла пек чăваш пурнăçĕ. Мăшăрлă. Мĕнле калаççĕ-ха? Чăваш савăнăçпа хурлăх хушшинче, теççĕ. Çавăнпа та, эпĕ шутлатăп, çăлтăрăн кашни вĕçĕ икĕ юплĕ те,

кашни юппи хире-хирĕçле пулăма ăнлантарса параççĕ пулĕ тетĕп. Сăмахран, тин çеç каларăм, савăнăçпа хурлăх. Тепĕр икĕ юплĕ вĕçĕ – ырăпа усал.

– Виççĕмĕшĕ – чăнпа суя, тăваттăмĕшĕ – илемпе сăнсăрлăх, – самантрах ярса илет ку шухăша хĕр пĕрчи. Ку питĕ ансат-çке! Çав вăхăтрах тин çеç питĕ кăткăс пек курăнатчĕ. – Апла, çăлтăр тĕнче тытăмне сăнласа парать мар-и?

– Маттур! – ырлать Татьяна Васильена? – Эсĕ калани маншăн та çĕнĕ. Чăн та, хамăр шкултах вĕт-ха çавнах туса пыратпăр.

– Ку çăлтăр вĕт, куç умĕнче тытмалли пурнăç правили! – кăшкăрсах ярать Çĕрпи. Кăшкăрса ярать те çăварне аллипе хуплать. Ун çине пĕтĕм класс пăхать пек. Чăн та, пăхаççĕ те. Классра ытларах хĕрсем. Арçын ачасем пĕр-иккĕн кăна. Илем арçын валли мар, тенĕ-ши? Классене ача кăмăлне кура пуçтарнă та, акă, илем классне хĕрсем ытларах çырăннă. Çав хĕрсем халĕ Çĕрпипе Татьяна Васильевна çине малалла тата мĕн пулать-ха тесе куç илмесĕр пăхса лараççĕ.

– Çĕрпи çăлтăр ӳкерет. Вăл мĕне пĕлтернине питĕ хăйне майлă ăнлантарса парать. Эсир те хăвăрăн тĕрĕрсенче эпĕ кăтартнисене кăна мар, мĕне те пулин пĕлтерекен урăх япаласене те ӳкерсе кăтартма пултаратăр.

Класра шăп. Халь тин сывлăш та уçăлса кайрĕ тейĕн. Кашни ача хăй мĕн ĕмĕтленнине тĕрĕлет. Учительница хăй тĕрĕс тунăшăн савăнса уткаласа çӳрет. Мĕн вара, тепĕр тесен, мĕн-ма вара тĕнчене тухатпăр тесе, тĕнче япалисене ӳкермелле тет! Хамăр ăспа, тăван сăмахпа,

чăваш чунĕпе тухсан тата лайăхрах та мар-и вара? Çакна вĕт пĕчĕк хĕрача та ăнланать. Вĕрентекенсен куçĕсем çакна курмаççĕ. Хăйĕнчен хăй тĕлĕнсе шутласа утса çӳрет ӳнерçĕ. Ăна та академире вĕрентнĕ чухне такамсен, ют çĕршывра ӳссе çитĕннĕ çынсен ĕçĕсене вĕрентетчĕç. Пĕр академик та чăваш çĕрне ӳкерме вĕрентмен. Пултарайман та. Чăваш çĕрĕ вĕт вăл чунлă! Тăван çĕр чунне кăтартма вĕрентмелле мар-и вĕсене? Чăн илем çавăнта мар-и?

– Тĕссене мĕнлисене илмелле-ши? – ыйтать хĕр. Юпписем хире-хирĕçлĕ пулсан, тен, хура-шур курма ӳснĕ тенĕ пек, шурăпа хура тĕслĕ тăвар.

– Лайăх. Хĕресне хĕрлĕ çип яр!

– Тавах!

Классра каллех шăплăх хуçаланма тытăнать. Пĕр вунă ытла хĕрача пуçĕсене пĕкнĕ те тăрăшсах тĕрĕ тĕрĕлеççĕ. Кашнин хăйĕн ĕмĕчĕ-ӳкерчĕкĕ, кашнин хăйĕн туйăмĕ-шухăшĕ, кашнин чун юррийĕ. Çакă шалти пурнăç, чун ĕçĕ палăрмасăр тăма пултараймарĕ. Шăплăх пусăрăнсах çитрĕ те кĕвĕ пулса шăранса янăрама тытăнчĕ. Капланса-капланса килчĕ те сасартăк Çĕрпи сасăпах юрласа ячĕ.

Илемлĕ, илеимлĕ,
Илемлĕ чăваш юрри.
Илемлĕ чăваш юрри те
Юрлама пĕлсен кăна.

Илемлĕ, илемлĕ,
Илемлĕ чăваш тĕрри.
Илемлĕ чăваш тĕрри те

Тĕрлеме пĕлсен кăна.

Янăрать класс. Янăрать пĕтĕм тĕнче. Юррине те пурте пĕлеççĕ те, алăри тĕррисем те сас кăлараççĕ тейĕн. Ачасемпе пĕрле вĕрентекен те юрлать. Юрă майăн тĕрлеме питĕ меллĕ. Пурнăç илемленсех каять.

Татьяна Васильевна пĕтĕмлетӳ тăвать. Тĕрĕре кашни хăй чунне уçса пама тăрăшрĕ, тет. Ку – лайăх. Юрри те вырăнлă пулчĕ. Пирĕн тĕллев, тет вăл, илем урлă çут çанталăк чăнлăхĕпе ырăлăхне уçса парасси. Çĕрпи пекех шутлать вăл. Хĕр тени, кашни самантра тенĕ пек хитререх пулма тăрăшать. Тĕкĕр умĕнче явкаланать-и пĕтĕм ӳт-кĕлеткипе, шукăль тум тăхăнать-и, е пĕр-пĕр ĕç тăвать – кашнинчех илемлĕрех курăнма тăрăшать хĕрупраç. Кăна ăнланма пулать. Урăхла каласан, пĕтĕм тĕнчене хитрелĕх витĕр курать. Пур япалана та, ĕçе те хитре тума тăрăшать. Хитре мар-тăк, кирлĕ те мар!

Вĕрентекен каланисем чĕресенех кĕрсе ларчĕç, пурне те килĕшрĕç. Çавăнпа та пуль паçăрхи юрă каллех хăй тĕллĕнех шăранса тухрĕ хĕрсен чĕрисенчен. «Илемлĕ, илемлĕ, илемлĕ чăваш тĕнчи. Илемлĕ чăваш тĕнчи те пурăнма пĕлсен кăна», – теççĕ ал-урисем, тутисем, куçĕсем... Ку юрă, ахăртнех, класс гимнĕ пулса тăчĕ.

Суя çул

Туссем иккĕмĕш хутра вырнаçнă буфетра тĕл пулчĕç. Çур кунлăха кăна уйăрăлнă-ха вĕсем, нумай та мар, тĕл пулăвĕ вара ĕмĕр курман пек килсе тухрĕ. Пуринчен ытла Чашла савăнать, Çĕрпи пĕр кĕтмен çĕртен Турула ыталасах илчĕ. Чарăнайми кулаççĕ хăйсем. Мĕн пулнă тесе ыйтсан, хуравне тем пек шырасан та шыраса тупаймĕç. Пĕр пĕтĕмĕшле каласан, пĕрремĕш урок ăнăçлă иртнĕ. Килĕшнĕ. Таса та çутă классем, тутлă шăршлă буфет, çĕнĕ туссем... Тата ĕмĕр татăлми мĕн ачаран аталанса çирĕпленсе çитнĕ туслăх.

Тăвата ача пĕр сĕтел хушшине кĕрсе ларнă та кашни хăйĕнпе мĕн пулса иртнине кула-кула каласа парать. Буфетра пур çĕрте те çапла. Хавслă калаçу, кулă, шăв-шав. Учительсем те вĕсемпе пĕрлех апатланаççĕ иккен.

Апачĕ тутлă пулчĕ те тӳлевĕ вара тата тĕлĕнмелле килсе тухрĕ. Кунта укçа ыйтакан çук, мĕн чухлĕ тӳлес тетĕн, çавăн чухлĕ тӳлетĕн. Ачасем тăрăшсах кам мĕн çинĕ те мĕн хак тăнине шутлаççĕ. Укçине буфет кассине кайса хураççĕ. Кам мĕн чухлĕ хывнине никам та шута илмест. Эльчик ачисем аптраса ӳкрĕç. Кун пеккине вĕсем курман. Ялти лавккара сутуçă хăй шутласа парать, унта улталаймастăн. Кунта вара? Ачасен пуçне тем тĕрлĕ шухăш пырса кĕрет. Никам та тĕрĕслемест-тĕк, апатшăн сахалтарах тӳлесен те юрать пек. Укçа мĕн, укçа вăл никамăн та нумай мар. Ял ачин пушшех те çук. Турул кĕсье тĕпĕнчи вак укçана

хыпашлакаласа пăхрĕ. Ал тупанĕ çине кăларса хучĕ. Шутларĕ. Çитмест пек. Мĕн тумалла? Ун-кун пăхкаласа илчĕ. Тусĕсем пурте укçисене шутлаççĕ. Ахăртнех, тен, вĕсен те çитмест пуль, шутлать ача. Çитменнине ыран та çитерме пулать. Çапла шутларĕ те çын курман чухне тенĕ пек хăвăрт çеç тăрса ывăçри укçине буфет кассине кайса хучĕ. Вăл мĕн чухлĕ хывнине никам та курмарĕ. Пулчĕ, терĕ. Суйрăм, терĕ пулас. Тĕрĕслĕх тени вара ăçта? Тĕрĕс тăватăп тенĕ çĕртех суя çул çине тухса пырать-и-ха вара вăл? Ачасенчен ыйтас – намăс пек. Турул аптрасах ӳкрĕ. Ăçта тет вара халĕ ун тупа тунисем, «Ача пек чăн пул!», тенисем? Пĕрремĕш тĕрĕслеврех чăн пулмалăх хăват тупаймарĕ вĕт! Темиçе пус кăна çитмерĕ вĕт-ха укçи! Ыран хывăп, çитменнине çитерĕп терĕ. Суя ку! Турул тарăхсах кайрĕ. Мĕнле чун вăл, суйма хăват тупаканскер? Тĕнчере тĕрĕс пурăнма мĕнлерех йывăр иккен. Тен, май та çук. Суйма вара çăмăл. Акă, ним пулман пек кайрĕ те пачĕ укçине буфет кассине, суйрĕ. Суйнине никам та курмарĕ. Халь тин савăнса кăна пурăн ĕнтĕ, суйрăм тесе. Çук вĕт, тем кăшлать ача чĕрине, пуçне те çĕклеймест. Çакна чăн малтан Çĕрпи асăрхарĕ пулас.

– Мĕн пулчĕ санпа? – кула-кула ыйтать вăл Турултан. – Ачасен савăнăçĕ куç тулли, эсĕ мĕн, хурланатăн-им?

– Çук-ха! – хĕрелсех каять каччă. – Эпĕ мĕн, киле епле кайăпăр тесе шутлатăп.

– Мĕн шутламалли? Тӳртен каятпăр, вăрман витĕр. – хăпартланать Уял.

– Икĕ çырма урлă каçăпăр, виçĕ уй урлă утăпăр, вăрман витĕр тухăпăр, – хушса хурать Чашла.

Турул чĕнмест. Калас-и, калас мар-и, тет вăл ăшра. Тем чарать. Каламасан та юрать пек. Ай, мĕнле иккен Турул чунĕ! Вăл йалт пăтрашăнса кайрĕ. Пĕр пĕчĕк япаларах суя çулпа уттарать. Юрĕ, тет вăл, киле çитсенех кирлĕ чухлĕ укçа илĕп те ыранах апат çинĕ вăхăтра пырса хурăп. Çапларах лăплантарать хăйне хăй ача. Вăл асапланнине никам та курмасть.

Апат çирĕç те туссем çула тухрĕç. Çулĕ вăрăм. Туçаран Эльчике çитсе ӳкмелле. Ытти ачасем те, пăхать Турул, хăйсен ялĕсене туртăнчĕç. Сăртри шкултан пур еннелле те шыв юххисем пек аялалла анса кайрĕç.

Тӳртен тесе тухрĕç те, мĕнле калаççĕ-ха, тӳртен каяканăн ăш хыпать, теççĕ. Çулĕ çук та! Шкула вĕсем аслă çулпа килчĕç. Киле кайма тухсанах, нумай та утмарĕç, вырман ыраш ани çине пырса тăрăнчĕç. Туçасем ыраш вырса пĕтермен иккен! Ăт, уй урлă тухатпăр тесе пыр халĕ. Сукмак та çук. Мĕн тумалла? Ыраш ватса çул тумалла-и, е каялла çаврăнмалла? Ачасем аптраса ӳкрĕç. Пурнăç хăех тепĕр тĕрĕслев йĕркелет мар-и?

– Каялла таврăнатпăр, – тет Çĕрпи. Ыраша ватма юрамасть. Çылăх пулать. Акă, пăхăр-ха, епле хитре ларать вăл.

Ыраш уйĕ, чăн та, питĕ хитре. Пĕр тикĕс ӳснĕ ыраш стена пек тăрать. Кĕрхи ăшă çил килсе çапать те хумлăн-хăмлăн сывласа илет. Нивушлĕ таптĕç мана ку ачасем тет пек.

– Мĕн? – хăпартланать Уял. – Ватнăшăн ним те пулмасть. Эпир ыраш тунисене алăпа айккинелле сирсе пырăпăр. Пĕр пучаха та пĕтермĕпĕр. Акă çапла тăвăпăр.

Уял аптраса тăмарĕ, ман хыççăн утăр тесе, ыраш ăшне аллисемпе хăлаçланса кĕрсе кайрĕ. Ача темле пит асăрханса утать пулсан та ун хыççăн ыраш ваннă йĕр юлать. Çакна пурте курса тăраççĕ. Чĕнмеççĕ.

– Чарăн! – кăшкăрса ячĕ Чашла. – «Ыраш» тени «ырă» сăмахран тухнă. «Ырă аш», тенĕ ăна пирĕн аттесем. Эсĕ вара ăна таптатăн. Пирĕн ырă пулма вĕренмелле вĕт-ха! Тинĕс Давыдович мĕн калĕ?

– Каялла каятпăр-и вара? – хирĕçет Уял. – Кайăр! Эпĕ каймастăп.

Çапла калать те, ыраш ăшнех кĕрсе каять. Самантрах çухалать. Ыраш çӳллĕ. Пуçĕ те курăнмасть. Çаврăнса пăхинччĕ хăть. Ыраш пусси, пăхсан, ваннă пек те курăнмасть. Сирсе хăварнă пĕр тунасем çил вĕрнипе тепĕр хут çĕкленсе те тăчĕç. Тепĕр тесен вĕсен ыран та çак çулпах шкула килмелле пулать вĕт-ха! Сукмакĕ те кирлĕ. Çулсăр мĕнле?

– Эй, мĕн пулать те мĕн килет! – ыткăнчĕ Уял хыççăн Турул. – Эпĕ пĕр хăмăла та таптамăп. Каялла каймастăп.

Çапла каларĕ те Уял пекех çӳллĕ ыраш хушшине кĕрсе çухалчĕ. Чашлапа Çĕрпи иккĕнех тăрса юлчĕç. Тем тумалла тет ĕнтĕ халĕ? Тусĕсем хыççăн кайса ыраша ватмалла, е каялла çаврăнса утмалла. Таврапа никамăн та каяс килмест. Тӳртен лайăхрах, хăвăртрах пек. Тӳртен кайсан вара çак илем те кăштах таптанать вĕт-ха. Ырă тăвас вырăнне усал килсе

тухать. Тĕрĕслĕхпе суялăх, илемпе сăнсăрлăх, ырăпа усал кашни утăмрах иккен! Мĕнле утăм тăватăн, чăваш ачи? Ним те мар ĕнтĕ вăл, пĕрре пăхсан, ыраш пусси тени! Таптаман мар ăна ял ачисем! Таптанă. Анчах та, шкулти тĕрĕслĕх, ырă, илем урокĕсем хыççăн епле-ха çак ыраш ани çине кĕрсе кайăн? Халь тин ачсем кашни утăма расна, урăхла кураççĕ. Суя, усал та илемсĕр çулпа та кĕрсе кайма пулать вĕт-ха! Çапла пурăннă мар-и вара вĕсем халиччен? Ним те пулман-иç!

Турул хăй мĕн тунине ыраш уйне кĕрсе кайсан кăна ăнланчĕ. Ун хыççăн, хăмăла темле тăрăшса сирсе пырсан та, палăри-палăрми пек сукмак, çаврăнса пăхать те, куçа пĕрех тăрăнать. Каллех вĕт, каллех суять мар-и ку ача? Ыраш чылай ванать. Тăп чарăнчĕ Турул. Мĕн тăвать вăл? Юрамасть! Каллех суять вĕт! Буфетра пĕрре, халĕ тепре... Ăт, тĕрĕс пурăнатăп тесе çӳре кунта... Çитет, хĕрсе çитрĕ ача. Хăй кăна мар, чунĕ те çаврăнчĕ. Асăрхануллăн, васкамасăр тухрĕ ыраш пуссиннчен. Чашлапа Çĕрпи пуçĕсене пĕксе тăнине курсан кулсах ячĕ.

– Ан кулянăр, час Уял та каялла тухать, – çупăрлать тусĕсене Турул. – Айăплă!

Халĕ тин виççĕнтен пăхаççĕ никам ишсе каçайми ыраш уйĕ çине. Вăшăл-вăшăл! килсе çапать сулхăн çил, хумлăн-хумлăн çĕкленеççĕ пуç тайса тăракан ыраш пучахĕсем. Ку питĕ хитре. Ырă тата. Ара, тĕрĕс турĕç мар-и ачасем, ыраш пуссине ватса кĕрсе каймарĕç. Вĕсен халĕ пĕртен-пĕр шухăш. Уял мĕнле-ши унта, теççĕ. Уял та кĕттермерĕ. Мĕнле чăмнă, çапла сиксе тухрĕ.

– Эпĕ сире кайнă тесе? – курнăçланать вăл. Хăй темле вăтаннă пек те пулать. Ачасен пуçтахланни пулать çав вăл! Уял та çапла хăтланса пăхрĕ. Анчах та юлташĕсем хыçран пыманнине кура чарăнчĕ. Кăмăлне те çавăрчĕ. Туссемпе пĕрле пулмасан кампа пĕрле пулĕ вăл?
– Ăт, шăм пуçсем! – Кулать вăл. – Эсир Уял ыраш ватма кĕрсе кайрĕ тетĕр-и? Çук, Уял нихçан та уя таптамĕ. Эпĕ хам уй вĕт!

Кун пек калани пурне те килĕшрĕ. Кулса ячĕç те пурте ыталашсах илчĕç. Унтан пĕр калаçса татăлмасăрах пĕр утăм каярах чакрĕç те, аллисене хĕрисем çине хурса, харăссăн «Ача пек чăн пул!» терĕç. Кăна пĕтĕм тĕнче илтрĕ. Уй тăрăх хумлăн кусса кайрĕç ку сăмахсем. Вăрман çумне çитсе çапăнчĕç те каялла ахрăмăн тепĕр хут килсе ача пек çулăхрĕç. «Ача пек чăн пул!», тет тĕнче. Çырма та илтрĕ çакна. «Чăн пул, чăн пул!», чăнкăлтатса юхрĕ шур чулсем çийĕн шыв. Çакна илтнĕ тĕнче, чутах суяна кĕрсе ӳкетчĕ вĕт, чăнланчĕ. Чăн тĕнчен чăн ачисем тавраран каяс терĕç. Ыраш пусси хĕррипе тепĕр çул шыраса ял еннелле утрĕç.

Çĕнĕ пурнăç

Турул киле çитсенех çĕнĕ пурнăç пуçлас терĕ. Килĕшрĕç ăна шкулта мĕн вĕрентсе каланисем. Тĕрĕссипе, ыррипе, хитрипе пурăнмалла терĕç. Тасипе, тесе ялта та калаçкалаççĕ-ха, уйăрăлнă чух унта, пĕр-пĕр ĕç тăвас умĕн...

Çапла шутласа ларать киле çитнĕ Турул. Пĕчченех хăй. Аппăшĕ кĕтĕве хирĕç ĕне илме кайнă пулас. Картишĕнче шăп. Сайра-хутра чăхсем кăтиклетни çеç хускатать çав шăплăха. Чăхсен сасси ачана пĕрре те кансĕрлемест. Вăл мĕн ачаран ларма хăнăхнă çĕре пырса ларнă та хĕвел аннине пăхса ларать. Хĕвел час анассăн слива йывăççисем тăррине çакăнса ларнă. Таврана слива тĕс кĕртнĕ.

...Енчен те пурнăçăн чи паха енĕсене пăхăнса пурăнас-тăк, чăн малтан, хăвăн чăн пулмалла пек туйăнать Турула. Вара салам сăмахĕсем вырăнне, «чăннипе!», теме те пулать. «Ача пек чăн пул!» теме вĕренчĕç–ха вĕсем. Анчах ку девиза темле йывăрлăхсемпе тĕл пулсан, çĕнсе илес тесе анчах калакалаççĕ. Кулленхи тĕлпулу-уйрăлусенче вара «чăннипе!» тесен мĕнле лайăх пулмалла, шутлать çĕнĕ пурнăç тума шутланă çын. Çĕнĕ пурнăç – чăн пурнăç. Апла, унта пĕр суя та пулмалла мар. Чăннипе кăна пурăнмалла!

Капларах шутланисем Турула питĕ килĕшеççĕ. Хăйĕнчен, килтен пуçламалла терĕ. Анчах, ача йĕри-тавра çаврăнкаласа пăхать, мĕн хупăрласа тăрать-ха ăна? Картишĕнче унта та кунта çӳп-çап. Пахча енчи хӳме ишĕлсе аннăпа пĕрех. Ача хăй тăрăх пăхса илет. Шăлаварĕ темле лучăрканнă пек, пушмакĕ тусанлă, таса мар. Турул намăсланса каять. Мĕнле капла пурăнать-ха вăл? Кун пек пĕрре те илемлĕ мар. Ырă мар. Апла, чăн пулма та пултараймасть! Эпир пурте суя пурнăçпа пурăнатпăр мар-и, пырса çапать пуçа хăрушă шухăш. Буфета та, акă, укçа хывса çитереймерĕ...

Ялт! сиксе тăчĕ çĕнĕ пурнăç çынни. Халь тин кун пек пурăнас çук. Аппăшĕ ĕне хăваласа киличчен, хĕвел аниччен хăвăртрах картишĕнчи çӳп-çапсене пуçтарас терĕ. Хыпаланчĕ. Хӳмине ăна ырана хăварма тивет... Хĕвел те çакна курчĕ, анмах тăнăскер, тăхтарĕ. Вăл слива тăррисем çине çакăнса ларнă та таврана питĕ лăпкăн сăнаса пăхать. Çапла, ку чăваш ялĕ чăннипе пурăнмасть. Хитри те питĕ сахал. Пӳрчĕсем темле чăлăш-чалăш, урамĕсем тем тĕрлĕ япаласемпе тулса ларнă. Ырри те çукрах. Юлашки вăхăтра, яла темле тимĕр «аçтахасем» тапăннă хыççăн, пӳрт алăкĕсене питĕрсе хăварма тытăнчĕç. Вăрлама тума пуçларĕç ял çыннисем. Кун пекки нихăçан та пулман тет пек хĕвел. Йăлт пĕлет ял пурнăçне. Çӳлтен курăнарах парать пуль çав. Акă, Турул аппăшĕ, Мила, ĕне хăваласа килет. Ĕни, Хушка пуç, васкамасть. Çилли тăртăннă та сĕт тумлатса утса пырать. Шăнкăлт! çеç уçса кĕртрĕ ăна хăвалаканĕ. Картиш майлакан Турул пуçне çĕклесе пăхрĕ. Хашăлл! сывласа пырса кĕчĕ Хушка пуç. Çитрĕм, терĕ пулас. Часах витрене чаннлаттарса сĕт суни илтĕнсе кайрĕ. Сĕт шăрши сăмсана кăтăкларĕ. Турул аппăшĕ тин çеç сунă сĕте пĕр курка ĕçрĕ те, çывăрма выртрĕ. Хăйĕнпе вăл питĕ кăмăллă пулчĕ. Туса çитерменнине ыран туса çитеретĕп терĕ. Хĕвел те лăш пулчĕ. Эпĕ те ку тĕнчене кирлĕ чух çутатрăм терĕ пулĕ, слива тăрринчен куссах анса кайрĕ. Тĕттĕмленчĕ. Картишĕнче халĕ ĕне сывлани кăна илтĕнет.

Çенĕхре çывăракан Турул хĕвелпе пĕрлех сиксе тăчĕ. Туçа шкулне каймалла вĕт! Туссемпе ир-ирех тĕл пулма калаçса татăлнă. Ара, Эльчикрен Туçана утмалли чылай, хĕвелпе

тухсан авантарах. Çулне те, тӳртен каймаллине, тупрĕç тупрĕçех вĕсем. Ыраш уйĕ хĕррипе вăрман витĕр пачах урăх çул хыврĕç. Паян çав вăрман уçланкинче пуçтарăнмалла та вĕсен. Вара малалла пĕрле утĕç. Пĕрле утма хаваслăрах терĕç.

Кĕлт-калт! çырткаларĕ те Турул ĕнер каç хатĕрлесе хунă яка шалаварпа çутатнă пушмакне тăхăнса пахчари сывлăм ӳкнĕ сукмакпа Эль хĕррине чупса анчĕ. Шик-шик! шăхăрса саламларĕç ачана кайăксем. Хĕвел те ку чăн ачана каллех куртăм-ха тенĕ пек ăшшăн пăхрĕ. Çырмара чылай сулхăн. Çырма тăрăх тĕтре явăнать. Шывĕ шăнкăртатса юхни тĕнче тăршшĕпех илтĕнет. Ача мĕн иртмессерен шыв урлă каçнă чух яланах пит-куçне сип ыйтса çăваканччĕ. Паян та, çĕнĕ пурнăçăн пĕрремĕш кунĕнче, тен, иккĕмĕш кунĕнче теме те пулать пуль, хăй йăлине пăсмарĕ. Шăнкăртатса юхакан тап-таса шыв çинех ӳпĕнсе, «тасипе», терĕ те пĕр ывăç шыва пичĕ çине сапрĕ. Сивĕ шыв çӳçентерсех ячĕ. «Чăннипе!», терĕ те мăйне те çуса илчĕ. Ахаль чух ун пек тăвакан марччĕ-ха вăл. Халь тин, ĕнер ĕнтĕ, малашне чăннипе пурăнатăп тенĕскер, тĕплĕнрех çăвăнас терĕ. Тĕплĕнрех, тесен, ача тепре пăхса илчĕ çырма тăрăх. Çакăнтах вĕт пĕве пĕвелес пулать! Ир те каç Туçана кайнă е килнĕ чух Элĕн сиплĕ шывĕпе çăвăнса тухмалла пултăр! Чăннипе! Çакă сăмаха саспах каларĕ пулас та сасă çырма тăрăх янăраса кайрĕ. Кайăксем тата хытăрах юрлама тытăнчĕç. Хĕвелĕн пĕрремĕш пайăркисем шыв çинех ӳкрĕç. Юхан шыва татах та тасатса кăтартрĕç. Çакна курнă ача чĕрине калама çук пысăк савăнăç капланса килчĕ. «Чăннипе!», терĕ

те таса ача хĕвелпе ялкăшса тăракан çыран хĕрне сиксе тухрĕ. Умра вăрмана каякан çул. Тусанлă хăй. Сывлăмпа йĕпеннĕ çап-çут пушмака варалать.

Вăрман уçланки çăкаллă. Пĕр айккипе хырсем ӳссе ларнă. Лартнă пулинех. Турул пуринчен малтан çитрĕ. Никам та çук. Кĕтет ача. Çăка тăррисене пăхкалать. Унта хĕвел çути ӳкнĕ те ăшăрах пуль. Кĕрхи ир, мĕн калăн, сивĕрех çав. Ĕнтĕркесе кайнă çын кăвайт чĕртме шут тытать. Ара, кун пек вĕт шăнса чирлеме те пулать! Турулăн вара, кирек мĕн калăр та, вăл çĕнĕ пурнăç тума пуçланă вĕт, чирлеме юрамасть. Чирлени вăл хăвна кăна мар, вăл тĕнчене пăсни. Преступлени! Чирлĕ çын пурнăçĕ чăн пурнăç мар ĕнтĕ, чăн та. Çапларах шутлакаласа, шăнса кайнă ача хăрăк туратсене пуçтаркаларĕ те, пĕчĕк кăвайт чĕртсе ячĕ. Шăрпăк та тупăнчĕ. Турул кĕсйинче яланах пур вăл. Шăрпăк тата пĕр пĕчĕк пекĕ. Вĕсемсĕр мĕнле пурăнăн? Акă, кирлĕ пулчĕç те. Хыр турачĕсене çулăм яшăлл! çеç ярса илчĕ. Çатăртатсах çунаççĕ. Ăшă пулса кайрĕ. Халь пурăнатпăр, шутлать кăвайтçă. Аллине хăй çулăм çинех тытнă, кукленсех ларнă.

Çав вăхăтра вăрман чăтлăхĕнчен такам çатăртаттарса тухрĕ. Турул ачасем килеççĕ тесе. Çук, иккен. Уçланкăна тем пысăкăш пăши тухса тăчĕ. Кăвайтçă хăраса ӳкрĕ. Пăшипе хăй хушшине кăвайта хăварса куçса тăчĕ. Сыхшăн тенĕ пек кĕсьери пекĕне ал тупанĕ çине кăларса хучĕ. Кам пĕлет, тем шухăш тытнă ку выльăх? Пăши вара, шăнса кайнă-ши, кăвайт патнех пырса тăчĕ. Çунсах пĕтме пуçланă кăвайт шăршине пуçне тăссах сăмсипе шăршласа пăхрĕ.

Ку хăратмарĕ. Ку пăши, тем, алла иленнĕскер пулмалла. Кăвартан та хăрамасть. А-а! ăнкарса илчĕ ача. Шкул сумкине чикнĕ çăкăр шăршине сисет вĕт вăл! Акă мĕн! Турул аппăшĕ чиксе парса янă çăкăр таткине туртса кăларчĕ те вăрман ĕнине сĕт сунă чухне Хушка пуçа тăсса панă пекех тăсса пачĕ. Мĕн тетĕр? Пăши хăрамарĕ. Тутине тăссах кап! ярса илчĕ çăкăр таткине. Куçĕсем вара питĕ ăслăн пăхаççĕ хăйĕн. Выльăхăн ăс çук теççĕ. Мĕнле çук пултăр? Ача асăрханкаласа та пулин пăши пуçне ачашласа илет. Хушка пуç çапла тунине питĕ юрататъ. Вăрман ĕни те хирĕç пулмарĕ. Куçĕпе хăй тата ыйтать. Çăкăр кирлĕ. Çукрах çав, тет Турул. Çăкăр тени килте те хĕрĕп. Кăна пăши те ăнланать пулас. Ара, ача аллисем пушă. Çимелли тек ним те çук. Çав вăхăтра вăрманта такамсем калаçни илтĕнсе кайрĕ. Кулни. Кăшкăрни те.

Пăши те илтрĕ çакна. Тăхтаса тăмарĕ, вăрман ăшнелле хăвăрт çеç тапса сикрĕ. Мĕнле хăватлă унăн кĕлетки! Шатăртаттарчĕ кăна. Çаврăнса та пăхмарĕ. Çав вăхăтрах уçланкăна тусĕсем утса тухрĕç. Вĕсем те вăрман ăшнелле темĕнскер çĕмĕртеттерсе кĕрсе кайнине курчĕç пулас.

– Мĕн пулчĕ ку? – тет хăй те тапса сикме хатĕр Чашла. – Такам ĕни аташса юлнă-и?

– Пăши, – лăпкăн кăна хуравлать Турул. – Кăвайт патне килчĕ. Шăнса кайнă та, – шӳтлерĕ ача.

Шӳт килĕшрĕ пулас. Пурте кулса ячĕç. Уял хыççăн чупса кайсах пăхрĕ. Анчах вăрман выльăхĕн ку темĕн йĕрĕ те çухалнă.

–Ай-уй! эпĕ хăратăп, – тĕршĕнет Турул çумне Çĕрпи. Ку та питĕ кулăшла. Пăширен кам хăратăр? Вăл кашкăр мар вĕт!

Кăшт лăплансан пурте кăвайт умне пырса тăчĕç. Пĕрре пăхсах паллă, атьсем çăмăл тăхăннă. Кĕрхи сивĕ ир вĕсене те шăнтнă. Акă вĕсем аллисене тăсрĕç. Тем шутлаççĕ. Шăп. Вăрман çывăрать-ха. Кайăксен сасси çеç тем вăхăтра вăрмана вăратам пекки тăвать. Ачасен пичĕсем çине çӳллĕ çăка тăррисене хĕвел шевле сапнă пекех кăвар çути ӳкнĕ. Лайăх ку, теççĕ ăшша сиснĕ кĕлеткисем. Унтан сасартăк çак пĕрлĕхе туйса илнĕскерсем, пĕр-пĕрин çине пăхса илчĕç те, халь тин хăнăхнă йăлапа ĕнтĕ, «Ача пек чăн пулар!» терĕç. Шкула çитме васкарĕç. Çук, васкарĕç çав. Çакна чăн малтан Турул сисрĕ, самантрах каялла çаврăнчĕ те, «чăннипе пултăр!» тесе, мăкăрланса выртакан кăвайта таптаса сӳнтерчĕ. Тем сиксе тухас пур!

Тĕнче никĕсĕ

Кĕрхи кунсем хăвăрт иртрĕç. Кашни ир çапла ачасем вăрман уçланкинче кăвайт чĕртрĕç. Тĕрĕссипе, ыррипе, хитрипе пурăнма тăрăшрĕç. Уялпа Чашла Туçари Варкка аппана икĕ хĕл каçмалăх вутă татса çурса пачĕç. Çĕрпи хăйĕн сакăр кĕтеслĕ çăлтăрне тĕрĕлесе пĕтерчĕ. Турул чăнипе мĕнле пурăнмаллине шырарĕ. Юр ларчĕ. Халь тин ĕнтĕ ачасем килĕсене çӳрес мар терĕç. Шкул хваттерне тăчĕç. Турул Улатимĕрпе пĕрле пĕр пӳлĕме лекрĕ. Теней ял ачи сăвăсем çырать мĕн. Шурă хурăнсем, сарă чечексемпе хĕрсем

çинчен çырнăскерсем Турула та килĕшеççĕ. Ун чĕрине пăлхантараççĕ. Куç умне темшĕн пĕрре Çĕрпи, тепре Тина сике-сике тухаççĕ. Иккĕшĕ те килĕшеççĕ. Çĕрпипе мĕн ачаран пĕрле ӳснĕрен-ши, Тинăна пуçласа курнăран-ши, иккĕшĕ патне те туртăнать. Кашни каç тенĕ пек пĕрле çӳреççĕ. Юлташсемпе ют çĕрте те кичем мар. Çитменнине тата Турул фотографипе аппаланса кайнă та юлташĕсене ӳкерсе кăна çӳрет. Фотоӳкерчĕксем питĕ чĕрĕ тухаççĕ. Акă Тинăпа Çĕрпи пĕрле ӳкерттернĕ фотона вăл кĕсьерех чиксе çӳрет. Икĕ хĕрача пĕр-пĕрин патне туртăннă. Куçĕсем кăвак пĕлĕт пек таса, Турул чĕрине тĕллесе пăхаççĕ. Çавăнпа та савăнать пуль каччă чĕри. Ку çеç те мар, вĕреннĕçемĕн, ачасем тĕнче мĕн çинче никĕсленсе тăнине те ăнланса илчĕç. Ĕлĕкхи пек виçĕ кит çинче çеç мар мĕн тытăнса тăрать ку тĕнче. Тĕпре тăван чĕлхе, тăван çĕр, тăван кил! Пĕр пĕтĕмĕшле илсен – тăванлăх! Ăçтан пĕлсе çитрĕç-ха çакна атьсем? Ют çĕрте пурăнма пуçласанах тăван ял мĕнне тӳрех ăнланса илчĕç. Ашшĕпе-амăшĕсемшĕн тунсăхлама пуçларĕç. Шкул хваттерĕсем хăтлă пулсан та тăван киле çитмеççĕ çав. Тата кунта дисциплина текенни те пур. Ытла пит савăнса выляса кайма памаççĕ. Юрлама та кунта тĕнче юррисене кăна юрлама вĕрентеççĕ. Тепĕр чухне Турулăн, каçхи тĕл пулусенче «Ан авăн, шĕшкĕ, ан авăн!» тесе питĕ юрласа ярас килет те юрамасть теççĕ. Халь тин вĕсем пĕтĕмпех ют чĕлхепе калаçаççĕ. Мĕншĕн тесен вĕренмелли предметсене йăлт тĕнче чĕлхипе çырнă. Пĕли-пĕлми тенĕ пек лăпăртатаççĕ вара. Пуринчен ытла Улатимĕре йывăр килет. Вăл çырнă сăвăсене хальлĕхе Турул

кăна вулать. Ăмсанать. Манăн та çапла сăвăсем çырма вĕренсе çитесчĕ тет. Анчах сăвă çырас вырăнне ытларах тĕнче никĕсĕ çинчен шутлать. Çавна пулах хăйĕн вĕрентекенĕпе, Ольга Васильевнăпа, тавлашсах каять.

– Ольга Васильевна, мĕншĕн эсир пирĕнпе пĕр сăмах та чăвашла калаçмастăр-ха? – ыйтрĕ пĕринче хăйса çитнĕ ача. Ытти учительсенчен ыйтас çукчĕ. Ку вара питĕ килĕшӳллĕ те, лайăх пек курăнать те...

– Юрамасть, – тет вĕрентекен. Енчен те эпĕ сирĕнпе пуринпе те тăван чĕлхепе калаçма пуçласан, эсир тĕнче чĕлхине вĕренес çук. Тĕнченавтсен шкулĕн тĕллевĕ вара сире тĕнчене тухма хатĕрлесси. Тĕнчене чăваш чĕлхипе тухма май çук.

– Мĕн-ма май çук пултăр вара? – ĕненмест ача. – Енчен эпир тĕнчене кирлĕ япала тусан, тĕнче вăл хăех мĕн кирлине чăвашла вĕренсе куçарса илет. Мĕн кирлине кăна туса пар. Кирлĕ-тĕк, чăвашла кăна мар, тутарла та вĕренĕç.

– Тĕнчене кирлине тĕнче чĕлхипе кăна тума пулать пуль çав! – çине тăрать чăннине вĕрентекен учительница.

– Чăннипе вара, тăван чĕлхепе кăна! – парăнмасть вĕренекен. – Мĕн-ма тесен эпĕ кирек мĕнле япалана та чи малтан чăвашла шутлатăп. Çав шутлава пăрахăçласан вара манран мĕн тăрса юлĕ?

Кун пек каланă хыççăн Ольга Васильевна аптраса ӳкет. Темле тĕрĕсмарлăха вăл хăй те сисет. Мĕнле-ха, калăпăр, шăпчăка попугай теейтерес. Шăпчăкăн унăн хăйĕн юрри. Попугай вара ыттисем хыççăн кайса тем те пĕр каласа

хума пултарать. Ăнланмасăрах! Эпир те, тен, темĕн ăнланмастпăр? Хушнă та çапла тума...

– Пире çапла тума хушнă çав, – пытараймасть чăннине класс ертӳçи. – Ачасене тăван чĕлхепе ан калаçтарăр, тенĕ. Сирĕн, тĕрĕссипе, килте те чăвашла калаçма юрамасть. Ку тĕнче хушăвĕ!

– Тĕрĕссипе мар вара ку! Ку – суяпа! – килĕшмест Турул. Чăннипе çынна тăван чĕлхинчен уйăрма юрамасть. Ун чунĕ пăсăлать. Эпĕ, калăпăр, тĕнче чĕлхипе калаçнă чухне хама хам çын пек туймастăп. Такама сутатăп пек çав вăхăтра...

– Никама та сутмастăн эсĕ. Тĕнчене тухма хатĕрленетĕн. Унта тухсан пысăк çын пулатăн. Çитет ĕнтĕ пĕчĕк чăваш ялĕнче хĕсĕнсе суккăрланса ларма. Ялта нимле культура та çуккă.

– Ман тăвансем вара культурăсăр тетĕр-и? Халь тин пĕлетĕп. Вĕсем вăрçаççĕ те мана. Ан сут пире, теççĕ. Чăннипе пурăн! Эпир пиншер çул тытса пынă чĕлхене ан пĕтер, тĕнчене ан пăс, теççĕ. Чăннипе каласан, тăван чĕлхене пăрахни – тĕнчене пăсни!

Ку сăмахсем учительницăна анратсах пăрахаççĕ. Вăл пĕр хĕрелсе, пĕр кăвакарса каять. Чăн та, кун пек шутласан тĕнче питĕ усал килсе тухать-çке. Ку тĕнче çынна пĕтерсе кăна пурăнма пултарать. Çын çиен тĕнче ку! Кăна вĕт вĕрентекен хăй те пĕлмен! Анчах кун çинчен халь вĕрентекенсене мĕнле каласа памалла? Каласа пама та юрамасть...

– Кун çинчен эсĕ тек пĕр сăмах та ан шарла, – пӳлсех калать Ольга Васильевна. – Кӳрентертĕм пулĕ ĕнтĕ эпĕ сире, чăн та.

Пĕлменнипе кӳрентертĕм. Тĕрĕссипе пурăнма вĕрентес терĕм те, хам та суяна кĕрсе ӳкрĕм пулас. Темле питĕ пысăк суялăх пур кунта, чăн та, тăван чĕлхепе вĕренмелле мар тенинче. Кăна халĕ эпĕ те ăнланатăп.

– Калатăп çав, тем, тĕрĕс мар ку, тесе, – мăкăртатать ача. Хĕрхенет вăл вĕрентекене.

– Акă мĕн тăвăпăр эпир, – тет класс ертӳçи. – Эпир литература кружокĕ йĕркелĕпĕр. Унта сăвăсемпе калавсене йалт тăван чĕлхепе вулăпăр. Тăван чĕлхене манмăпăр. Тăван чĕлхе кăна çынран çын тăвать. Пысăкрах çын. Тĕнче чĕлхи вара вăл сăнсăрлатать.

– Аван, – килĕшет ача. – Ман юлташ пур. Улатимĕр. Сăвăсем çырать. Чăвашла. Мана килĕшет. Атьăр, чăн малтан, ун сăввисене вуласа пăхатпăр! Сăввисене вуланă чухне хăй питĕ хитреленсе каять. Сăвва вăл мар, сăвă хăй ăна çырать, тейĕр.

Вĕрентекен килĕшет. Турул кружока хăй йĕркелеме пулать. Уялпа Чашла та, Çĕрпипе Тина та килĕшеççех ĕнтĕ. Çакна тусан вара вăл та чăнласа пурăнма пуçлĕ. Тен, суяран хăтăлмалли пĕртен пĕр çул ку. Тĕнче чĕлхине те пĕлмелле, кăна та ăнланать Турул. Анчах тĕнчене тăван чĕлхе çине таянса кăна тухма пулать. Тăван чĕлхе вăл – тĕнче никĕсĕ! Тĕнче никĕсĕ – тăван кил! Тĕнче никĕсĕ – тăван çĕршыв! Тăванлăхра анчах чăнлăх. Чунĕпе çирĕпленсе çитнĕ ача ку хыпара тусĕсене систерчĕ. Кружока хăвăртрах йĕркелесе ярас терĕç. Ольга Васильевна ырларĕ.

Пĕр тăманлă сивĕ каç пуçтарăнчĕç вĕсем Турулсем вĕренекен класа. Музыка тавраш та пултăр тесе, шкулти баяниста чĕнчĕç. Баянист

та мар-ха вăл. Баянистка. Шкула çак кунсенче кăна çитнĕ. Сап-сарă хĕрача. Хыçалти ретре ларать. Марина ятлă. Улатимĕр ăна тӳрех асăрхарĕ. Чунĕ темле йăлтăрса илчĕ. Сăввămсене çак хĕрачана вуласа паратăп, терĕ. Çапла килсе тухрĕ те. Чăн малтан сăмах Улатимĕре пачĕç. Ачасем умне тухса тăнă сăвăç малтан вăтанса кайрĕ, анчах хастарлăхпа ялкăшса тăракан Марина куçĕпе тĕл пулсан хăй те темле вăй илсе кайнă пек пулчĕ те, хĕре халалласа çырнă сăввине вулама пуçларĕ. Марина шкула вĕрентме килсенех çырнăччĕ вăл ăна. Юратса пăрахнă вĕт-ха, мĕн тăвăн!. Ку сăвва вăл Турула кăна кăтартнă.

Çĕр çинче эс кăна.
Урăх çук. Кирлĕ мар, пулсан та.
Турă тунă пекех çанталăк
Чуп тăвать халь мана та.
Ăша илнĕ, эс тӳснĕ кун-çул
Ман тĕлех килсе тухрĕ.
Иккĕн курчĕç те икĕ куççуль
Пичĕсем тăрăх юхрĕç.
Пурнăçра вăл çапла. Нимсĕрех
Хăш чухне çĕкленет çутă туййăм.
Тĕнчере Турă пур. Çавăнпа
Эп сана çакăнта тĕл пултăм...
Çĕр çинче эс кăна.
Урăх çук. Кирлĕ мар, пулсан та.

Ачасем аптраса ӳкрĕç. Алă çупни-мĕн пулмарĕ. Марина Улатимĕр аллинчи сăвва илчĕ те баянĕпе пĕр-икĕ хутчен турткаласа пăхрĕ. Унччен те пулмарĕ хăйĕн тарăн та çав вăхăтрах тулли уçă сассипе романс юрласа ячĕ. Улатимĕр

сăввипе çырнăскер пулчĕ вĕт ку романс! Çакна тӳрех никам та ăнланса илеймерĕ. Мĕнле-ха капла, шутларĕ кашни, нивушлĕ çапла самантрах тенĕ пек юрă хывма пулать? Пулать пулĕ çав. Шкул сăрчĕ çӳллĕшпех халь чăвашла романс янăрать. Сасси те, сассийĕ таçтан урăх тĕнчерен тапса тухнă пекех илтĕнет. Вилĕмлĕ сас. Çав вăхăтрах тĕлĕнмелле юратуллă. Чуна пăлхатать. Вилсен те юратса вил, тет. Чăнласа юратни вилĕмпе пĕр тан, тет. Турул Тина çине вăрттăнтараххăн пăхса илет. Хĕр те иккен куçне ун çинех тĕлленĕ. Ку та тĕлĕнтерет. Мĕн пулса иртет ку класра?

Пĕрремĕш вальс

Тĕнче пурнăçĕпе чĕлхине вĕренсех хĕл иртсе каять. Юрать ачасем литература кружокне çӳреççĕ те хăйсене çухатмаççĕ. Пурте тĕрĕссипе, ыррипе, хитрипе пулса пырать тесе шутлаççĕ. Çапла майĕпен çуркунне те çитет. Ольга Васильевна хăйĕн ачисене вальс ташлама вĕрентес тет. Шкула вăл хăйĕн патефонне илсе килнĕ. Ĕлĕкхи, авалхи патефон. Хĕр чухнехиех. Пластинкисем те çав вăхăтрисем. Акă «Амурские волны» ятлăскерне лартнă та кĕвĕ майăн çаврăнкалам пекки тăваççĕ. Никамăн та нимĕн те тухмасть. Ольга Васильевна кашнинпе ĕçлет. Урасене мĕнле пускаламаллине кăтартса парать. Турул, ку та питĕ тĕлĕнмелле, Тинăпа ташлать вĕт. Пурнăçри пĕрремĕш вальса вăл Тинăпа ташлать! Шăм-шакки ун йăлт хытса ларнă. Хускалкалама та, алăран çапла хытарса

тытса пыма та питӗ йывӑр. Вӑтанчӑклӑ. Турул ҫапла кӗмсӗрт пулнӑшӑн хӑйне вӑрҫать. Анчах ниепле те сывлӑш ҫавӑрса илеймест. Ҫӑмӑллӑн кӑна ҫаврӑнкалакан Тина пилӗкӗ ҫине выртнӑ алли тарласа кайнӑ та, питӗ аван мар. Хӗр пилӗкӗ те йӗпенчӗ пуль ку темӗн ҫавӑ алӑ тытнӑ вырӑнта! Тем те шутлать Турул. Ҫав вӑхӑтрах ӑна калама ҫук савӑк. Вальс ҫаврӑнса курнӑ чунӗ кӗвӗ хыҫҫӑн кайнӑ та таҫта ҫитсе тухнӑ, кӑна никам та пӗлмест.

Улатимӗр Маринӑпа ташлать. Кусен тахҫанах май килнӗ те, питӗ меллӗ килсе тухать. Марина аслӑрах ҫав вӑл. Педагогика училищинчен вӗренсе тухнӑ. Ӑна унта теме те вӗрентнӗ. Юрлама та, ташлама та пӗлет вӑл. Ку ачасем вара ним тума та пӗлмеҫҫӗ. Уял Ҫӗрпи аллинче. Хӗр ӑна хӑй ҫавӑрттарать. Мӗнма ҫав хӗрсем юрӑ-кӗвӗ таврашне пит хӑвӑрт ярса илеҫҫӗ-ши, шутлать Турул. Чашлапа вара, халӗ пурте тенӗ пекех вальс ҫаврӑнма вӗренсе ҫитрӗҫ те, Ольга Васильевна хӑй ташлать. Хумлӑ-хумлӑ вальс кӗввипе ҫаврӑнкалаҫҫӗ халь Туҫа шкул ачисем. Тӗнче хумӗсем килсе ҫапрӗҫ тейӗрех. Килсе ҫапрӗҫ те тӗнчене ҫитиех ҫӗклесе илсе тухса кайрӗҫ ку чӑваш ачисене. Чӑнласа пулчӗ-ши ӗнтӗ ку? Кун ҫинчен никам та шутламасть. Тӗрӗссипе ҫак вальса ташламалаччӗ-и-ха вӗсен? Чӑн илем ҫакӑ-и вара вӑл? Ҫук, пӗри те ҫак ыйтусене пама ӑс ҫитереймерӗ. Ташларӗҫ те ташларӗҫ. Пӗтӗм чун киленӗвӗпе. пӗтӗм кӗлетке хусканӑвӗпе... Юрату вальсӗ пулчӗ ку.

– Атьӑр чӑвашла вальс ташлатпӑр, – тет ташӑпа хӗрсе ҫитнӗ Турул. Ку вальс темле тахҫан вилнӗ паттӑрсем ҫинчен. Атьӑр, хамӑр

çыратпăр. Пирĕн-мĕн, хамăрăн поэтсемпе композиторсем çуккă-им?

Вальс ташлама пăрахнă ачасем пурте Улатимĕрпе Марина çине пăхса илеççĕ. Ара. Пăхăр-ха, вальс ташлама пăрахнă пулсан та вĕсем пĕр-пĕринчен пĕрех уйрăлман. Çаплипех хытса тăраççĕ. Мĕн пулнă кусене?

– Чăн та, – ыйтать Ольга Васильевна. – Атьăр, халех çырар. Сирĕн Тур пани пур пулас. Романс кăна мар, вальс та çырса парăр.

Учительница ыйтни витĕм кӳретех. Хытса ларнă пек пулнă каччăпа хĕр тем пăшăлтатса илеççĕ те кулса яраççĕ.

– Час, – тет Улатимĕр. Хутпа каранташ илет те шкул умне тухса ларать. Ыттисем ăна кансĕрлес мар тесе, тухмаççĕ, ытти пластинкăсене итлесе ларса юлаççĕ.

Шкул умĕнчех вĕрене ӳсет. Çавăн айне кĕрсе ларать Улатимĕр. Вăшăл-вăшăлл! тăвать йывăç. Ачашлать çурхи çил. Çил майăн пĕлтĕрхи типсе кайнă вĕрене вăррисем вĕлтĕр-вĕлтĕр! тутарса вĕçсе анаççĕ. Ку питĕ тĕлĕнмелле пек туйăнать. Çурхи ăшă кун кĕрхи пулăм куçа кĕрет. Шутлаттарать. Маринăпа пек вăл. Юнашар. Каччă пĕр ывăç вăрра сӳсе илет те çӳлелле пуç тăрринех ывăтса вĕçтерсе ярать. Вăрăсем çил майăн таçта çитиех вĕçсе каяççĕ. Вĕсемпе пĕрле Маринăпа Улатимĕр те вĕçеççĕ пек. Тĕнче хĕрнех вĕçеççĕ. Хăй тĕллĕнех кĕвĕленме тытăнать ача пуçĕнче çурхи, е тĕрĕсрех каласан, кĕрхи кĕвĕ.

Иксĕмĕр эпĕр тăраттăмăр
Шкул умĕнче савăнса.
Шкул çумĕнчех, куратпăр,

Ларать вӗрене хурланса.

Хушса юрламалли:
Вӗлтӗр-вӗлтӗр! вӗҫсе анчӗ
Вӗрене вӑрри.
Вӗҫсе анчӗ те хӑпарчӗ
Чун таҫта ҫити.

Шкул пек сӑртра ӳссе ларнӑ.
Хӑй пӗтӗмпех вӑрӑра.
Ҫил ҫинче ӑшшӑн кашларӗ –
«Татӑр ҫунатлӑ вӑрра!»

Татрӑм та хыт ывӑҫларӑм.
Петӗм ҫӳле мӗн вӑйран.
Вӗҫнӗ чух, сӑввӑн каларӑм –
Пултӑр ҫак чӑн пурнӑҫра!

Пултӑр вӑл чӑн фейерверк пек.
Чӑн юратун чӑн палли!
Тип вӑрӑсем вертолет пек
Вӗҫчӗр кӑна ҫил валли.

Вӗҫӗҫ те ӳкӗҫ хаваслӑн.
Ҫитӗ вӗсен те кӗтни.
Пирӗн куҫа пит асаплӑн
Тухӗ тасан, мӗн иртни.

Улатимӗр сӑвва тепӗр хут вуласа тухрӗ те, «Шкул вӗрени» вальс тесе ҫырса хучӗ. Ҫумӗнчех кашласа ларакан вӗрене ҫине пархатарлӑ куҫпа пӑхса илчӗ те класа кӗчӗ. Ачасем пурте патефон ҫумне пуҫтарӑнса ларнӑ та нихӑҫан та хӑлхана кӗмен юрӑсене итлесе лараҫҫӗ. Тӗнче юррисем чаплӑ. Вӗсем мӗн пач урӑхла! Пӗрре

те ялти пек мар. Йăлт юрату юррисем. Чăвашăн вара тăванлăх çинчен. Лирика тени çукрах. Улатимĕр Маринăна кăчăк туртрĕ. Иккĕшĕ те урама тухса кайрĕç. Кансĕрлес мар терĕç. Часах шкул крыльци умĕнче купăс сасси илтĕнме пуçларĕ. Юрлаççĕ те пулас...

Нумай-и, сахал-и иртрĕ вăхăт, кăна никам та шутламарĕ. Тепĕртакран класра çĕнĕ вальс янăраса кайрĕ.

Вĕлтĕр-вĕлтĕр ĕçсе анчĕ
Вĕрене вăрри.
Вĕçсе анчĕ те хăпарчĕ
Чун таçта çити... –

илтĕнет шкул сăртĕнче вĕрене вальсĕ. Çакна вĕрене хăй те тăнлать тем. Кĕвĕ майăн тайăла-тайăла илет. Вăррине çил килсе çапмассерен аякка-аякка тĕнче хĕрнех вĕçтерет. Турулпа Тина ку вальс чуна мĕнле çывăх пулнине тӳрех туйса илчĕç. Турул Улатимĕре те ăнланчĕ. Вăл вĕт хăй те çапла тума юратать! Талса вĕçсе пĕтмен типĕ вăрăсене, вĕçчĕр-ха тесе, вăтăрса илсе çӳле пуç тăрринех персе ярать те, лешсем вара лăпкăн кăна вĕлтĕртетсе вĕçсе анаççĕ. Турул чунĕ çав вăхăтра вĕрене пек çӳле каять, ун вăррисемпе пĕрле вĕçет. Халĕ те çапла килсе тухрĕ. Хальхинче вăл Тинăпа пĕрле вĕçет. Тĕнче вăрлăхĕсем мар-и вара вĕсем? Ăçта çити вĕçтерĕ вĕсене самана çилĕ? Тăван çĕре ӳксе шăтса тухсан аванччĕ. Юнашарах тепĕр йывăç ӳссе ларăччĕ. Ун вăррине те çапла çил килсе сапаланă пулĕччĕ. Е, тен, пĕр-пĕр каччăпа хĕр ун çумне пырса тăрса татах вăрă сапĕç... Вара пирĕн тĕнче йывăçлă та вăраллă пулса кайнă

пулĕччĕ. Енчен те, ют тĕнчене çитиех вĕçтерсе кайсан вара? Унта ăçта мĕн туса пурăнасси те паллă пулмĕ. Шкул вĕренине кăна ас туса пурăнăн... Куç умне тасан кăна шкулта çакăнта çак самантра мĕн пулса иртни чăннипе тухса тăрĕ.

Çапла каласа юрларĕ шкул вĕрени. Марина сасси çĕр тĕрлĕ кĕвĕленсе чăн-чăн чăваш вальсне чун тĕпĕнчен туртса кăларчĕ. Халь тин ĕнтĕ ним хăрамасăр тĕнче хĕрне те вĕçме пулать. Тĕнче кĕтет!

Лантăш сас парать

Çурхи кунсем çитнĕ те ачасем тахçанах ĕнтĕ Эльчике çуран çӳреме пуçланă. Тӳртен. Мĕн-ма тесен çурхи илем çут çанталăкпа пĕрле пулсан кăна чуна тыткăнлать. Тӳртен кайсан вăрман витĕр тухмалла. Унта вара лантăш чечек пур. Çавă тыткăнлать те. Шап-шурă шăнкăрав çеçкесем çын илтмен сас параççĕ пекех туйăнать. Турул ачасемпе пĕрле шкула кайнă чух кашни ир пĕр ывăç лантăш татать те çул тăршшĕпе ĕмĕтленсе шăршласа сăнаса пырать çак илеме. Шкула çитнĕ çĕре минресех каять. Лантăш наркăмăшлă чечек пулнине пĕлмест вăл. Телейлĕ хăй. Кашнинчех чечек пуххине учитель сĕтелĕ çине стакана шыв ярса лартать. Пурин валли те пултăр тет. Вăрттăн шухăшĕ те пур. Чечеке вăл Тина валли пултăр тесе татать. Чăннине вара калама хăрать. Суять. Ольга Васильевна валли татрăм тет. Ку та лайăх. Лантăш чăнласах пĕтĕм класа çутатса

ларать. Апла, кунта суйни çук. Вăтанать мар-и? Турул çурхи кунсем шуса çитсенех юратса пăрахрĕ. Хĕвел çути пек шуса кĕчĕ ун чĕрине юрату. Вăл чӳрече патĕнче ларатчĕ. Тина кăшт айккинччерех. Çавăнпа та вăл пуçне кăшт сылтăмалла пăрса хĕр çине пăхса ларма юрататчĕ. Тина çакна сисетчĕ пулмалла та пĕрмай çӳçне тирпейлем пекки тăватчĕ. Тĕлĕнмелле таса та хитрен курăнатчĕ вăл çурхи хĕвел çутинче. Каччă чĕри вут пек хыпса илетчĕ. Халĕ ĕнтĕ ăна нимпе те чарма çук. Улатимĕр хыççăн кайса тенĕ пек сăвăсем те çырма пуçларĕ Турул. Лантăш çинчен. Хĕрупраçа çав чечекпе танлашатарать.

Лантăш сас парать
Çурхи лăпкă ир, –

сăвăлать чĕри. Чупса пырса хăй чĕрине парнеленĕ пек парнелĕччĕ вăл çав чечеке. Çук вĕт! Тем чарать? Ахăртнех куласран хăрать. Тата Çĕрпи те вĕт-ха, сисет каччă, ун çумнерех пулма тăрăшать. Тепĕр чухне çапла шкул балконĕ çине тухса тăраççĕ те вара виççĕн... Çĕрпи ун çине тутлăн-тăтлăн пăхма тытăнать. Куçĕ çав вăхăтра темле çуталса пысăкланса каять. Малтан вăл хăйне мар, Улатимĕре сăнать тесе шутланăччĕ. Çук, иккен! Пĕринче унсăрах тĕл пулнăччĕ те... Çĕрпи çыпçăнсах ларчĕ. Мĕн пĕчĕкрен пĕрле ӳснĕ те ун пек ыталашса тăнисем пулман мар-ха. Çапах та, сисет Турул, кун пекки пулман. Çĕрпи те хĕр пулса çитнĕ. Ун чĕрине те хĕвел çутипе пĕрле юрату юхса кĕнĕ.

Çапла шутласа утса пырать Турул. Вăхăтран вăхăта юнашарти Çĕрпи çине пăхса илет. Хĕр пĕрчи те шухăшра. Ăна çурхи ăшă çил ыткăнлать. Çавна пулах пуль хĕр кăкăрĕ хĕвел çинех тапса тухнă. Кĕпе аркипе вылякан шухă çил шап-шур урине кăтарткалать. Хĕр çакна сисмест те... Уялпа Чашла хыçалта тем пакăлтатса калаçса пыраççĕ. Аллисенче – лантăш. Лантăш сас парать çурхи лăпкă ир. Çав сасса вара Турул кăна илтет пулас.

Тĕнче чĕлхи урокĕ яланхи пекех тĕнче юрринчен пуçланчĕ. Тăнкăр-танкăр тăвакан çав юрра пĕрре те итлес килмест Турулăн. Анчах та чĕлхе вĕрентекен Эмма Ивановна çакна сисмест. Ачасен пуçĕсене йăлтах çав юрăпа минретсе çитерес теет пулас. Хăйне вара ку питĕ килĕшет. Сап-сарă пуçне каçăртсах итлет. Вĕсемпе вăл пĕрре те тăван чĕлхепе калаçмасть. Кирлĕ мар, тет. Канаша çитсенех кăларса пăрахас пулать, тет. Турула вара ку килĕшмест. Шалти туйăм хирĕçлет. Тĕрĕс мар ку. Суя! Тепĕр тесен Канаша та çитмелле вĕт-ха. Тĕнчене те мĕнпе те пулин тухмалла. Пушă алăпа, хăнара вĕт-ха эсĕ унта, мĕнле пырса кĕрен? Çавăнпа та пĕринче Турул чăтса тăраймарĕ, чăннине калас терĕ.

– Эмма Ивановна, калăр-ха, енчен те эпĕ çак чĕлхене вĕреме пăрахсан манпа мĕн пулать?

– Ухмаха тăрса юлатăн. Çавă кăна. Сан юлташусем пурте тĕнче чĕлхине вĕренĕç те тĕнчене тухĕç, тĕнче çыннисем пулса тăрĕç.

– Тĕнче ухмаххи пулатăп-и? Тĕнче ăслисем тĕнчене тухса кайĕç-и? Эпĕ вара, ухмаххи, ялта тăрса юлăп...

– Чăн сăмахăн суи çук, – тет учительница.

Çакă калаçăва класс хăлха тăратса итлет. Пĕр кĕтмен çĕртен пĕр вĕренекен вĕрентекене хирĕç тăрать. Нимĕç чĕлхине, Эмма Ивановна çавна вĕрентет, вĕренмелле тет. Ку ачасене килĕшмест. Нимĕç чĕлхине, тĕнче чĕлхи пулсан та, никам та вĕренесшĕн мар. Гитлер ячĕпе, фашистсен тапăнăвĕпе те çыхăнман ку ăнтăлу. Кашни сисет, тем ку нимĕç чĕлхи чĕрене хирет, чуна туллаштарать. Мĕншĕнне никам та пĕлмест. Тен, ку пулăм Эмма Ивановнăна питех килĕштерменнинчен те килет пулĕ, кам пĕлет. Нимĕç учительници хăйне питĕ мăн кăмăллă тыткалать. Тăван чĕлхепе пĕрре те калаçмасть. Чăнлăха вĕренекенсене, чăнласа пурăнас текенсене ку пĕрре те тивĕçтермест. Суять ку учительница. Ют чĕлхе вĕсен чĕрине кăна мар, пĕтĕм ăс-тăнне пăтратать. Тăван чĕлхене мантарать. Халь тин ĕнтĕ часах акă вĕсем чăвашла шутлама, чăвашла ĕмĕтленме, чăвашла ĕçлеме те манса кайĕç. Тăван çĕршĕн ют пулса тăрĕç. Çак пулăма, ăнлансах мар пулсан та, кашни кун вĕт куç умĕнче куратăн. Ахальтен-им, шутлать Турул, кашни вĕренсе тухнă пĕр ача тĕнчене тухса кайнă та – çухалнă. Пĕри те каялла таврăнман. Пĕтнĕ. Çук, Турулăн пĕрре те ун пек пĕтес килмест. Пĕтсен те вăл чăнлăхшăн çапăçса пĕтĕ. Тăван çĕршĕн, тăван çынсемшĕн. Çак шухăшсем йăлтах литература кружокĕнче калаçнисем. Ольга Васильевна литература вĕрентет. Тĕнчери чи чаплă хайлавсемпе паллаштарать. Вĕсенче вара ырă, чăнлă сăнарсем темĕн чухлех. Пуринчен ытла Турула Максим Горький çырнă «Изергиль

карчăк» калаври Данко сăнарĕ килĕшет. «Мĕн тăвăп эпĕ çынсем валли?» – кăшкăрса ярать вăл инкеке лекнĕ çынсене хĕрхенсе. Унтан кăкăрне çурса, юрату хĕлхемĕпе çунса тăракан чĕрине туртса кăларать. Çӳле çĕклет. Чĕре çутипе çынсем юлашки вăй-хала пухса тĕрĕс çул çине тухаççĕ. Турулăн та çав Данко пек пулас килет. Унăн та чĕри юрату хĕлхемĕпе çунма пуçланă. Чăнлăхшăн, тĕрĕслĕхшĕн, хитрелĕхшĕн çунать вăл. Эмма Ивановна вара çавă чаплă сăнара темле нимĕçсен сăнарĕсемпе улăштарать. Çук, килĕшмест Турул чĕри. Данкăн таса чĕри ун чĕринче те çунать пек. Вăй парать. Çакă пулăм Турула кăна мар пырса тивет пулас. Класс ырлать. Анчах сасартăк урăхла сас та илтĕнсе каять.

– Эпĕ санпа килĕшместĕп, – тет Тина. Тăван чĕлхе халь ним тума та кирлĕ мар. Сăмахран, эпир килте те тăван чĕлхепе калаçмастпăр. Ют чĕлхене мĕн чухлĕ хăвăртрах алла илетĕн, çавăн чухлĕ лайăхрах, тет манăн анне. Апла, тăван чĕлхе килте те кирлĕ мар. Кашнин амăшĕ çапла шутлать. Туçа ачисем халь тин тăван чĕлхепе калаçма та вăтанаççĕ. Эпĕ вăтанмастăп-ха, – хĕрелсе каять Тина.

– Тĕрĕс калать Турунова, – савăнать Эмма Ивановна. – Чăваш чĕлхи вăл питĕ чухăн. Унпа юрату çинчен те калаçаймăн. Наука та унпа усă курмасть. Вăл ним тума та кирлĕ мар. Çакна ăнланса илнĕ те ĕнтĕ амăшĕсем. Сăмах май каласан, чăвашла вĕт вĕсем ыйтнипе вĕрентме пăрахнă. Ашшĕ-амăшĕсем ыйтнипе. Сирĕн аçăрсемпе аннĕрсем хăйсем хирĕç пулчĕç. Тĕрĕс турĕç. Сиртен ăслă тĕнче çыннисем тăвас терĕç.

– Мĕнле апла? – кăшкăрсах ячĕ Турул. – Пиртен вара никам та ыйтмасть-и? Эпир çын та мар-и? Мĕнле шкул вара ку? Чăнлăх шкулĕ тетпĕр. Чăн пурăнма суйса вĕренĕпĕр-и?

– Кунта нимле суялăх та çук, – хĕрсех каять нимĕç чĕлхине вĕрентекен. – Чăваш чĕлхи тек никама та кирлĕ мар. Ку чи пысăк чăнлăх.

Кăна илтнĕ класс анрасах каять. Вара, шутлать кашни ача, эпир савăнса ӳснĕ чĕлхе халь тин мĕнле сасартăках никама та кирлĕ мар пулчĕ-ха? Халь тин нимĕçле шутласа пурăнмалла пулать-и-ха? Япăх мар пуль-ха вăл. Нимĕçсем хăйсем пит юратаççĕ пулĕ. Анчах вĕсем темшĕн тĕнчене тухатпăр тесе чăвашла вĕренес темеççĕ. Пирĕн вара тĕнчене тухас тесен нимĕçле вĕренмелле тет. Питĕ интереслĕ ку.

– Çук вара! – хирĕç тăрать Турул. – Тăван чĕлхе вăл халăх чунĕ. Ун чунĕ – чĕлхе. Енчен те эпир тăван чĕлхене пăрахас тăвас пулсан вăл халăха пăрахниех пулĕччĕ. Хăвна ху сутни, халăха пăрахни вара чăнлăхпа килĕшсе тăма пултараймасть. Тăван чĕлхе вăл пĕтĕм Уçлăх шифрĕ. Ăна пĕлсен кăна эсĕ çакă çут çанталăка ăнланса илме, унпа пĕр пулма пултаратăн. Тăван чĕлхене пĕлсен кăна эсĕ лантăш мĕнле сас панине илтме пултаратăн. – Турул сĕтел çинчи чечек пуххине хăлхи патне тытса силлет. Шап-шурă шăнкăравсем кĕмĕл саслăн чăнкăр-чăнкăр тăваççĕ пек. Çакна класра ларакан ачасем чăнласа илтеççĕ. Ку питĕ тĕлĕнтерет.

– Ан ухмахлан! – кулать учительница. – Эпĕ пĕр сас та илтместĕп. Укçа сасси вара, сутсан, илтĕнет.

– Эпĕ те! – хута кĕрет Тина. – Ку чечеке сутса укçа тунă пулăттăм. Чăваш укçа тума пĕлмест, çавăнпа тĕнчене кирлĕ мар пек килсе тухать. Тĕнчене укçа кирлĕ!

Класра шăп. Турул чечек çыххине татах та чӳхентерет. Чăнкăр-чăнкăр! тăвать чăваш чĕринче темле ырă-ырă таса та тĕрĕс сас. Кăна, паллă, тăван чĕлхене, çут çанталăка манман чунсем кăна илтеççĕ. Ыттисен хăлхине вăл кĕмест. Кĕрес те çук. Мĕншĕн тесен çын çут çанталăкпа чăн малтан чĕрипе калаçма пуçлать. Чĕресĕр тăрса юлнăскерсем мĕнле вара калаççăр? Вĕсен, ахăртнех, пĕртен пĕр калаçу кăна тăрса юлнă. Укçа калаçăвĕ. Вĕсем çав укçашăн сутаççĕ те хăйсене хăйсем. Тăван çĕре, тăван ашшĕпе-амăшне... Вĕсем те сутрĕç мар-и-ха ачисене юта? Чуна ку питĕ ыраттарать. Халь тин камшăн пурăнмалла тет вара? Данко тек никама та кирлĕ мар пулать-и? Данко кăна мар, Эльчик ачисем те юрăхсăра тухнă. Тĕнче ачисем тесен вара, вĕсем сумлă, укçаллă, чаплă. Тĕрĕсех-и ку? Тап-таса лантăш вара?

Аслати вăййи

Лантăш вăхăчĕ часах иртсе кайрĕ. Каникул пуçланчĕ. Эльчик ачисем ялта тăрмашаççĕ. Тăван чĕлхепе калаçса савăнаççĕ. Тăвансемпе калаçма мĕнле тутлă вăл, çакна ют чĕлхесене вĕренсе тин ăнланса илчĕç вĕсем. «Ача пек чăн пулар!» терĕç те мĕн ачаран вĕреннĕ чĕлхепе кăна юптарма тытăнчĕç. Юптарас тесен вара Эльчиксене панă. Кашни сăмаххи вăлтать,

кашни калаçăвĕ култарать. Пуринчен ытла ваттисем ăста. Яппун, Пĕчĕк Терентей, Хтинкка стариксем ахăрттараççĕ кăна. Вĕсем те тĕнчене тухса курнă, яла вара пăрахман. Ялах килнĕ. Яппун яппунсемпе мĕнле çапăçни çинчен каласа кăтартать. Пĕчĕк Терентей граждан вăрçи геройĕ. Хтинкка вара хăй пĕр клоун. Ялти кашни çынна евĕрлесе кăтартма пултарать. Култарсах вĕлерет. Çакăн пек йышпа ĕçлет Турул. Юлташĕсем те юнашарах. Вĕсем мĕн тетĕр? Вĕсем кĕтӳçсем. Лаша кĕтӳ пăхаççĕ.

Çил пек вĕçтерсе пырать Турул Ухта ятлă чăпар утпа Нар çырми еннелле. Тепĕр енчен Уялпа Чашла. Малта вара, мĕн тетĕр? Малта Çĕрпи. Вăл та ут утланчĕ. Юлташĕсене пăрахас мар терĕ. Мĕн тет, эпир, тет, авал амазонкăсем пулнă. Тинĕс Давыдович истори урокĕсенче каласа кăтартнă пулас та, ача хăйне чăн ама çын пекех туять. Ут кĕтĕвĕ уй тăрăх çĕр çĕмĕрттерсе пырать.

Нар çырми çутă çырма. Вăл васанланса кайнă та халĕ питĕ курăклă. Кунĕпе ĕçлесе выçса çитнĕ лашасем çавăнти сиплĕ курăка çисе вăй илеççĕ те. Утсем таçта тарса кайĕç тесе сыхламалли мĕн çукрах. Çавăнпа та ачасем кăвайт чĕртеççĕ те ун тавра ларса тухаççĕ. Ку питĕ вăхăтлă. Мĕн-ма тесен, каçпа çырмара сивĕ. Тĕттĕм. Кăштах хăрани те пур. Ара, кунта мар-и-ха вара икĕ кĕтӳç чăпăркка вĕçĕсене çĕçĕ ярса çапăçнă тет? Иккĕшĕ те вилнĕ вара. Хăратать ку! Лашасем лăпкăн кăна хăртлатса курăк çиеççĕ те, çавă лăплантарать. Анчах ку каç кăвайт тавра лăпланса ларасси пулмарĕ. Ара шывĕ енчен тухнă пĕлĕтсем Нар çырмине хупласа хучĕç. Çумăр çума пуçларĕ.

Вăл вăйлансах пычĕ. Аслати кĕрлесе ямассерен тата вăйлăрах çунă пек туйăнать. Çиçĕм çĕре çапать. Лашасем хăранипе пĕр çĕре пуçтарăнса тăнă. Кăвайт сӳннĕ. Ачасем аçа ан çаптăрччĕ тесе çĕре тăсăлса выртнă. Чупма, юпа пек хытса тăма юрамасть теççĕ.

Турул кун пек аслатилĕ çумăр айне нихăçан та лексе курман. Аслати такама шыраса çĕре çапса пырать. Çиçĕм хыççăн çиçĕм ярса ярăмăн-ярăмăн хыпашласа пырать Нар çырми тăрăх. Аçа кам çылăхлă, çавна çапать тет. Турул хăй çылăхĕсене аса илет. Ытла пит çылăхлă пек те туйăнмасть. Пĕртен пĕр, тен, буфета укçа хывманни. Йăнăшĕ те вăл укçа çитменнипе килсе тухрĕ. Ăна та тепĕр куннех тӳрлетнĕ. Халăх каланă тăрăх, аслати шуйттана шыраса çĕре çапать тет. Нар çырминче те пурши вара вăл çав, шуйттан тени?

Шарт! çапать аслати. Юнашарах сана тĕллесех çапать пек. Шари! çухăрса ярать Çĕрпи. Турул çумне тĕршĕнет. Каччă ăна аçа çапасран хăраса хăй айнех пĕтĕрсе чикет. Çапсан та мана çаптăр тет, ахăртнех. Каччă хӳтлĕхне туйса илнĕ хĕр лăпланать. Халь тин çумăр шултăран шапăртаттарса çуни те темех мар пек. Çумăрĕ Турул çурăмне çапать. Хĕр çурăмне йĕпе çĕр сивви çапать. Сивĕ. Çапах та Çĕрпи сасартăк вĕриленсе каять. Кун пек нихçан та арçын айĕнче выртса курман хĕр намăсланса каять. Хăрани пĕрре, тепре ун çинчех Турул. Йывăр тата хăй. Пусарсах, пăталасах хунă. Çылăх вĕт кун пек! Аслати вара чăнласах вĕсенех шыраса çӳрет тейĕн. Çумрах çапать. Хĕр хăранипе каччăна пĕтĕм вăйран ыталаса илет. Çак ыталану хăранипе

кăна мар пулса иртнине Турул та сисет. Ăна та вĕри. Çумăр çуни те ним те мар халь. Ун чунĕнче тĕлĕнмелле хăватлă туйăм, юрă çĕкленет тесен те тĕрĕс. Аслати юррине юрлать ун чĕри. Хăйне тин чăн Данко пек туять. Ăна та халь тин юмахри тăвăл юрласа хăвалать, çĕр çумнех пăталать. Анчах Турул хăрамасть. Унăн кама хӳтĕлемелли пур. Çĕрпи ăна шанса çыпçăнать мар-и? Хĕр ан хăратăр тесе каччă тата хытăрах ыталать. Антăхтарсах ярать. Кун пек ытакланнă хыççăн мĕн тумалла тет ĕнтĕ? Çĕрпе пĕлĕт пĕрлештерчĕ вĕт каччăпа хĕре. Аслати хăй çиçĕм çиçтерсе пăталарĕ çĕр çумне. Çавах пулĕ Туçа хĕрне Тинăна мантарчĕ.

Аслатиллĕ çумăр мĕнле килсе çапрĕ, çапла иртсе кайрĕ. Тӳпе пĕлĕтсенчен тасалсанах кăвак çутă çапрĕ. Çутăлса пырать. Йĕп-йĕпе пулнă ачасем тăр-тăр! чĕтреççĕ. Лашасем вара ним пулман пекех курăк çиеççĕ. Мĕнле ăшăнмалла тет халь тин? Кăвайт сӳннĕ. Анчах аякра та мар тем йăсăрланнă пек курăнать. Пĕве хĕрринчи пĕр ватă йăмрана аслати çапнă тем? Ачасем пĕве хĕрне чупса анаççĕ. Çапла, ватă йăмрана чăлпарр! салатнă. Типĕрех туни йĕпенсе çитеймен пулас, е çиçĕм питĕ вăйлăн хĕртсе янипе халĕ те çунать. Акă сана валли кăвайт! Ачасем ватă йăмра тавра тăрса тухаççĕ. Йĕпе тумтирĕсене хывса шывне юхтарса пăраççĕ те çулăм çинех тытаççĕ. Тумтир пăсланать кăна. Çĕрпин тем тумалла тет? Турулпа юлташĕсем шăл йĕрсе тăраççĕ. Вĕсене мĕн, çук, вĕсен çарапакка çанçурăмĕсем вăтантармаççĕ хĕре, шыва кĕнĕ чух тем чухлех курнă, ăна хăйĕн çанçурăмĕ вăтантарать. Мĕнле куçпа тет халь пăхмалла Турула? Вăл вĕт ун айĕнче аслатирен

хăраса кăна мар тапкаланчĕ. Ăна питĕ ырă пулчĕ. Çавă вăтантарать. Халь тин ун умне мĕнле çарапаккан курăнăн-ха? Çакна чи малтан Турул сисрĕ. Шăнса шуралса кайнă хĕр çине пăхса илчĕ те тĕлĕнсех кайрĕ. Шăлĕ çине шăлĕ лекмест. Тути кăвакарнă. Хăй сиксе чĕтрет.

– Атьсем, пирĕн Çĕрпи шăнса кайнă. Атьăр-ха, йывăç тепĕр енне кайса тăрар, – тет каччă. – Вăл та кĕпине хывса типĕттĕр.

Турул хăйне каллех Данко пек туйса илет. Май килнĕ пулсан хăй чĕрине кăкртан кăларса парĕччĕ... Çук вĕт! Çук та, анчах ун çулăм çинех тытнă, вĕриленсе пăсланса тăракан пиншакĕ пур. Ăшă вăл. Каччă асăрхануллăн хĕр хулпуççийĕ çине уртса ярать. Ыталать. Халĕ те хӳтĕлет пулинех. Анчах хальхинче питĕ асăрхануллăн тыткалать. Пуринчен ытла ăна хĕр кăкăрĕ вăтантарать. Йĕпе кĕпе витĕр вăл шап-шуррăнах мăкăрăлса курăнса тăрать. Куçа, пăхас мар тесен те, тӳрех тăрăнать. Каччă ытамĕнче хĕр тата вĕриленсе каять.

– Кирлĕ мар, шăнса каятăр, – тет шурса кăвакарсах кайнăскер.

– Хăвăрт, мĕн пăхса тăран! – тет Уял.

– Эпир кайрăмăр, эпир шăнмастпăр, – шăл йĕрет Чашла йăмра тепĕр еннелле куçса.

– Ан хăра, – лăплантарать Турул.

Йăмра питĕ пысăк. Ăна, чăн та, тăваттăн та çавăрса илеймĕн. Аçа çапса чăлпар салатнăскер, темле авалхи вăхăта аса илтерет. Вулли пĕр çĕрте выртать, тĕпĕ çунать. Мĕнле вăй çапла тума пултарнă? Тĕлĕнтерет ку. Йăмра чи çӳллĕскер пулнă пулас. Çавăнпа çапнă та. Нар çырми те, географи учителĕ каланă тăрăх, Чăвашра чи çӳллĕ вырăн. Акă мĕншĕн вылярĕ

те кунта аслати. Ăна выляма çӳллĕ тусем кирлĕ!

– Эпĕ хатĕр, – илтĕнет çав вăхăтра хĕр сасси.

Йăмра хыçĕнчен тухнă ачасем кулса яраççĕ. Турул пиншакне тăхăннă хĕр хăй кĕпине çулăм çине тытнă та ун-кун вăр-вар çаврăнкаласа тăрать. Айккинчен пăхма ку питĕ кулăшла. Ара, пиншакĕ кĕске. Кĕпи йĕпе. Хĕрачи айван. Шап-шурă çара урисем чĕлтĕртетеççĕ кăна. Çакă килĕшет те... Хĕр вăййине йышăнса пурте йăмра тавра ташлама тытăнаççĕ. Çулăм çинех пырса кĕреççĕ те айккинелле тапса сикеççĕ. Пĕçертет! Вăр-вар! çаврăнкаласа илеççĕ çанçурăмĕсене ăшăтса. Ачапча темерĕн. Ачапча ачапча та, анчах Турул куçĕ Çĕрпи çинчен каймарĕ. Вăл халĕ ăна пачах урăхла курчĕ. Аслати куçĕпе курчĕ. Куçĕ çиçĕм пек çиçрĕ. Халь-халь çапать тейĕн. Хĕр, паллă, çакна сисет. Тата вĕриленсе каять. Ах, кулать хăй. Пĕве çийĕн тулса юхакан çумăр шывĕ пекех шăнкăртаттарать. Шăнкăр–шăнкăр! туса юхать пĕве шывĕ. Темле симĕс-кăвакăн йăсăрланса çунать аçа çапнă ватă йăмра. Ун тавра вара чăн пĕчĕк ачасем пек тăваттăн тытмалла выляççĕ. Аслати вăййи малалла пырать.

Çĕр кĕлетке

Яла çĕнĕ комбайн килнĕ. СК-2 комбайн. Хăй тĕллĕнех çӳрет. Ку молотилкăпа Фордзон трактор мар вара. Хăех вырса çапса пырать.

Улăмне уйра купаласах хăварать. Турул пулăшнипе, паллах. Каччă халь комбайн çинче ĕçлет. Копнитель патĕнче. Пысăк ĕçех те мар. Анчах улăм копнителе тулса ларсан, комбайн та малалла каяймасть. Çавăнпа та улăма вăхăтра пăрахса хăварас пулать. Ватă хурама çумĕнчи уй калама çук хитре. Сап-сарă улăм тутлă шăршлă. Комбайн бункерĕнчен тырă шăрши килет. Тырра Шусь ятлă шофер хăйĕн полуторкипе турттарса тăрать. Ял хуçалăхне çапла пĕр çултах темĕн чухлĕ техника килсе çитни Турула савăнтарать. Хурлантарать те. Халь тин ĕнтĕ çурлапа алă вĕççĕн тырă та вырса кураймăн, авăн çапасси те пĕтрĕ. Лайăх ку. Ĕç хăвăрт пулса пырать. Турула та акă пысăк ĕç шанса панă. Ача хăйне чăнласа пысăк çын пек туять. Ара, машина çинче вĕт. Ку лашапа çӳресси мар вара! Турул хăпартланать. Умра куç виççе илейми уй-хир хумханса выртать. Сайра-хутра мотор шавне çĕнтерсе путене авăтни илтĕнет. Хĕвел куçа çиет. Пĕрин хыççăн тепĕри ĕречĕпе ларса выртса юлаççĕ улăм куписем. Хитре ку! Каччă чунĕ хăпартлансах çитет, юрласа ярать. Юрлама пит пĕлсех каймасть те, юрать, комбайн шавĕ хуплать, никам та илтмест.

Хĕвел те пур, уйăх та пур.
Уйăх пулсассăн, çăлтăр пур.
Тăван çĕрпе пĕрле пулсан,
Тырă вырмалăх халăм пур.

Уй-хир те пур, тырă та пур.
Тырă пулсассăн, пурнăç пур.
Тăван çĕрпе пĕрле пулсан,

Пурнăç тумалăх ăсăм пур.

Çак юрра каччă темле хăй пĕр мотор пек кĕрлеттерсе юрлать. Комбайнпа пĕрле хăй пĕр оркестр пулса тăрать. Пур-пур-пур! Тăр-тăр-тăрр! илтĕнет ватă хурама çумĕнчи уйра. Кам юрлать кăна тесен, никам та уйăрса илеймĕ. Те комбайн, те Турул? Кăна илтсе путени те тарса пытанчĕ пулас. Копнитель çинче ĕçлекен те те хăй ĕçне манса кайрĕ. Вăхăтра кăларса пăрахман улăм тулса кайнă та копнитель уçăлмасть. Ним тума аптранипе ача комбайн çинчен сиксе анчĕ те улăмпа çыхланса ларнă решеткене алăпа турса уçрĕ. Кăмпăлт çеç тухса ӳкрĕ тем пысăкăш улăм купи. Пулчĕ! Савăнса кайнă Турул чылай мала кайнă комбайна хăваласа çитсе сиксе ларма тăчĕ, анчах çав самантрах, мĕнле пулса иртрĕ ку, ăнланса та илеймерĕ – комбайн айне кĕчĕ те ӳкрĕ. Ача ним туса та ĕлкĕреймерĕ. Копнитель урапи ун урлă каçрĕ те кайрĕ. Кăшкăрма тет-и? Калама çук хăраса ӳкрĕ. Ун урлах! Комбайн!.. Çĕр ăшнех путарса хăварчĕ! Çĕрте выртакан ача çаврăнса пăхрĕ. Комбайн ним пулман пек малалла кайса пырать. Турул вара... ним пулман пек... выртать. Ниушлĕ ним те пулман? Чăн та, хыпашласа пăхсан та ним хуçăлни те туйăнмасть, ним те айăпланман пек. Чăлт! çеç сиксе тăчĕ Турул, Ара, вăл çĕр ăшĕнче выртнă чух комбайн чылай мала кайнă. Час, васкас пулать! Чупсах кайма тăнă ача çаврăнса пăхрĕ. Сап-сарă хăмăл хушшинче çĕрте темĕнле кĕлетке выртать. Турул кĕлетки. Хĕлле юр çине çапла пашш! кăна кĕрсе выртса юр кĕлетки туса хăваратчĕç вĕсем. Халь тин ку çĕр кĕлетки

пулчĕ пулĕ, мĕлтлетрĕ ун пуçĕнче шухăш. Мĕлтлетрĕ кăна. Аякках кайнă комбайнри улăм тулса çитнĕ пулĕ? Ача Ухта пек тапса сикрĕ, самантрах хăваласа çитрĕ. Сиксе улăхса ларчĕ те копнителти улăма педалне урапа тапса пăрахса хăварчĕ. Улăмĕ чылай, вăл, чăн та, тепĕр самантран каллех чăлханса ларатчĕ пулĕ.

Комбайн çинче çӳлте ларса пыракан ача, кăшт лăпланса çитсен, шухăша кайрĕ. Çав пасăр мĕлтлетсе иртнĕ шухăш каялла вĕçсе таврăнчĕ пулинех. Мĕнле çапла килсе тухрĕ-ха ку? Комбайн питĕ пысăк вĕт-ха вăл! Теме те пашалу пек нимĕрсе хăварма пултарать. Кунта вара Турул урлă ним айăп тумасăрах каçса кайрĕ. Кам пулăшрĕ? Çĕр-анне хăй пулăшрĕ пулинех! Пĕлтĕр кĕркунне хăех мар-и-ха плугпа сухаларĕ çак çĕре? Ун чух вăл авăн çапса пĕтерсен пĕр кана плугарьте çӳренĕччĕ. Каçхине. Плуг çинчен ӳксе юлас мар тесе питĕ сыхланмаллаччĕ ун чухне. Ӳксен, паллă, плуг айне пулатăн. Çĕрпе варăнса юлатăн та, тек ура çине тăраймăн. Çакна питĕ асра тытса ĕçлетчĕ ача. Паян вара тем сыхланма пĕлмерĕ. Такăнса ӳкрĕ, Комбайн урапи айне пулчĕ. Анчах çак «аçтаха» ăна тивмерĕ. Мĕн-ма тесен, çĕр çемçе! Пашш! çеç путса анса кайнă вăл кăпăшка çĕр ăшне. Урапа ун урлă мар, çав çĕр кĕлетки урлă каçса кайнă. Турул вара çĕр турри пек выртса юлнă. Ăна ним те пулман!

Ача тепĕр хут савăнса кайрĕ. Вилмен вăл! Пурăнать! Уй тавра тепре пăхса илчĕ те пасăрхи юрра мотор пек кăлтăртаттарса малалла тăсса юрласа ячĕ.

Инкек те пур, телей те пур.

Телей пулсассăн турă пур.
Тăван çĕрпе пĕрле пулсан,
Тĕнче тумалăх чăнлăх пур.

Сăвви пит лайăхах тухманнине те ăнланать вилĕмрен тин кăна çăлăнса тухнă Турул. Улатимĕр лайăхрах та çырнă пулĕччĕ. Анчах кăмăлĕ турăланса кайнă та, халĕ вăл нимрен те хăрамасть. Кĕрлеттерет кăна. Хăйне чăнласа темле турă пекех туять. Турă ачи пек. Мĕн вара? Тĕрĕс мар-им? Çĕр-анне хăй ачине пăрахмарĕ – çăлчĕ. Çĕр мĕнне тин ăнланса илнĕ ача тата хытăрах юрлать. Чăнлăхпа суя хушшинче пулчĕ мар-и? Чăнни çĕнтерчĕ. Енчен те çĕрне сухаланă чухне, калăпăр, çывăрса кайнă пулсан, çĕр сухаланмасăр юлатчĕ. Мамăк тӳшек пек путмастчĕ. Кăпăшка çĕр хăй варне илчĕ вĕт. Апла, чиперех, чăнласах тытса пынă плуг рульне Турул! Халĕ, çавна пулах ĕнтĕ, пиçсе çитнĕ тыр-пул уйĕпе савăнать. Юрлать тата!

Ачана, юрланăçем, çĕр витĕр тухни аса килчĕ. Тахçанах пулнă ку. Манса та кайнă. Инкек аса илтерчĕ. Тахçан тем выльăх мурĕ ернĕччĕ пулас яла. Вара ватăсем пĕтĕм выльăха пухса çĕр айĕнчен кăларчĕç. Вĕсемпе пĕрле çыннисене те... Темле çĕр алăк тетчĕç пулас. Çĕр тасатать имĕш! Вут урлă сикни те çавах пулмалла. Çуркуннепе ачасем хĕвел çутипе чĕртнĕ кăвайт урлă сикетчĕç. Выляса кăна ĕнтĕ. Питĕ хитреччĕ те. Хитрипе пĕрле таси те, чăнни те пулнă пулĕ... Акă халĕ çав чăнлăхсем сасартăках Турул пуçĕ çине йăтăнса анчĕç те тем туса хучĕç. Ача халь ача та мар. Чăнлăхпа суяна, ырăпа усала, илемпе пакăçлăха халĕ вăл

пачах урăхла курать. Вилĕмпе пурнăç витĕр курать. Пĕрре вилсе те чĕрĕлсе курнă çын тек нихăçан та вилмест тет. Çапла калаççĕ ватăсем. Ку Турула та пырса тивет пек туйăнать.

Кĕрлет комбайн. Улăм куписем хитрен кăна ĕретленсе выртса пыраççĕ. Бункерти тырра Шусь машини турттарсах тăрать. Ĕç шавĕ пĕр самант та татăлмасть. Кун пек тухăçлă ĕçленине ача ас тумасть. Ку молотилкăпа çапнинчен çĕр хут ирттерет. Анчах, пĕр анчах пур. Путене авăтни илтĕнмест. Тырă пучахĕсем тек ĕнтĕ çемçен кăна хăшăлтатмаççĕ. Шăрши те, тырă шăрши кăна мар кĕрет Турул сăмсине. Солярка теççĕ-и? Бензин-и? Тырă машини килмессерен симĕс-кăвак тĕтĕм кăларса хăварать. Тырри бункертан юхнă вăхăтра Турул тепĕр чух Париш Сантăрĕпе калаçкаласа илет. Комбайнер тем те пĕлет пек туйăнать. Пĕр çирĕм центнер тырă тухмалла тет пĕр гектартан. Ача уна-куна чухламасть. Ăçтан пĕлет вăл ăна? Каннă вăхăтра ача уй-хире сăнать. Ыраш хумĕн чупать шухăш, юлташĕсем аса килеççĕ. Ăçта, мĕн тăваççĕ вĕсем халĕ? Уялпа Чашла çул хывнă çĕрте пулма кирлĕ. Çĕрпи вара йĕтемре, тырă сăвăрать пулинех! Каччă чĕри кăрт! туртăнса илчĕ. Тутлă пулса кайрĕ. Анчах çав вăхăтрах куç умне Тина сăнарĕ сиксе тухрĕ те Çĕрпи çутă сăнĕ самантрах таçта кайса çухалчĕ. Ку икĕ хĕр каччă чĕришĕн тупăшаççĕ пулинех! Пĕри ялта пĕрле ӳснĕ чи çывăх тантăш, тепри ютăрах та çав вăхăтрах тата илĕртӳлĕрех пек...Пĕри тăван çĕршĕн, тăван чĕлхешĕн. Тепри – тĕнче чĕлхишĕн, тĕнче пурнăçĕшĕн çунса хыпать. Иккĕшĕ те хитре, иккĕшĕ те ăслă! Хăшне суйласа илĕ-ши ĕнтĕ каччă, паллă мар. Чăнни

çĕntерсен аванччĕ. Анчах суйни те питĕ вăйлă! Суя çур пурнăç теççĕ халăхра. Мĕншĕн çапла калаççĕ-ши? Çурри кăна чăн. Вара мĕн суймалла тет-и-ха? Е чăннишĕн тăмалла? Комбайн та, акă, чăн аçтаха. Анчах мĕнле вăйлă вырать вăл! Ку чăнах та питĕ лайăх. Суйни вара... Суйни те пур. Çавă хăрататать те. Чутах вĕлеретчĕ вĕт!

Çак шухăшсем çапла пуçа пырса кĕни те тĕлĕнтерет Турула. Вилĕмрен çăлăнни пулăшрĕ тем! Вăл çеç те мар. Шкулта та тем чухлех тĕрĕслĕхшĕн тăма, ырă тума, хитре пулма вĕрентнĕ. Анчах хут вуласа, шкул вĕренсе пĕлни вăл пĕрре. Тепре эсĕ комбайн урапи айне лексе пăх-ха! Вара пачах урăхла шутлама тытăнăн. Каччă та, пурнăçпа вилĕм хушшинче пулса курнăскер, суяпа чăнлăх хушшинче тапаçланать. Хăшĕ çĕнтерĕ ĕнтĕ?

Урам вăййи

Турул тем пек ывăннă пулсан та каçхи вăййа тухас терĕ. Унтах тĕл пулĕ вăл юлташĕсене, Çĕрпие те. Кун тăршшĕпе пит тунсăхласа çитрĕ. Çăвăнчĕ, тумланчĕ. Апат çикелерĕ те Йăлăм урамĕпе Малтикас еннелле çул тытрĕ. Çавăнтан мар-и илтĕнет мур илесшĕ купăс сасси? Каçпа сивĕрех те, çурла уйăхĕ вĕт, пиншакне хулпуççи çине уртрĕ. Таçта тĕттĕмре тем пур пек. Темле асамлăх. Яртлаттарса утать Турул. Васкать. Утнăçем хăлхана купăс сасси кăна мар, шăрчăк авăтни те кĕрет. Кĕркуннепе вĕсем пушшех те асса кайса авăтаççĕ. Шăрчăк

хорĕ тесен те юрать. Вăл та чуна çĕклет. Паян Турул хăйне çĕнĕрен çуралнă пекех туять. Тӳперен тивлет çуса тăрать пуль, е шкулта литература кружокне çӳрени пулăшать, ача каллех юрласа ярать. Юрри ун хăй тĕллĕнех тухать. Пĕр шутламасăр тумасăр... Турул мар, юрă хăй юрлать тейĕн. Ачи ку, курăр-ха, çăварне ахальтен тенĕ пек кăна уçкаласа пырать. Мĕн-ма тесен ку вăл тахçанхи шухăш. Литература кружокне çӳренĕ чухнехиех. Мĕн-ма вăл паян килсе çапрĕ, паллă мар. Шкулшăн тунсăхлани пулĕ?

Икĕ тĕнче хушшинче çурт ларатчĕ.
Çутă çунатчĕ кĕрхи тĕттĕм каç.
Туслăх çинчен пĕрмай шухăшлатчĕ
Шкул пахчинче ӳсекен катăркас.

Çу тăршшĕпе шкул çути пек кĕтретĕн
Хăй тĕллĕнех ӳссе ларнă пулас.
Çав кăтăркас атьсене халь кĕтет пуль –
Анчах хăй ăçта пулнине кăтартмасть.

Çав катăркас пĕчĕк çеç, ним те мар вăл.
Ун çырлине те çиме юрамасть!
Шкул çутипе вăл вăраххăн çунать халь –
Чун çавăнпа никамран хăрамасть!

И-ях! тесе кăшкăрса ячĕ Турул çак юрра сăвăласа кăларнă хыççăнах. Ăçтан, мĕншĕн халь кăна сиксе тухрĕ вăл? Ольга Васильевна вĕрентнисемех пулĕ? Улатимĕр витĕмĕ, тен? Яртлаттарса кăна пырать Турул. Ури хăех Малтикаса çити тăсăлать.

Вăйă Керлесем тĕлĕнче пухăнать. Кĕрлет кăна. Каччăсем пурте, кĕрхи каçсем тĕттĕм, пĕчĕк хунарсемпе тухнă. Чăлт-чалт! тутарса çутатнисем хăй пĕр асамлăх. Хунар çутинче Чашла купăс калани, Уял ташлани, Çĕрпи ун умĕнче авкаланни, хĕрсем сăвă каласа алă çупни темле кинори пек курăнать. Тусан çĕкленет. Уял питĕ çăмăл ташлать. Ури çĕре лекмест тейĕн. Вĕттĕн-вĕттĕн саккăрла çаптарса илет те хĕр тавра автан пек çаврăнса илет, унтан вăйă çаврипе кайăкăн вĕçет. Çĕрпи вара акăш пек, шыва пĕр чӳхентермесĕр ишет. Утти-юххи сисĕнмест. Хăй чăвашла кĕпе тăхăннă. Ку та тĕлĕнтерет. Пырать-пырать те пăлтăрр! çаврăнса илет каччă умĕнче. Уял çав вăхăтра йăйăр пек кукалет. Ун пек чухне тусан тата хытăрах çĕкленет. Керле хапхи умĕнчи çереме ташласа çĕтсе пĕтернĕ мар-и ку ачасем? Шыв кирлĕ! Керле Вали самантрах пĕр витре йăтса тухать те шыв пĕрĕхтерме тытăнать. Ку хăй тепĕр кĕтрет. Тусан çĕкленет. Шыв сирпĕнет. Хĕрсем хĕрсе кайсах сăвă калаççĕ, шартлаттарса алă çупаççĕ. Вăйă вăйлансах çитет. Çакă Турула та вăй кĕртет. Вăл та вăйă картине сиксе тухать. Уял çакна çеç кĕтнĕ тейĕн, хĕр умĕнче урине тапрĕ те сак çине кайса ларчĕ. Вăйă картинче халĕ Турулпа Çĕрпи кăна. Çакна çеç кĕтнĕ хĕрсем çĕнĕ сăвă каласа яраççĕ.

Манăн савни сатана.
Çип татма та вăй юлмарĕ,
Татах чĕнет ташлама –

çунтарать каччă чĕрине юрă. Хăй вăл чăвашла пит ташлама та пĕлмест. Купăс сасси тата

Çĕрпи хăй йĕркелесе пынипе, унăн та чиперех тухать пулмалла. Уял «яра пар!» тесе чĕнсе каланисем илтĕнеççĕ. «Асса!» кăшкăрать Чашла. Купăсне хăй каçса кайса туртать. Чунĕпе каçса кайнă Турул малалла хăй мĕн тунине те ас тумасть. Çамрăксен савăнăçĕ тӳпене çитиех çĕкленет. Вăйă хăй пĕр симфони, пĕр театр пулса тăрать. Кунта куракан çук, пурте артист, пурте юрлаççĕ, ташлаççĕ. Ун пек чухне Çĕр чăмăрĕ те хытăрах çаврăнать пуль. Çуллахи çĕр кĕске. Тул çути те палăра пуçларĕ. Çакна чăн малтан Чашла сисрĕ пулас. Тен, купăс каласа ывăнчĕ. «Пулчĕ!» – терĕ. Тавралăха сасартăках шăплăх хупласа хучĕ. Хĕрсем темĕн техĕлтетсе калаçса илчĕç те килĕсене саланма тытăнчĕç. Турул та Çĕрпи хыççăн утрĕ. Йăли çапла. Акă вĕсем халĕ иккĕн урам тăрăх çавтăнса пыраççĕ.

– Эсĕ паян чăвашла тăхăннă-иç? – пуçлать сăмахне каччă.

– Ман мар ку, аннен, – хуравлать хĕр. – Акă, куратăн-и, епле çăлтăрсем ӳкерсе хунă кăкăр çине.

Хĕр пĕр вăтанмасăр çӳлĕ кăкăрне тата хытăрах çĕклесе кăтартать. Унта, чăн та, Çĕрпи илем урокĕнче ӳкернĕ чăваш çăлтăрĕсем пур. Уйăх çутинче вĕсем пушшех те хитрен ялтăрса илеççĕ. Каччă хăй те сисмест пĕр çăлтăрне алăпа тĕкĕнсе пăхать. Хĕр кăкăрĕ хып-хытă! Тăнк! тăратса тăрать. Вĕри, ăшă тата! Çăлтăр пек çуталса илет Турул чĕри. Пĕçертсе пăрахать. Хĕр те вăтанать.

– Кай! – тĕртсе ярать хăюллансах çитнĕ каччă аллине.

«Арçын алли тĕкĕнмесĕр хĕр кăкăрĕ çитĕнмест!», теççĕ халăхра. Çавăнпа каччă хĕр

сăмахне итлемест. Алли çав хĕреслĕ çутă çăлтăра тата хытăрах чăмăртать.

– Ай-уй! – кăшкăрса ярать те хĕр арçын аллинчен вĕçерĕнме тăрать. Ăçтан ĕнтĕ вĕçерĕнĕн? Вĕçерĕнес вырăнне ун ытамнех кĕрсе ӳкет. Халь тин икĕ çăлтăрĕ те çунтарать каччă кăкăрне. Хĕр те, пĕр кĕтмен çĕртен пулнăран, сывлайми тăрать. Кун пекки пулман. Каччă ытамĕнче вăл пĕрремĕш хут. Пĕтĕм кĕлетки хытсах ларать. Пĕчĕккĕ-пĕчĕккĕ пулса каять хĕр. Унтан сасартăках вĕри çапать. Лăпкăн-лăпкăн хум пек чупать. Ăшă, çемçе туйăм çупăрлать. Темле çирĕп хӳтлĕх пур пек. Тин çеç хăраса ӳкнĕ хĕр халĕ нимрен те хăрамасть. Ăçта хăрама? Хăй те ун çумне тата хытăрах çыпçăнать. Кăна вăл хăй те сисмест. Иккĕн икĕ вăйпа чăмăртаса лартнă икĕ кĕлетке пĕр çын кĕлетки пек пулса каяççĕ. Пĕр çăлтăр. Çук пĕр уйăх. Халь тин Уйăх çинчи хĕр вăл. Уйăх ăна хăй çине илнĕ. Ĕмĕр-ĕмĕр çапла тăрăччĕ вăл çав çутă уйăх çинчи кĕвентеллĕ хĕр пек Çĕр чăмăрĕ çине пăхса. Юмахри пек таса, илемлĕ, ырă пулса тăрĕччĕ. Мĕн-ма тесен унăн каччи пур. Ăна юратаççĕ! Çавă мар-и-ха вара телей тени! Хĕр чĕри çак шухăшсемпе тулса ларнăскер, ирĕлсех каять. Юраман çĕртех вĕт. Хĕр пĕрчин каччăна чуп тума юрамасть. Анчах ăçтан чарăн-ха хăвна? Савăнса кайнă Çĕрпи Турула чăпăрт! тутурса чуп туса илет. Çăмăллăн, çӳхен, питĕ тасан кăна чуп туса илет. Хăй, пĕрремĕш хут! Кун пекки Чăвашра пулман вара! Тутлă-тутлă пулса каять хăйне. Каччă та анрасах каять. Вăл та ку кĕтрете кĕтмен. Каччă хĕре пĕтĕм вăйран тата хытăрах туртса илет те хăй патне, хыттăн-хыттăн темиçе

хут чуп туса илет. Ытла хытă пуль. Ыраттарать. Анчах ку çӳхен кăна чуп тунинчен çĕр хут ирттерет. Килĕшет ку! Арçын чуп туни Турă чĕре çине пичет çапни пекех. Ĕмĕрлĕхе! Ĕмĕрлĕхе упранса юлать çав тута тути, чун чĕтренĕвĕ... Хĕр кăна тек чăтса тăраймарĕ. Пĕтĕм вăйран туртăнчĕ те каччă ытамĕнчен хăтăлса килне чупса кĕрсе кайрĕ. Пĕр сăмах та каламарĕ. Тем пулчĕ? Тен, çилленчĕ те пулĕ? Турул пĕлмерĕ, пĕчченех тăрса юлчĕ.

Пĕр кана итлесе тăнă хыççăн, урăх тек пĕр сас та илтĕнмен пирки çӳлелле пăхса илчĕ. Тӳпе чун пек ялтăрать. çăлтăрсем тулса-тулса çитнĕ те халь-халь персе анаслăн çакăнса тăраççĕ. Час пуçланать ку çăлтăр çумăрĕ. Тӳпе тулсах çитнĕ. Алтăр çăлтăр та ӳпĕнсех кайнă. Хăй шерпетне Çĕр çине тăкать. Турул та çав шерпетех ĕçместь–и халĕ? Ӳсĕртсех янă ăна, çав шерпетпех. Турул чĕринче, Йăлăмалла утнăçем, темле çăлтăрлă кĕвĕ хăй тĕллĕнех шăранма тытăнать.

«Çăлтăр витĕр выртать чăваш çулĕ», – пырса çапрĕ ун пуçне пĕрремĕш йĕрке. Пĕрремĕш йĕрке килĕшсен вара каять. Ытти чăнласах хăй тĕллĕнех сиксе тухрĕ.

Çăлтăр витĕр выртать чăваш çулĕ.
Çул çинче пĕрмаях çăлтăр çурĕ...
Çавăнпа-ши пуçа пĕксе утрăм,
Çавăнпа-ши кăштах ыйха путрăм?

Пур-ха, пур куркари пыл шерпечĕ!
Йăлт пĕтмен-ха чăвашăн сипечĕ.
Тӳпери куркана тайăлтартăм,
Ĕçсе ятăм та тепĕр тултартăм...

Ĕçнĕ чух чун таçта кĕрсе кайрĕ –
Ӳсĕртет-мĕн кăштах çăлтăр «сĕчĕ»!
Пĕксе мар, çĕклесе пуçа утрăм...
Чăваш çулĕ çнче – çăлтăр тупрăм.

Ку сăвва никам та илтмерĕ. Турул, тен хăй те чунра мĕн çырнине ăнланса илеймерĕ. Мĕн курнă-туйнă, çавна çырнă. Анчах та сисет – ку сăмахсене вăл мар, такам çыртарать. Юрату мар-и ку?

Чăваш çулĕ

Ялта пурăнакан кашни çыннăн çул тунă çĕре тухмалла. Норма пур. Çырмаран чул кăлармалла, турттармалла, çул хывмалла. Кашнин пиллĕк кубометр чул. Çавăнпа та тыр вырнă вăхăтрах хăшĕ-пĕри çул çинче ĕçлет. Турул та малтан комбайн çинче ĕçлекенскер, халь тин Эль çырминче чул пуçтарать. Тырра вырса пĕтернĕ. Мĕн вăл халь тин тырă вырасси? Комбайн хуçалăх тыррине пĕр эрнерех вырса пĕтерчĕ. Шăрăх тăчĕ тата. Çумăрсем килсе аптратмарĕç. Уйра халĕ улăм пуçтараççĕ. Турул вара çырмана анчĕ. Эль шыв тăршшĕпех шап-шур вак чул выртать. Шултрисене пуçтарса пĕтернĕ. Турул валли юлман та. Чул шыраса ача аналла утрĕ. Эль çыранĕсем çӳлленсех пычĕç. Пĕр-тепĕр çĕрте çырма питĕ тарăн. Мĕншĕнне Турул тӳрех ăнланса та илеймерĕ-ха, çак çырмасене пĕтерсен аванччĕ тесе пыратчĕ, авкаланчăк шыв юххине сăнаса. Пĕр тĕлте чулĕ

чылай та ҫӗр айӗнчисене кăларса пӗр купа туса хучӗ. Аллинче ун пӗчӗк лум. Хайăрать кăна. Чул хыҫҫăн чул тухать. Шап-шур. Ҫирӗп. Чанклатса кăна тăрать. Ҫапла ҫирӗп чул кирлӗ те ҫул хывма. Пӗр кубометр пек чул купа самантрах ӳссе ларчӗ. Ăҫта тата мӗн пур-ши тесе пăхкаласа тăнă вăхăтра пуҫа сасартăках тепӗр шухăш пырса кӗчӗ. Ара, ҫак чула кашни ҫул пуҫтарса тăман пулсан ҫырми те ҫапла ҫурас ҫук вӗт! Ӗлӗк-авал, ашшӗ калани аса килчӗ, Эль ҫырмине сиксе каҫнă тет. Халӗ вара кайăк та аран-аран вӗҫсе каҫать. Ҫапла шутласа пăхса тăрать ача ҫырма тӗпӗнче, киак-киак! тесе вӗҫекен кайăксене. Вӗсем те чул пуҫтараҫҫӗ тем? Ҫук, ҫук, ан пуҫтарăр, теҫҫӗ. Ҫырма тата тарăнланса каять те уйри пӗтӗм пулăхлă ҫӗре юхтарса каять. Вара, тырăсăр тăрса юлатăр, теҫҫӗ вӗсен сассисем. Турул кăна халь питӗ лайăх ăнланать. Анчах чулсăр та май килмест. Ҫул хывмалла. Яла килсе ҫитнӗ техника ҫулсăр-мӗнсӗр чупаймасть. Пылчăк ҫăрса тапаланса кăна ларать. Ҫул кирлӗ. Вара ял ҫынни те тӗнчене тухма пултарӗ. Тӗнче те яла пырса кӗрӗ. Ҫавна ăнланса ӗҫлеҫҫӗ те эльчиксем. Пӗр тӳлевсӗр. Ҫырма вара, ҫырма чăтать. Тарăнланнăҫем тарăнланса пырать. Кунта халь тин ним тума та ҫук. Ҫакăнта-ши вара чăнни? Пӗрне пӗтерсе тепӗрне туни тӗрӗсех-и? Ҫут ҫанталăкра ун пек мар вӗт-ха вăл! Пӗри тепӗрне пулăшса пырать. Кансӗрлемест. Хирӗҫлемест. Кунта вара темле суялăх. Пӗрне лайăх тăвас тени тепӗрне япăхлатать. Мӗншӗнне ача ăнланмасть. Ҫын темшӗн ҫапла ӗҫлесе пурăннине кăна пӗтӗм чу-чӗрипе ăнланать, анчах ку тӗрӗсмарлăха мӗнле ҫӗнтермеллине пӗлмест.

Пёртен пёр ёҫе пёлет вăл халь. Чул хайăрать. Унăн норма пур. Пиллĕк кубометр чул. Чул вырăнне тупнă та... Пĕр тĕлте ҫӳллĕ ҫыран айĕнчи пăрăнтăкра чул сийĕн-сийĕн выртать. Кăлар кăна. Чанк–чанк! тăвать тимĕр лум, ҫирĕпрех чулсене лексен. Ку лайăх. Шыв шăнкăртатса юхни те чуна лăплантарать. Ача чĕринче ҫавна пула темле тепĕр кĕвĕ, ҫут ҫанталăк кĕвви, ҫуралма пуҫлать. Каллех сăвă ҫырать тем! Мĕн ку? Ку ача литература кружокне Улатимĕрпе пĕрле ҫӳресе поэта тухса кайрĕ-и? Ҫук пулĕ? Уншăн мар пулĕ? Сăлтавĕ юрату юрринче. Турул чĕри юратупа тулса ларнă. Кашни каҫ юратнă хĕрĕпе тĕл пулать те! Кашни каҫ, кĕрхи каҫсем сивĕ те, пĕрремĕш хут чуп тунă чухнехи пекех ҫыпҫăнса лараҫҫĕ. Акă, ҫакă ҫырма чулĕсем пек. Вĕсем те сийлĕн-сийлĕн. Пĕринчен теприне халь лумпа хайăрсан та уйăрма ҫук...

Турул пĕтĕм вăйне пухса ĕҫлет. Тем пысăкăш чулсем катрамăн-катрамăн хăйпăнса тухаҫҫĕ. Кусем ҫул сарма кăна мар, ҫурт тума та питĕ меллĕ. Ача вĕсене ҫырма тĕпĕнчен кустарса кăларать. Хăйне чăн Сизиф пек туять. Ас тăватăр пуль, вăл юмах тăрăх, мĕн ĕмрипе пĕр пысăк чула ту тăрне хăпартасшăн тапаҫланать. Хăпартса ҫитернĕ-ҫитермен чулĕ каялла персе анать. Кирек мĕнле тарăхсан та халь ăна тепре хăпартма тытăнмалла. Шăпи ҫапла ун, Сизифăн. Турулăнни пекех. Акă, ача та ҫыр тĕпĕнчи чула хăпартсах ҫитерчĕ, тем вăхăтра майсăртарах ярса илчĕ-и, чул ҫырманалла каялла кусса анса кайрĕ. Ăт, сана, терĕ пулас. Ан кăлар мана ҫырма тĕпĕнчен. Унсăрăн шыв ҫурса пĕтерĕ те, ҫырма сан

уюсене кăна мар, кил-çуртна та юхтарса илсе кайĕ. Вĕçерĕнет чул. Çук, тухасшăн мар выртнă çĕртех выртас тет. Аллине ваттарса пĕтернĕ ача юн тухакан вырăнсене ĕме-ĕме илет. Суранĕсем пĕр сăмахсăр ăнлантараççĕ. Чул вырăнĕ çырма тĕпĕнче! Урăх ниçта та мар! Унсăрăн, чуна та шыв çурать. Пĕтĕм пурнăçа çурать! Тарăхать Турул. Сăвă çырать. «Шыв-шур пĕрмай пĕр çырана çурать», – кĕвĕленеççĕ сăмахсем.

Шыв-шур пĕрмай пĕр çырана çурать...
Шап-шурă чул шыв хыççăн пухăнать.
Асаплă пурнăçа шап-шуррăн кăтартать.
Анчах эп шăп. Пĕр сас та кăлармастăп.
Çав шур чула ахах пек пуçтаратăп.
Ман пур халь мул, чăваш çулне хывмалăх...
Ман чунăма çав ĕмĕт тыткăнланă.
Çак çырмарах шыратăп çурт тумалăх...
Эй, пурăнăç çырми, çурсам пĕр хĕрхенӳсĕр!
Çурса кăлар çыр тĕпĕнчен шур чул.
Ман ĕмĕтĕм çак çырмара та çӳллĕ –
Пулин пĕтеп. Пĕтеп чул пуçтарсах!
Ман вырăна юлать чăвашăн аслă çулĕ!

Килĕшет ку сăвă. Таçтан вăй пырса кĕрет. Çук, эпĕ Сизиф мар вара, тет те каччă, тем пысăкăш чула машин пыма майлă çĕре кăларса пăрахать. Ыттисене те уяса тăмасть. Мелне тупрĕ-и, часах акă, чулĕ çук мар та, çыр хĕрринче тем пысăкăш купа палăрма тытăнчĕ. Кунта пилĕк кубометртан пĕрре те кая мар, шутлать Турул. Малтан пуçтарнă купара та пĕр-иккĕ... Ывăнса çитнĕскер, канма ларать. Кĕтет. Кăнтăрласем иртсен чул турттарма машина килме пулнăччĕ... Шухăш çавăрать. Вăл

çурт лартать. Чул çурт. Акă, часах тĕнченавтсен шкулĕнчен вĕренсе тухĕ те таçта тĕнчере мар, ялтах çĕнĕ çурт туса лартĕ. Яла кĕме-тухма чул çул та пулать. Тĕнчи вара хăй те пырса кĕме пултарать. Чăтса кăна тăр. Кĕчĕ те пулас. Çĕр çĕмĕрсе пырса кĕчĕ. Ялта халь тем тĕрлĕ техника. Радио, электричество. Шкул. Вĕсем ял ачин пурнăçне йăлт тепĕр май çавăрса çапрĕç. Тĕнче хăй çутипе илĕртсе тăрать. Юмах пек. Анчах таçтан сисет ача, юмах, хăрушă юмах. Кам унта тухса каять – пĕтет. Ялтан кайнисем пĕри те каялла таврăнайман. Ни вилĕ, ни чĕрĕ. Мĕн ку? Чăваш хăй ачисемпе пĕтĕм тĕнчене тăрантса тăрать мар пулĕ те? Тĕнче чăн аçтаха пекех туйăнса каять. Çавă çăтать. Кашни çул пĕр виçĕ класс ача памасан йăлтах пĕтеретĕп тет. Çынсем вара, ку çăткăн çырлахтăр тесе, çулран çул чи лайăх ачисене тĕнче чӳкĕ тăваççĕ. Ах! кăшкăрса ячĕ ача, пурнăç чăнне ăнланса илнĕскер. Пире улталаççĕ вĕт! Чăнласах суя пулма вĕрентеççĕ. Мĕн-ма вара, шкул пĕтерсенех, тĕнче пĕлĕвне илес те, ялтах çĕнĕ пурнăç туса хурас мар? Тĕнчери чи чаплă пурнăçран кая ан пултăр вăл! Ăт, сана!

Кĕр-кĕр-кĕрр! кĕрлесе каять çав вăхăтра çыр хĕррипе пыракан машина сасси. Кузов çинче ун юлташĕсем.

– Чул ăçта? – кăшкăрать Уял. Хăй питĕ хаваслă. Ара, машинăпа çӳрет вĕт! Машина сăртран вĕçтерсе аннă чухне хĕрлĕ кĕпи хăмпăланать. Çӳç-пуçĕ арпашăнсах кайнă. Ку хаваслантарать. Тем пур кунта!

– Тавай, тиес! – тет Чашла. Вăл таваскать.

Виçĕ каччă чул тиеме тытăнаççĕ. Вăр та вăр ывăтаççĕ пĕчĕкреххисене. Пымăкраххисене виççĕн тытса пăрахаççĕ. Малтанрах аран-аран-кăларса хунă чулсене ку çамрăксем мечĕк пек тыткаларĕç. Кабинăри Шуç çитет, çитет текелесе ларать. Йывăр тиесен машина çырмаран хăпараймасть тет. Ачасен вара тата пăрахас килет. Çапах та, кăна кашни ăнланать, пĕр-икĕ кубометртан ытла турттараймăн. Машини те ку пысăках мар вĕт! Полуторка кăна. Купа пĕр пайне тиеççĕ те виççĕн кузов çине хăпарса лараççĕ.

– Кайрăмăр! – илтĕнет харăссăн каланă сасă.

Кĕрр! кĕрлесе каять машина. Хăвăрттăн чупса пырса вăй илет те сăрта хăпарса каять. Аран-аран хăпарса çитет. Шофер хăй ĕçне пĕлет. Чăн та, кăшт ытларах хунă пулсанах, машина чăхăмлатчĕ те пулĕ. Халь тин вăхăтлă. Сăрт тăрне хăпарса çитнĕ машина çил пек вĕçтерчĕ. Аслă çула халь палласа илме те çук. Çул тăршшĕпех хăйăр тăкса тухнă. Варринче пĕр тăвата çын чакаланаççĕ. Иккĕн чула якаткаласа çав хăйăр çине майлаштарса хураççĕ. Теприсем мĕн кирлисене алăран парса тăраççĕ. Ĕç вĕрет кăна. Чулĕ кусен пĕтсе çитнĕпе пĕрех. Çавăнпа та çамрăксем чула вĕсем умнех тăкса хăварчĕç. Тепре кайрĕç. Ĕçленĕ чухне те, кузовра ларса пынă чухне те хăйсем пĕрмай шкул çинчен калаçаççĕ. Тепĕр темиçе кунтан шкула каймалла. Сентябрь пуçланать. Акă, çул туса пĕтерĕç те çав çулпа шакăрт-шакăрт! тутарса вĕренме кайĕç. Тен, машинăпа та çӳреме май килĕ унта... Чăн та, машинăпа

çӳреме çăмăл. Турул кăларнă чула çав кунрах турттарса пĕтерчĕç. Турул пайĕ талчĕ.

Шкулти тĕлпулусем

Учительсем ачасене питĕ тараватлă кĕтсе илчĕç. Туссем хаваслă. Кам мĕн те пулин çинчен юмах ярса парсанах харăссăн кулса яраççĕ. Пурте темле улшăнса пысăкланса кайнă пек. Калаçасса та питĕ сумлăн калаçаççĕ. Турул пуринчен ытла Улатимĕршĕн савăнчĕ. Çу каçа вăл темăн чухлĕ сăвă çырса тултарнă. Пĕрин хыççăн тепĕрне вулать. Турул темшĕн хăйĕнне кăтартма вăтанать. Тăхтать. Вăл та сăвă çырма пуçланине Çĕрпи те пĕлмест. Тина тесен, Тина вĕсене итлес те çук. Питĕ майралла курăнать. Чăвашла пĕрре те калаçмасть. Ку тĕнчене тахçанах тухса кайнă пулас. Кĕлетки кăна шкулра çапкаланса çӳрет. Хитре вара хăй! Шуйттан пек хитре! Çӳллĕ урисене кăтартакан кĕске юбка тăхăнса янă та, утмассерен хыçĕсем курăнса пыраççĕ. Каччă чунне мĕнле пырса тивмест пултăр ку? Турул куçне темле тартма тăрăшсан та ку хитрелĕхе курмасăр тăма пултараймасть. Çĕрпи вара чăвашла вăрăм кĕпе тăхăннă. Тутăр çыхнă. Кăкăрĕ те унăн хупă. Тинăнни пек мар. Лешĕ шурă кофта тӳмисене вĕçертсе янă та, патнерех пырса пăхсан куç алчăраса каять, пĕçертет. Иккĕшĕ те тата Турул çумнерех тĕршĕнеççĕ. Ыталаса илменни кăна. Каччă, чăн та, кĕрнекленсе кайнă. Тачăрах кĕпи туртăннăçемĕн кăкрти мускулсем катрамăн-катрамăн палăрса илеççĕ. Вăй çук мар, чăн та!

Терентей тӗлӗнче пӗрре кӑна мар вӑй виçнӗ вӗсем ялта. Икӗ пӑтлӑ кире пуканне ачасем ним те мар çӳлелле мечӗк пек ывӑтатчӗç. Жим тӑватчӗç. Çакна хӗрсем таçтан пӗлеççех пулас. Хисеплеççӗ.

Улатимӗрӗн вара хурлӑх. Инкек тесен те тӗрӗс. Унӑн савнӑ хӗрӗ Марина, чаплӑ баянистка, шкултан пӑрахса тухса кайнӑ. Кам мӗн каласа юрлаттарӗ, ташлаттарӗ халь тин! Марина хӑй каччине пӗр сӑмах каламасӑр тухса шунӑ. Тӑван ялне урӑх района кайнӑ терӗç. Тин çеç вӗт-ха вӑл пире, шутлаççӗ ачасем, çул çинчен юрӑ юрлаттаратчӗ.

Дорога, дорога, нас дальние дали зовет.
Быть может до счастья осталось немного,
Быть может один поворот, –

тесе купӑс тӑсса яратчӗ те Марина, ачасен чунӗ таçта кайса кӗретчӗ. Ку юрра пуринчен ытла Улатимӗр юрататчӗ. Паллӑ, ку унӑн юрату юррийӗ пулнӑ. Халь тин вӑл малалла мӗн тумаллине те пӗлмест. Шкултан каяс пек калаçать. Куççуль тухманни кӑна ун. Турул ӑна питӗ хӗрхенет. Анчах мӗнпе пулӑшмаллине пӗлмест.

Глаза твои искрятся смехом,
Но мимо проходит мой путь, –

ӗнӗрлет çамрӑк поэт Марина юррине. –

Быть может я счастье проехал
И надо назад повернуть? –

чӑнласах макӑрать Улатимӗр.

Турул куçĕ умне чул хывнă каслă çул тухса тăрать. Вĕсен те вĕт çав çулпа ялтан тухса каймалла пулать. Халь тин яла çавăн чухлĕ техника илсе килнĕ хыççăн мĕн туса пурăнас тет. Çавна каласа вĕрентеççĕ учительсем. Тĕнченавтсен шкулĕ ачасене тĕнчене тухма хатĕрлет. Ялта юлса çĕнĕ пурнăç тумалли çинчен кунта пĕр сăмах та çук. Тĕнчере чи чаплă та тупăшлă вырăнсене тупнă çынсен потречĕсене стенасем çине çакса тухнă. Вĕсене мухтаççĕ. Ялта юлнисене намăслантараççĕ. Çапла ĕнтĕ. Тĕнчене тухмалăх пĕлӳ илеймен те... ялтах юлнă теççĕ. Ăсĕ-тăнĕ çитмен... Турулăн ăсĕ-тăнĕ çук мар. Енчен те ялтах юлса пăхсан? Вăл хĕрсем çине пăхса илет. Мĕнле пысăк уйрăмлăх! Çĕрпи хупăрах кĕпе тăхăннă та çеçке çурма хатĕрленнĕ чечек пек курăнать. Тина вара çеçкере, мĕн пуррине йăлт уçса хунă. Пырса лар пыл хурчĕ, ĕмсе ил манăн пыллă ӳтĕме тенĕ пекех туйăнать. Хăй питĕ хаваслă. Хĕр кăлтăртаттарса кăна тăрать.

– Ай, мĕнле тӳрĕ сан куç харшисем, – тет Тина каччă çумне çыпăçса. Çакă Çĕрпие, пĕрре пăхсах курăнать, килĕшместь.

– Чăн та, эпĕ асăрхаман та! – ачашлать Çĕрпи пӳрни çăра та сарлака куç харшине. Кун пек туни Тинăна та кĕвĕçтерет. Пĕр-пĕрне ятарласа кĕвĕçтереççĕ пулинех!

– Мускулсем мĕнле ӳссе кайнă сан, – тӳнклеттерсе пăхать хĕр каччă кăкăрне. – Мана эсĕ халь ним те мар çĕклесе илме пултаратăн.

Кун пек каланисем каччăна астарсах яраççĕ. Турул хăй вăйне туйса илет. Мускулсене вылянтарса пĕр кĕтмен çĕртен Тинăна çĕклесе илсе пăлтăртаттарса çавăрать. Хĕре ку питĕ

килĕшет. Ихĕрсе тенĕ пек кăшкăрса савăнса каять, кулать. Çĕрпи кăна чăтса тăма пултараймасть. Вăрт! çаврăнать те Улатимĕр çумне пырса тăрать. Уялпа Чашла та Турул çине ним ăнланмасăр пăхса тăраççĕ. Мĕн пулнă кусене теççĕ пулинех. Хăй тĕрĕс мар хăтланнине Турул самантрах ăнланса илчĕ. Тусĕсем умĕнче пуçне тайса айăплăн пăхса илчĕ те, Тинăна пăрахса хăварса Çĕрпи патне пырса тăчĕ. Каçару ыйтса аллине ун хулпуççийĕ çине хучĕ. Хĕр кĕлетки чĕтренсе илчĕ. Çапах та вăл хирĕçлемерĕ. Каçарчĕ. Халь тин вĕсем каллех пĕрле. Чăнни çиеле тухрĕ. «Ача пек чăн пулар!» – теççĕ вĕсен хусканăвĕсем. Сылтăм аллисем чĕрисем çинче, сулахайĕсем хулпуççисенчен ярса тытнă. Вĕсем çапла карталанса тăнине Улатимĕр кăна мар, Тина та асăрхарĕ.

– Мĕн туса тăратăр эсир? – ыйтать хĕр. – Манăн та сирĕнпе пĕрле тăрас килет.

– Ку пирĕн тупа, – ăнлантарать Турул. Кам та кам чăн пурăнас тет, çавă аллине чĕре çине хурса, «Ача пек чăн пулар!», тет.

– Эпĕ халĕ те ача пулас, – тет Улатимĕр, тин çеç çухатнă савнă хĕрĕшĕн ача пек куççуль кăларса тăраканскер.

– Мана та юрать-и ун пек калама? – каллех тапăнать Тина.

– Юрать, енчен те... – Çĕрпи Турул çине пăхса илет, – ют пахчана кĕме пăрахсан, юрать.

Хĕрача мĕн каланине пурте ăнланса илеççĕ. Кулса яраççĕ. Тина пуринчен хавслăрах кулать.

– Юрĕ-çке, – тет вăл ачасем çумнех пырса тăрса. – эпĕ те сирĕн пек пулма тăрăшăп. Чăннипе пурăнăп.

– Апла, тупа ту! Хĕвелшĕн, Турăшăн, – те, – Çĕр-Аннешĕн! Тупа тăватăп. Чăннипе пурăнăп, тек нихăçан та никама та суймăп.

– Ют пахчана кĕмĕп, те, – шăл йĕрет Чашла. Ку пурне те килĕшет. Каллех кулса яраççĕ. Тина шухăшлать. Тупа туни ахаль мар пулнине вăл питĕ лайăх пĕлет. Енчен те панă сăмаха тытаймасан вара...

– Эпĕ килĕшетĕп! – тет Улатимĕр, хĕр иккĕленсе тăнине кура. Нихçан та никама та тек суймăп, инкеке лекнĕ çынна пулăшăп, хама та хĕрхенмĕп. Хĕрсене вара тек ĕненмĕп!

Ачасем каллех ахăрса яраççĕ. Ара, вăл Маринăпа çӳренине пурте пĕлеççĕ мар-и? Çавăнпа та пĕрремĕш çухату тӳссе курнă тусне шеллеççĕ, çав вăхăтрах йĕкĕлтеççĕ те. Ача шӳтсĕр пулмас çав вăл.

– Тупа тăватăп, – пуçлать Тина. – Турăшăн, Хĕвелшĕн, Çĕр-Аннешĕн! Чăннипе тата, – вăл хăй çине пăхса илет, – хитрипе пурăнма тăрăшăп. Ют пахчана купăста çиме кĕмĕп! – темле питĕ чеен пăхать çав вăхăтра хĕр. Илĕртӳллĕн авкаланса калать вăл çак сăмахсене.

Ку пурне те килĕшет. Хаваслантарать. Тина кăштах вăшкăртса каланине никам та сисмест. Хальхинче пурте пĕр картана тăрса, «Ача пек чăн пулар!», теççĕ. Чăн ачасен йышĕ ӳснĕшĕн савăнаççĕ. Çав вăхăтра звонок та янăраса каять.

Пĕрремĕш уроксенче ачасен каникул вăхăтĕнче мĕн ĕçлени, мĕнле пурăнни çинчен

каласа кăтартмалла пулать. Чăннипе–и, ыррипе-и, хитрипе-и иртнĕ вĕсен пурнăçĕ? Кашнин явап тытмалла.

«Таса пурнăçшăн, Çĕршĕн, Хĕвелшĕн, халăхшăн мĕн тунă эпĕ?» – шутлать Турул, Ольга Васильевна урок пуçласа кашнине ятран чĕнсе тухнă чухне. Пĕр шутласан ним те туман пек. Ял халăхĕпе пĕрле ĕçленĕ. Ир-ирех тăнă та уя утнă. Çул хывнă. Ку ĕçсенче ача ытла пит нимех те курмасть. Мĕн пĕчĕкрен хăнăхнă ĕç. Çапах та, халь тин урăхла пăхса илет хăй пурнăçне Турул, кунта тем питĕ пĕлтерĕшлĕ япала пур пек.

Пĕрремĕшĕ, тĕшмĕртет Турул, эпĕ ĕçрен пăрăнман. Ку питĕ пĕлтерĕшлĕ. Тепĕр чухне ирпе питĕ çывăрас килет. Тутлă ыйăха татма вăй çитернĕ. Каçпа та... кĕтӳ кĕтнĕ, çĕр сухаланă, вăййа та тухнă. Апла, чăнласа, тĕрĕссипе пурăннă.

Иккĕмĕшĕ – яла юлас шухăш тытнă. Ку, паллă, никама та савăнтармĕ. Çапах та ку питĕ тĕрĕс. Хамăр пурнăça пирĕн хамăрăнах тумалла.

Виççĕмĕшĕ – Турул хăйне турă пек туйса илнĕ. Вăл сăвăсем çырать. Анчах кун çинчен никама та пĕлтермест. Ку пĕр енчен усал ересрен сыхланă пек, тепĕр енчен пăхсан суйнă пек те килсе тухать. Çавăнпа та пуринчен ытла Улатимĕр умĕнче хăйне аван мар туять.

Ырă тусан усала кĕтсех тăр

Уялпа Чашлашăн ку урок тӳпе йăтăнса аннă пекех пулчĕ. Тинĕс Давыдович Варкка

аппа вилсе кайни ҫинчен пĕлтерчĕ. Ҫуртне вара хăйне пăхса пурăннă шкул ачисем ҫине ҫыртарнă пулать. Апла, Уялпа Чашла ун эткерлĕхĕпе усă курма пултараççĕ, карчăк ҫурчĕн хуҫисем пулса тăраççĕ. Нотариус ҫирĕплетнĕ хута алла тыттарнă ачасем аптраса ӳкеççĕ. Пĕр енчен савăнмалла пек, тепĕр енчен – выртса макăрмалла. Вĕсем Варкка аппана кирлĕ пек пăхса ҫитереймен. Вăл вилсе кайнă. Халь тин мĕн тумалла тет?

Ырă тума ҫăмăл мар иккен. Каникулта кам мĕн туса пулăшма пултарнине итлесе ларсан аптрасах ӳкетĕн. Ырă, кĕттермест, часах усала куҫать. Пĕрисем ҫĕр улми анине тасатса ҫум ҫумласа панă та, хуҫисем япăх тунă тесе ятлаҫнă. Теприсем кĕтӳ кĕтме кайнă – ĕнисене кӳпĕнтерсе килнĕ. Виççĕмĕшсем – картиш шăлса панă та тусан ҫĕклетĕр тесе ятлаҫнă тет. Ҫуллахи вăхăтра тумалли ырă ĕҫсен ҫути ачасен чĕринче темле тĕксĕмленчĕ пек курăнать. Мĕншĕн? Ҫак пулăма чăн малтан Тинĕс Давыдович асăрхать.

– Ырă тăвас тени чылай ҫынна тарăхтарнă пулас. Сăлтавне кам пĕлет? – ыйтать вĕрентекен.

Класс пĕр вăхăт шăп ларать. Унтан, тем кансĕрлет пулинех, шавлама тытăнать. Тавлашсах каять. Анчах никам та ку пулăмăн вăрттăнлăхне хальлĕхе уҫса параймасть. Уял пуҫĕнче тем тĕвĕленет.

– Ырă ĕҫе ăна тума кăна мар, йышăнма та питĕ йывăр, – тет вăл темле питĕ хăюсăррăн. Иккĕленет пулинех. Ара, калăпăр, ҫурт лартма пулăшрĕҫ пулсан, мĕн-ма питĕ

йывӑра илмелле тет вара ҫурт хуҫин ҫав пулӑшӑва?

– Ӑнлантарса пама май ҫук-и? – хутшӑнать калаҫӑва Чашла. – Мӗншӗн йывӑр пулмалла тет вара мана, калӑпӑр, апат вӑхӑтӗнче эсӗ маншӑн укҫа тӳлерӗн пулсан. Ман паян кӗсье тӗпӗ ҫӳхерех те, эпӗ ҫак пулӑшӑва санран пӗтӗм чун-чӗререн кӗтетӗп. Пулӑшатӑн-и?

– Пирӗншӗн те тӳлетӗн-и? – йӗкӗлтет класс. – Пирӗн те укҫа ҫукрах.

– Паллах тӳлетӗп. Анчах сире пӗрре те ҫӑмӑл пулмасть. Апатне ҫийӗр-ха эсир ӑна. Анчах кайран аптраса ӳкмӗр-и?

Ку пурне те савӑнтарса ярать. Ара, паян кӑнтӑрлахи апата Уял шучӗпе тума пулать вӗт! Вӑл хирӗҫ мар. Йывӑр та мар. Ҫи те ҫи! Ӗҫ те ӗҫ! Пӗр тӳлевсӗр...

– Ямӑт апат пыра ларать тет, – асӑрхаттарать вӗрентекен. – ӗҫлесе ҫини кӑна усса каять. «Ӗҫле-ӗҫле ҫи», теҫҫӗ-и-ха?

– Ҫапла, тӗрӗс, – хӗрет Уял. – Ҫинӗшӗн вӗт ӑна тавӑрса парас пулать. Ӗмӗр-ӗмӗр парӑмра ҫӳреймӗн. Ырӑ туни хӑй питӗ йывӑрах та мар пулӗ, анчах парӑмӗ чуншӑн калама та ҫук йывӑр. Ӑна йӑтса ҫӳреме эпӗ вӑй-хал та ҫитерес ҫук. Ҫавӑнпа та эпӗ парӑма тӳрех татма тӑрӑшатӑп. Мӗнле калаҫҫӗ-ха? Ӗҫ татӑлтӑр тесен, ӗҫшӗн виҫӗ пус та пулин тӳлемелле тет. Ҫапла калаҫҫӗ ялта.

– Вара мӗн, ҫав ӗҫлесе панӑ ӗҫсемшӗн пурне те йывӑр пулнӑ-и? – парӑнмасть Чашла.

– Йывӑр пулнӑ ҫав. Пӗрре ҫум ҫумлама ал ҫитменшӗн, тепре таса мар пурӑннӑшӑн намӑсланнӑ. Хӑйсен хал ҫитмен пек килсе тухать. Тавӑрса парас тесен вара тата пысӑкрах

хал тупмалла. Вăл çук. Çын ун пек чухне мĕн тăвать? Вăл тарăхать. Çавна куртăмăр та!

– Ăçтан çапла питĕ тарăн курса тăратăн вара эсĕ çак пулăмсене? – ыйтать Тинĕс Давыдович. – Кун пирки эпĕ хам та шутламан.

– Ваттисем вĕрентнипе. Пирĕн ялта «Ырă тăвиччен усал ту», теççĕ. Усалшăн тӳлемелле мар.

– Усалшăн тавăраççĕ. – юлмасть Чашла. – Кураймасăр тăраççĕ. «Шăпи тулать», теççĕ.

– Ку та тĕрĕс. Апла, мĕн килсе тухать, ырришĕн те, усаллишĕн те тӳлемеллех пулать. Апатшăн та тӳлес пулать! – кулать Уял. Вăл класс яланхи пекех кулса ярасса кĕтет. Анчах класс чĕнмест. ачасем пурте шухăша кайнă. Ахăртнех, кашнин пурнăçĕнче кун пек ырăпа усал хушшинчи пăтăрмахсем пулса иртнех. Халĕ, акă, кашни хăйне тĕпчет, ыйтать, ăçта мĕн эпĕ тӳлевсĕр хăварнă тет.

Шкул ачисем çапла калаçса тавлашса кайни Тинĕс Давыдовича килĕшет. Епле ӳссе пысăкланса кайнă вĕсем! Чунĕсемпе таса, кăмăлĕсем ырă, сăнĕсем хитре. Акă епле чăлтăртаттарса лараççĕ вĕрентекен умĕнче! Пурнăç йĕркине чухлаççĕ, ырă тума тăрăшаççĕ. Ах, йывăр пулать вĕсене пурăнма!

– Ырă тунăшăн тӳлемелле пулсан вара вăл ырă та мар! – каласа хурать çав шухăша татса Чашла.

Класс каллех аптраса ӳкет. Учитель чĕнмест. Мĕн ырри ĕнтĕ, чăн та, тӳлерĕн пулсан? Ку леш «баш на баш» кăна. Чăнла мар.

– Ырра, апла, чăнласа тăвас тетĕн пулсан, никама систермесĕр тумалла. Ун çинчен никам

та ан пĕлтĕр! – парăнмасть Уял. – темле кĕтрет пек курăнтăр. Калăпăр, картишне ăна хуçисем çывăрнă чухне, е килте çук чухне шăлса тухмалла пулнă. Çĕр улми анине те никам та курман чухне тасатса тухмаллаччĕ.

– Вăрттăн тунă ĕç ырă пулма пултарать-и вара вăл? – ыйтаççĕ ачасем. Вăрттăн ĕçре те чăнни çук. Вăрттăн вăрă тăваççĕ!

– Чăн ырă ĕç пурнăç йĕркине парăнса тунă ĕç пулĕ вăл, – шухăшлать учитель. Шухăшламалăх вара кунта çук мар. – Усалĕ те çав йĕркене пăссан кăна сиксе тухать мар-и-ха? Эпир ырă тăвас тетпĕр. Анчах çав вăхăтра пурнăç йĕркине те пăсатпăр, вара ырă тăвас тени усала куçса каять.

– Вăл çеç те мар, хама пăхса калатăп, – тет Уял. – Ĕçе вĕçне çитерменни пур. Вĕçленмен ĕç япăх курăнать. Усалланать. Усал тени, апла, хăй хальлĕн çук. Ырă кăна пур.

– Ырри усала куçать-и? – ăнланмаççĕ ачасем. – Апла, ырра тумалла та мар.

– Тумалла! – çине тăрать Уял. – Анчах вĕрентекен каланă пек йĕркене пăсмасăр, ĕçе вĕçне çитерсе, май килсен никама пĕлтермесĕр тумасăр...

– Ха! – кăшкăрса ярать класс. – Ун пек Турă та ĕçлеймест. Вăл та хăй ĕçĕнче усала пĕтереймен. Тем шуйттанĕсем унта халĕ те пур. Çынна та çылăхлă туса янă теççĕ.

– Çылăхĕ те, усалĕ-шуйттанĕ те Турăран тухнă япаласем мар. Пурте эпир пурăнма пĕлменнипе çыхăннă. Енчен те тĕрĕссипе, ыррипе, хитрипе пурăнма вĕренсен, вĕсем нихçан та пулас çук. Çут çанталăк мĕн пани пурте ырă, çав ырăлăхпа усă курма пĕлменни вара

усала куçать. Çавă кăна, – вĕçлет урока Тинĕс Давыдович. Звонокĕ те çав вăхăтрах янăрать мар-и-ха? Апат вăхĕчĕ çитрĕ. Шӳт вăхăчĕ. Ачасем пурте Уял тавра кĕпĕрленсе тухса каяççĕ. Ара, хăй вĕт тӳлеме пулчĕ!

Апат вăхăчĕ çапла шӳтлесех иртсе кайрĕ. Кăшт канса илнĕ хыççăн Уялпа Чашла Варкка аппа килне, халь тин ĕнтĕ хăйсенех пек çуртне кайса килме шутларĕç. Çăва çине кĕрсе тухас тесе çул хĕрринче ӳсекен чечексене татрĕç. Карчăк вил тăпри умĕнче пуç тайрĕç. Кирлĕ пек пăхаймарăмăр тесе каçару ыйтрĕç. Вăхăт чылая кайрĕ. Юлашкинчен Варкка аппа килне çитсе курас терĕç. Тем мĕн юсакаламалли мĕн çуккă-и теççĕ.

Хапхаран пырса кĕнĕ икĕ ача шанк! хытса тăчĕç. Пырса кĕричченех тем пулнă пек туйăнчĕ-ха. Хапха умĕнчех такам машини чарăнса ларнă. Темле сассем илтĕнеççĕ пек. Ку ахальтен мар çапла курăнчĕ иккен. Пӳрт ăшчиккине такам йăлт тавăрса кăларнă тейĕн. Картиш талккăшĕпе кĕпе-йĕм куписем, сĕтел-пукан йăваланса выртаççĕ. Темле арçынпа хĕрарăм ачасем çине кĕлттĕн пăхса илчĕç-и, е çук, ку паллă пулмарĕ, хăйсен ĕçне малалла турĕç. Вăрăсем мар пулĕ те кусем? Ачасем хăраса ӳкеççĕ. Чĕрре кĕрсен акă çапса пăрахĕç те! Тен, милицине пĕлтермелле?

– Эсир мĕн тăватăр, камсем эсир? – хăйса-хăйса ыйтать Чашла. – Варкка аппа япалисене мĕншĕн тула кăларатăр?

– Кам, кам? Кам пултăр? Тăванĕсем! Эпĕ унăн ывăлĕ, ку ман арăм. Япалисем кусем пирĕн. Анне мана парса хăварнă.

– Çук вара! – чĕрре кĕрет Чашла. Уял чĕнмест. – Варкка япалисене пурне те пире халалласа хăварнă. Акă эткерлĕх хучĕ.

Арçын алличи япаласене çĕре хурсах хут таткине алла илет. Арăмĕ вара чарăнмасть. Сĕтĕрет кăна.

– А-а! тарăхса каять арçын. – Акă камсем вĕлернĕ манăн аннене! Сире пула мар-и вара вăл вилсе кайрĕ? Эсир пулман пулсан вăл халĕ те пурăннă пулĕччĕ. Хулана илсе каяс терĕм те, мана пăхакан пур, терĕ. Акă халь пăх та кур, кам пăхать халь?

– Намăссăрсем! – сасартăк сиксе ӳкет япала сĕтĕрекен хĕрарăм ачасем çине. – Тухса кайăр кунтан. Халех! Кĕççе питсем! Пире парса хăварнă теççĕ тата. Кунта сирĕн пĕр япала та çук.

Çавăн пек пăскăртса тăнă чухне хĕрарăм сăнĕ-пичĕ хĕремесленсе хитремарланса кайрĕ. Хăрушшăн курăнать. Мегера, тейĕн.

– Хăвăр пăхманнине пирĕн çине яратăр-и-ха вара халь, – парăнмасть Чашла, Уял ăна пaçăрах çаннинчен урамалла туртнине пăхмасăр. – Эпир пăхнă-ха, эсир ăçта пулнă?

– Ку сан ĕç мар! Пӳрт те сирĕн мар. Акă мĕн тăватăп эпĕ сирĕн эткерлĕх ĕнентерӳ хучĕпе!

Арçын алăри хута чĕрсе пăрахать. Ним калама аптранă ачасем кутăн чака-чака картишĕнчен тухса каяççĕ. Мĕн пулса иртнине, тата мĕншĕн çапла килсе тухнине ăнланмаççĕ.

Кĕрхи бал

Кун йĕркипе кĕрхи уяв вăхăчĕ те çитрĕ. Шкулти бала ахальтен тенĕ пек пырса кĕме юрамасть. Кашнин мĕн те пулин хатĕрлемелле. Кашнин хăйĕн тумĕ, ташши-юрри, вăйă-кулли пулмалла. Çавна хатĕрленеççĕ те шкул ачисем.

Çĕрпи илем урокне хатĕрленнĕ пекех хатĕрленчĕ. Ун тумĕ чăн чăвашла килсе тухрĕ. Халĕ унăн çăлтăрлă кĕпийĕ хăй пĕр уçлăх. Тухйи – тĕнче пуçĕ. Çĕрпи мар, Хĕвелпи, тейĕн. Ун тумĕ патша хĕрĕнни пек ялтăртатса çиççе тăрать. Çакă таçти юн шайĕнчех упранса юлнă тарăн туйăмсене вăрататать. Бала пуçтарăннă ачасем хĕре уççăнах куçлаççĕ. «Нивушлĕ вара Чăвашра та çапла хĕрсем пур?» – шутлать Турул хăйĕн савнийĕ çинчен куç илмесĕр пăхса.

Тина вара хăйне майлă тăхăннă. Çĕрпи хăйĕн чунĕпе ӳтне усал-тĕселтен хуплас тесе асамлă кĕпе тăхăннă пулсан, Тина вара хăйне йăлт уçса хунă. Тинкеререх пăхсан çӳхе кĕпи витĕр кăкăрĕсем кăна мар, купарчисем те курăнаççĕ. Ку вара каччăсене, паллă, астарсах ярать.

Каччăсем те пурте мĕнле те пулин хăйсене кăна тивĕçтерекен сăнар шыраса тупнă. Уял сарă уй пек курăнать, кăвак кĕпеллĕ Чашла хумлă-хумлă шыв пек, Улатимĕр чаплă поэт пек кăтра çӳçне хыçалалла ывăтса кăна тăрать. Турул та тăрăшнă, вăл ăмăрт çунатлă.

Учительсем те кая юлман. Ольга Васильевна хĕртсурт пек шап-шурă кĕпе тăхăннă. Тинĕс Давыдович дипломат костюмĕпе.

Питĕ яка курăнать. Эмма Ивановна та çапларах. Ютрах. Татьяна Васильевна çук.

Залра çепĕç кĕвĕ янăрать. Пĕрремĕш ташă – вальс. Ачасем ку ташша Ольга Васильевна вĕрентнĕ хыççăн питĕ юратса пăрахнă. Чунĕсемпе чӳхенсе кăна тăраççĕ. Ташăра кам маларах ĕлкĕрет ĕнтĕ. Турул тем тăхтаса тăчĕ, сисмерĕ те, пĕчченех тăрса юлчĕ. Каччăсем хĕрсене самантрах суйласа илчĕç. Çаврăнаççĕ кăна çемĕ майăн. Турул пĕччен. Ку та питĕ меллĕ. Айккинчен пăхса тăма аван. Кам мĕн туни, мĕнпе сывлани йăлт курăнать. Турул турă пек пăхса тăрать.

Акă ун Çĕрпийĕ Уялпа питĕ тикĕссĕн, хумлăн-хумлăн чӳхенсе вăштăр-вăштăр çавра çил пек çаврăнкалаççĕ. Тина вара Улатимĕр çумне çыпçăнсах ларнă. Вăл ташлама мар, ыталашма килнĕ тейĕн. Пуçне каччă хулпуççийĕ çинех хунă. Хăй тем калать. Куçĕ вара, куçĕпе Турула тĕллет. Эй, ку тухатмăш хĕр! Чуна ку, йăлт арпаштарать.

Тинĕс Давыдович Эмма Ивановнăпа. Кусем чисти ледипе сеньор пек. Таса ташлаççĕ. Пĕр пĕринчен питĕ аякка та тăман, çыпăçса та ларман. Ку тĕрĕс. Суя мар.

– Турул, эсĕ мĕншĕн ташламастăн? – янăраса кайрĕ çав вăхăтра Ольга Васильевна сасси. Вăл та партнерсăр тăрса юпнă пулас та, теме тунсăхласа хăйĕн юратнă вĕренекенĕ патне пырса тăнă.

– Тем, питех ташлас килмерĕ те, сăнаса тăратăп. Çын характерĕ ташăра уççăнах палăрать иккен.

– Сăмахран? – интересленсе каять учительница. Вăл халĕ пĕрре те урокри пек

мар. Темле ăшă çапать унран. «Çамрăк-ха вăл! – шутлать Турул. – Кĕлетки тăпăлкка».

– Сăмахран, пĕрре пăхсах паллă, Улатимĕр романтик. Акă еплерех куçĕпе таçти тĕнче хĕрне çитесле пăхать, çумри хĕрне асăрхамасть те. Хĕрĕ вара... Тина ăна астарса пырать. Лайăх пара кусем.

– Уялпа Çĕрпи?

– Кусем Çĕр ачисем. Ял ачисем. Çирĕп чунлă. Пĕри тепĕрне тӳрех çывăха ямасть. Чыслăн ташлаççĕ. Кашнин хăйĕн шухăшĕ.

Çапла калать те Турул çав вăхăтрах Ольга Васильевнăн та ташлас килнине ăнланса илет. Вăл та хĕрарăм вĕт-ха. Турул та ача мар. Çак шухăш ăна вăй кĕртет те вăл «Аван, аван!» текелесе тăракан Ольга Васильевнăна ташлама чĕнет. Вальс кĕвви Турула та ярса илет. Халь тин ĕнтĕ вăл хăй çавăрттарать. Алăри хĕртсурт çапла унăн кашни хусканăвне сисни, ун кăмăлне пĕр ыйтмасăр тивĕçтерни тĕлĕнтерет. Питĕ çăмăл ташлать вĕрентекен. Турул аплах мар пулас. Тăрăшать. Ăшĕ пиçсех каять. Ури те чĕтрет. Юрать çавă вăхăтра ташă вĕçленет. Унсăрăн йăвансах каятчĕ пулĕ. Хашш! сывласа ячĕ ача çмăллăн, юлташĕсем çумне пырса тăчĕ. Пурте кăмăллă пулас. Калаçаççĕ кăна.

– Мĕнле вара, – йĕкĕлтешет Чашла, – учительницăпа ташлама лайăх-и?

– Çăмăл мар, – хуравлать Турул. – Çав вăхăтрах çăмăл та. Вăл таçтан эсĕ мĕн тăвассине сиссех тăрать. Çавăнпа çăмăл.

– Çĕрпи вара мана нимĕн чухлĕ те итлемерĕ, – хутшăнать Уял. Çав вăхăтра

шӳтлесе ыталам пекки тӑвать. Хӗр хирӗҫлет. – Куртӑр-и, еплерех йӗвенсӗр кӗсре вӑл. Итлемест.

Каччӑсем ӑйӑрсем пек кӗҫӗнсе яраҫҫӗ. Хӗрӗсем те юлмаҫҫӗ. Чӑй-чай! тени пур ҫӗртен те хӑлхана хуплать. Туссем мӗн калаҫнине никам та илтмест. Улатимӗрпе Тина та илтмеҫҫӗ. Вӗсем ҫыпҫӑнсах ларнӑ. Вальс кӗвви вӗҫленни те ним те мар. Халӗ те ташлаҫҫӗ пулинех! Акӑ ҫухалнӑ Марина вырӑнне поэт валли тепӗр хӗр тупӑнчӗ те!

Ҫапла тӑпӑртаткаласа калаҫса тӑнӑ вӑхӑтра темле хӑлхана ҫуракан кӗвӗ янӑраса кайрӗ. Чуна такам питӗ хӑвӑрттӑн тем тумаваскатса ал-урана хӑлаҫлантарать. Твист! Твист! текелеҫҫӗ пурте. Унччен те пулмасть зал варрине Тина вирхӗнсе тухать те ташша илтерме тытӑнать. Кун пеккине курман ачасем хытса каяҫҫӗ. Ку чисти упӑте хӑтланӑвӗсем пек курӑнать. Ҫав вӑхӑтрах илӗртӳллӗ те. Хӗр хусканӑвӗсем пӗтӗм тӗнчене кӗлеткелентерсе яраҫҫӗ. Тӗнчере кӗлеткесемсӗр пуҫне урӑх ним те ҫук тейӗр. Тӗнчене ку, паллӑ, астарать, ӑссӑрлантарать, ясарлантарать. Турулӑн та Тина пек ясар пулас килсе каять. Акӑ вӑл хӑй мӗн тунине те ӑнкарса илеймерӗ. Тина илӗртӳллӗн пӑхнине чӑтаймасӑр унпа пӗрле ташлама сиксе тухрӗ. Мӗнле ташламалли мӗнне кунта пит пӗлни те кирлӗ мар. Авкалан кӑна. Тата урасене хӑвӑрттӑн-хӑвӑрттӑн илтер. Пулчӗ те. Ҫакна никам та чӑтса тӑраймарӗ. Пурте твист ташлама пуҫларӗҫ. Ҫӗрпи кӑна темле сиввӗнтереххӗн пӑхса илчӗ те вырӑнтан та хускалмарӗ. Чӑн та, чӑвашла тумланнӑ ял хӗрне кун пек авкаланса курнӑҫланни пӗрре те илем кӳрес ҫук. Пакӑҫлатать кӑна. Хӗр ҫакна пӗтӗм

чун-чӗрипе туйса илчӗ. Турула кӳренчӗ. Паçăр тесен паçăр Ольга Васильевнăпа ташласа ирттерсе ячӗ. Ун патне ташлама тесе пымарӗ. Çавăнпа та ун Уялпа ирӗксӗрех ташлама тиврӗ. Халӗ те... Тина хыççăн кайрӗ. Ку такамăн кăмăлне те хуçӗ. Хӗр вăрт çаврăнать те залран тухса каять. Çӗрпи çуккине Турул тепӗртакран кăна асăрхать.

Çӗрпи вара шкул умӗнчи вӗрене айне тухса ларчӗ. Шкул çути сарă-сарă çулçăсене тата саратса кăтартать. Каçхи сулхăн çил килсе çапать те хӗр питне уçăлтарсах ярать. «Тем мар, тем мар! – лăплантарать хăйне хăй хӗр, – иртсе каять». Çил вӗрни ăна кăшт лăплантарать. Чунӗ вăрканипе сисмесӗрех юрласа ярать. «Пӗлӗт, пӗлӗт, кăвак пӗлӗт савни куçӗ пек таса...» – тухать таçтан чун тӗпӗнчен тасалăха ыйтакан сасă. Тасалăх вырăнне вара хăлхана урăм-сурăм кӗвӗ пырса кӗрет. Халӗ тин упăте пек авкаланса ухмаха тухаççӗ мар-и ун тусӗсем? Хăшӗ-пӗрисем çарамасланма та хирӗç мар. Акă еплерех килсе çапать тӗнче хумӗ! Унăн хăйӗн кӗвви, хăйӗн ташши. Чăваш хӗрӗн чунӗ валли унта ним те çук. Ку хурлантарать. Вӗрене çулçисем çӗре тала-тала ӳкни те çӗклентермест халь. Ларать хӗр. Пуçне пӗкнӗ. Хăлхине ют кӗвӗ хуплать. Чунӗ йӗрет. «Ну. çук вара, – сасартăках тарăхса каять Çӗрпи, – Эпир парăнмастпăр!». Çав сăмахсемпе вăшт! çӗкленсе илет шкула чупса кӗрсе каять.

Зала чупса кӗнӗ Çӗрпие чи малтан Турул асăрхарӗ. Ăçта кайса кӗчӗ-ха вăл тесе куçлаканскер, хӗр пукан çинче ларакан купăс патне чупса пынине курчӗ. Хӗр купăса Чашлана тыттарчӗ, тем каларӗ. Унтан магнитофон лартнă

сётел патне купарчине ытти ташлакансем пекех пăркаласа чупса пычĕ те, урăм-сăрăм кĕввĕ чарса лартрĕ.

Ку питĕ кĕтмен çĕртен пулса иртрĕ. Пурте юмахри пек пĕр вырăнта хытса тăчĕç. Пĕрисем урисене çĕкленĕ те хăрах ура çине тăнă хурсем пек «мĕн ку, мĕн ку?» тесе какаласа тăраççĕ, теприсем пуçĕсене каçăртса пăрахнă та чĕвен тăнă лашасем пекех курăнаççĕ. Кулăшла ку!

– Чăвашла ташлатпăр! – тет Çĕрпи. – Чашла, яра пар! Çавна çеç кĕтнĕ каччă купăсне тăсса ярать. Чăваш ташши твистран та ирттерет. Питĕ хăвăрт ташă. – Кăна кам пултараять? – хастарланать хĕр. Хăй вара акăш пек юхса тухать карталанса тăма ĕлкĕрнĕ ачасем умне. Кĕвви вара илтерет кăна. Хĕр акăш пек ишсе пычĕ те Турул умне çитсен урипе тапрĕ, ташша чĕнчĕ. Халь тин пăрăнса юлаймăн. Тепĕр тесен, мĕн-ма вара пăрăнмалла тет ку чаплă ташăран. Яш! сиксе тухрĕ каллех Турул карта варрине. Ку ташша та вăл пултарать! Ӑмăрт кайăк пек çаврăнма тытăнчĕ шур акăш тавра. Халь-халь тытаслăн пырса кĕрет те хĕрхенем пекки туса айккине вĕçсе ӳкет. Кайăк тытмалла вылять тейĕн. Акăшĕ вара илĕрттет, ун умĕнче пăлтăр-пăлтăр! çаврăнкалать. Ах, хитре те çав чăваш ташши. Турăсен ташши мар-ши вăл? Хĕвел хĕрĕ Çĕрпи ташлани малтанрах асса кайнă чунсене вырăна лартрĕ пулинех. Ачасен сăнĕсем çуталса кайрĕç. Шуйттанланнă кĕлеткисем турăланчĕç. Турула кăна мар, ыттисене те паттăрла вăй кĕртрĕ пулас. Харăссăн-харăссăн тапса тухрĕç Çĕрпипе Турул хыççăн ташлама каччăсемпе хĕрсем. Çук, пĕтмен-ха пирĕн чун! – терĕç пулас, тĕнче

илтмелĕхех кĕрслеттерчĕç. Ташăра та чăн пулчĕç чăваш ачисен чунĕсем. Чисти ача пек чăн пулчĕç.

Тĕнче умĕнче

Вĕренӳ çулĕ хăвăрт иртрĕ. Ачасем чăнласах тĕнче умне тухса тăчĕç. Тĕнчи хăй çĕмĕрсе кĕчĕ тесен те тĕрĕс. Ачасен чунĕсемпе ăсĕсене тепĕр май çавăрса хучĕ. Туçари тĕнченавтсен шкулĕ сисмесĕрех чăваш çĕршыв чикки пулса тăчĕ. Учительсем ют чĕлхепе калаçма, тĕнче ăсĕпе шутлама вĕрентрĕç. Халь тин нумайăшĕн чунĕсене тавăрса пăхсан, унта пĕр тăван япала та тупаймăн. Мĕн вăл тăван çĕр тесе ыйтсан, пĕри те атте çĕрĕ тесе калас çук, ял çине çаврăнса пăхас çук. Тăван чĕлхепе калаç-ха тесен, вăтанса хĕрелсе кайĕ... Тĕнче чăнлăхĕ пачах урăх чăнлăх иккен. Ырă тăвас тени те халь тин кам валли тетĕр? Тĕнче валли! Хитри те тĕнчен кăна пулас. Хамăр япала ачасене темле кĕрĕс-мерĕс курăнать. Ăна пăрăхăçламалла тет ача чунĕ. Унăн таса чунĕ халь тин çут çанталăка çĕмĕрме, пăхăнтарма вĕренсе çитнĕ те, ача хăйне питĕ вăйлă пек туять. Çак пулăмсене тĕрĕссипе каласан, никамах та асăрхамарĕ. Учителсем пĕлнĕ-ха ĕнтĕ. Ачасем тесен, çук, чăн пулас текеннисем те ăнланса илеймерĕç. Çакă лайăх та, тен? Акă, вĕсем тĕнчене тухса кайĕç те çухалĕç. Ытла пит йывăрах та пулмĕ пурăнма çав ют уçлăхра... Мĕн-ма тесен, вĕсене лайăх хатĕрленĕ. Чĕлхине вĕрентнĕ, ăсне панă... Чунĕсене те улăштарнă.

Çук, пĕрре те йывăр пулас çук ку ачасене тĕнчене тухма! Турула вара йывăр. Мĕнле-ха, тет ун чунĕ, кам пăхса тăрĕ-ха тăван çĕре? Пурте хулара инженер, артист, врач пулса ĕçлесшĕн. Ялта вара кам ĕçлĕ? Тĕнченавтсен шкулĕ тĕнчене тухма вĕрентет, ялта юлма никам та хистемест. Ку тĕлĕнтерет. Ăçта вара вăл, чăнлăх тени?

Тĕнче ăсне илнĕ ачасем халĕ кашни кун каллех çурран çӳреççĕ. Виçĕ уй, вăрман витĕр тухаççĕ, икĕ çырма урлă каçаççĕ. Чăнлăхĕ çак тăван çĕр-шывра пытанса выртнине чухлаççех ĕнтĕ. Анчах пуçĕсене минретнĕ те, ку илем халь тин кирлĕ мар теççĕ. Таçта тата хитререх пек. Чăн та, тĕнче таçта питĕ хытă йăлтăртатать, йыхăрать, илĕртет. Çав хитре çĕрсене çитсе курас килет.

Уйрăлу вăхăчĕ те çитрĕ. Юлашки каç. Юлашки тĕл пулу. Юлашки калаçу. Улатимĕрпе Тина Хусана каятпăр, теççĕ. Унта-мĕн хими институчĕ пур. Ачасене пурнăç малашлăхĕ химире тесе вĕрентнĕ те, вĕсем химик пуласшăн. Уялпа Чашла тĕнчене кайса укçа çапма ĕмĕтленеççĕ. Вĕсен те чунĕсем улшăннă. Чăнни тени, укçа тĕслĕ-мĕн. Çĕрпи те, чун савни, Мускава тухса тарма хатĕрленет. Унта мĕн чăн тĕнче! Турулăн вара мĕн тумалла тет? Малтанрахпа мĕн шутласа, ĕмĕтленсе хунисене пăрахăçламалла-и? Паллă, унăн чунĕ те хатĕррипе усă курас тет, хитри патне туртăнать. Анчах ку чăн пулас тенипе пĕр килмест вĕт-ха! Ача пек чăн пулма май çуккă-ши вара ку тĕнчере? Таса ачалăх тăван ялта кăна-ши? Тем те шутлать Турул. Тусĕсене те каласа пăхать, анчах лешсем кулаççĕ кăна.

– Пуҫа ан ил, – тет Улатимĕр тусĕ, юлашки хут шкул умĕнчи вĕрене айне пырса ларнӑ чух. Юлашки калаҫу пулчĕ ку. Туссем юлашки хут пĕрле тӑчĕҫ.

– Ытла пит шутлатӑн эсĕ, – сиктеркелет ҫара хулпуҫҫине Тина. Уйрӑлу каҫне вӑл тата шухӑрах тӑхӑнса тухнӑ. Улатимĕр хулпуҫҫийĕнчен уртӑннӑ хӑй. Йӑл-йӑлл! кулкалать.

– Ялта укҫа пачах памаҫҫĕ, – пӑшӑрханаҫҫĕ Уялпа Чашла. – Эпир укҫа ҫапма каятпӑр. Ялта юлмастпӑр.

– Эпĕ те юлмастӑп, – тет Ҫĕрпи. – Хĕрсем валли ялта ним те ҫук. Хулара вара...

– Эх, эсир те ҫав! – тарӑхса каять Турул. – Ӑҫта вара сирĕн пĕр ҫын пек пулас тенисем? Ӑҫта пирĕн девиз?

– Вӑл ачалӑх кӑна, – пӑркалать тутине Тина. – Ку тĕнчере чӑн пулаймӑн. Тĕнче йӑлтах суяпа тулса ларнӑ. Ку тĕнчере суймасӑр пĕр татӑк ҫӑкӑр та ҫиеймĕн.

– Ан калаҫӑр-ха ун пек! Чуна ан ыраттарӑр! – пусӑрӑнать Турул. – Суя мĕнне эпĕ хам та пĕлетĕп. Унран хӑрушӑ япала та ҫук. Енчен те эпир «Ача пек чӑн пул» тенĕ пулсан, тĕнче «Вӑрӑ пек суя пул» тет. Тĕнчере пурте вӑрлаҫҫĕ, суяҫҫĕ. Чӑн ҫынсем ĕҫлесе мĕн тунине улталаса туртса илеҫҫĕ. Эпир те халĕ вĕсен йышне кĕрĕпĕр-и?

– Мĕн вара эсĕ кунта ялта чӑн пурӑнатӑп тесе, чышкуна ĕмсе ларӑн-и? – йĕкĕлтет Тина. – эсĕ унта, ху та сиссе юлаймӑн, ҫĕрсе кайӑн. Ĕҫке ерĕн...

– Ҫук вара! – чӑна тухасшӑн Турул. – Эпĕ мар, эсир пĕтетĕр. Тĕнчене тухса каятӑр

та, йĕрсĕр-палсăр çухалатăр. Ĕçлес тăвас пулсан та, эсир хăвăра валли мар, ют валли ĕçлесе паратăр. Ют тĕнче вара лайăхланса, самăрăлса кайĕ. Вăл тата хытăрах ялтăрма тытăнĕ. Тăван ялсем пĕтсе пырĕç... Аçăр-аннĕрсем пĕччен пурăнса ватăлса вилĕç... Эсир çуралса ӳснĕ çуртăр ишĕлсе анĕ... Хăвăр та таçти никам та пĕлмен çăва çине кĕрсе выртăр. Тĕнчене эсир пурăнма мар, вилме каятăр!

Кун пек вирлĕ калани ачасене аптратса пăрахать. Чăн та, тĕнче суя çинче тăрать пулсан, ăçтан чăн пулăн-ха! Вĕсен те ирĕксĕрех хăйсен чунĕсене сутма тивет. Тĕнчере унта çăкăра хăвна сутнăшăн кăна параççĕ. Тавар пасарĕ теççĕ-и-ха? Пасар мĕнне пит пĕлсех каймаççĕ пулсан та ял ачисем уна-куна чухлаççĕ. Вĕрентмен те мар. Турул тĕрĕсех калать.

– Эпир тĕнче ăсне илсе каялла çаврăнса çитĕпĕр, – тӳрре тухма тăрăшать Çĕрпи. – Тĕнче туслăхпа мар, укçапа тытăнса тăрать. Чăвашра вара, укçа тени çукрах. Эпир нумай укçа ĕçлесе илĕпĕр те тăван яла таврăнăпăр. Ялта пурăнма пуçлăпăр. Вара... вара тепĕр хут ача пек чăн пулăпăр!

– Суя ку! – килĕшмест Турул. – Тĕнчере пурăнса, укçа çапса, тĕнче ăсне чуна илсе эсир йăлтах пăсăлса каятăр. Киле кăна мар, эсир хăвăра та тек шыраса тупаймăр. Тепĕр тесен, çапла пулма пире çак шкулта вĕрентнĕ те! Ахальтен мар вĕт вăл «Тĕнченавтсен шкулĕ» ятлă. Ăт, тĕнчене тухма вĕрентрĕç те пире. Тавах хаклă вĕрентекенсене! – Турул шкул енне тăрса пуç çапам пекки тăвать.

– Учительсем айăплă мар кунта, – хута кĕрет Уял. – Тĕнчи хăй çапла. Вĕсем çав тĕнчере пурăнма йывăр ан пултăр тесе вĕрентнĕ те пире.

– Вĕсен чунĕсем те ыратаççĕ, – пăшăрханать Чашла. – Ольга Васильевна калать, айăплă мар-ши эпир сирĕн умăрсенче, тет. Мĕншĕн çапла каланине халь тин ăнланса илтĕм. Вăл хăй айăпне туять. Пире вĕсем, чăн та, тăван çĕре пăхма, тăван яла çĕклеме вĕрентмен. Вĕсен пĕртен пĕр тĕллевĕ – пире тĕнчене кăларасси пулнă.

– Çапла пулнă пулсан та, юрать, уичтельсене тивмĕпĕр. Чăн та айăплă мар. – шухăша каять Турул. – Пирĕн вара каялла мĕнле таврăнмалли пирки шутламалла! Ан тив, тухса каяр. Пире çавна вĕрентнĕ. Анчах та тĕнче ăсне илнĕçемĕн, каялла таврăнас пирки пĕрмаях шутлăр. Мĕн илнĕ ăса йăлтах тăван халăха тавăрса парас пулать. Вăл пире çуратнă, тăрантнă, тепĕр тесен, çын тунă. Халь вара эпир ăна манса кайăпăр-и, сурса хурăпăр-и? Мĕнле çынсем вара эпир? Ун пек çынсене суя тĕнче те йышăнас çук!

Ку татах та шутлаттарать. Апла, вĕсене халь çула тухма вĕрентнĕ пулсан, каялла килме те вĕрентмелле. Тĕнчере таçта çухалса каймалла мар. Вара, енчен те пурте тĕнче ăслă, тĕнче пекех чееленсе килсен кунта, кунта, тăван ялта мĕн пулĕ-ши? Ял та йăлт чееленсе, суяланса кайĕ-ши?

– Атьăр, ĕлĕкхи пек тупа тăвар, – сĕнет Турул. – Атьăр парăнмастпăр çав усал тĕнчене! «Тăван халăхпа, тăван ялпа, тăван çĕрпе пĕр пулар!», теер, уйрăлас умĕн. Вара, вилсен те

каялла таврăнăпăр. Çăва çинче те пулин пĕрле выртăпăр.

– Каларăн та! – кулать Улатимĕр. – Шухăшĕ лайăх. Чăн та, темле питĕ çĕтсе кайсан та каялла килмелĕх вăй тупас пулать. Кун пек шанчăкпа тĕнчене тухса кайма та çăмăлрах.

– Юрать, Турул! – тĕршĕнет каччă çумне Çĕрпи. – Эпĕ вĕренсе пĕтеретĕп те яла таврăнатăп. Иксĕмĕр пĕр çурт ларса ача-пăчаллă пулăпăр. Чăнкă чăвашсене çуратса тултарăпăр!

Кăна илтсен пурте кулса яраççĕ. Темле ăшă çил вĕрсе иртрĕ тейĕн. Чунĕсем тинех лăшш! пулчĕç. Апла, шкул татах та çутатать. Анчах тĕнче çути мар, яла мĕнле каялла килмелли ăнкару пырать. Пурнăç хăй тăн кĕртет.

– Эпир те, – теççĕ харăссăн Уялпа Чашла. – каялла килĕпĕр те Варкка аппа çуртне çĕнетĕпĕр. Кив пӳрт вырăнне икĕ хутлă коттедж лартăпăр. Пирĕн те нумай-нумай ача пулĕ.

– Юрать, мĕн вара! Эпир те хирĕç мар! – тет Тина. – Чăнкă пулсан эпир те хирĕç пулас çук. Тĕрĕссипе вĕсем чăнласа тĕнче ачисем пулса тăччĕр. Тĕнче хăй вĕсем патне вĕренме килтĕр! Çапла пулсан эпĕ килĕшетĕп.

– Ку йăлтах хамăртан килет, – савăнать Турул. Ара, туссем саланса кайман. Пурте каялла килме сăмах параççĕ. Çук, вĕсем нихçан пĕр-пĕрне манас çук. Тăван яла та! – Апла, атьăр, çапла калар. «Халăхпа пĕр пулар!». Ачалăха та, халăха та манас мар. Чăннине те пăрахас мар. Ырă та вăйлă чунлă, хитре те таса çынсем ялта сывлăш пек кирлĕ. Шкулта пире çавна вĕрентнĕ мар-и?

Ачасем яланхи пек карталанса тăчĕç те аллисене чĕрисем çине хучĕç. Çук, кусем пĕтмен-ха! Кусем вилсен те тăван яла пулăшса пырĕç. Шăппăнтараххăн кăна, тĕнче ан илттĕр теççĕ-ши, «Ача пек чăн пулар!», «Халăхпа пĕр пулар!» теççĕ. Темиçе хутчен калаççĕ. Шкул та çак сăмахсене илтет пулас. Шкул чӳречисене çапăнса вăл Туçа ялĕ тăрăх каять. Юнашарти ялсене çитет. Вĕрене те кăмăллăн пĕр шавсăр итлесе тăрать.

Хăпартланса кайнă Турул сасартăках хăй çырнă сăвва кăшт улăштарса вулама тытăнать. Вăл сăвва пĕтĕм тĕнче илтет.

Икĕ тĕнче хушшинче çурт ларатчĕ.
Çутă çунатчĕ çурхи ăшă каç.
Туслăх çинчен пĕрмай шухăшлатчĕ
Шкул пахчинче ӳсекен катăркас.

Çу тăршшĕпе шкул çути пек кĕтретĕн
Хăй тĕллĕнех ӳссе ларнă пулас.
Çав кăтăркас атьсене халь кĕтет пуль,
Анчах хăй ăçта пулнине кăтартмасть.

Çав катăркас пĕчĕк çеç, ним те мар вăл.
Ун çеçкине те татма юрамасть!
Шкул çутипе вăл вăраххăн çунать халь –
Чун çавăнпа никамран хăрамасть!

Эпилог

Нумай вăхăт иртрĕ-и, сахал-и, ачасем вара, чăнах та, тăван халăха манмарĕç. Туçана та манмаççĕ, тĕнченавтсен шкул сăртне кашни çулах пуçтарăнаççĕ. Хăшĕ-пĕрисем ялта пурăнма пуçланă. Хуласенче пурăнаканнисем çĕр ыйтăвĕсене ялтисемпе пĕрле татса пама тăрăшаççĕ. Чăн та, мĕнле лайăх пулнă пулĕччĕ вăл, енчен те ялтан тухса кайнă пин-пин çын вăхăтлăха та пулин çĕр ĕçне хутшăнсан? Çĕр тĕрлĕ специалист çĕр тĕрлĕ ĕç тума пултарать. Хуçалăхра строительсем те, врачсем те, педагогсем те, инженерсем те кирлĕ. Ĕç вара Эльчикре ал айĕнчех. Турул, хуçалăх ыйтăвĕсене хăй çине илнĕскер, тусĕсем патне çырса кăна ярать, лешсем пĕр-тепĕр кунтанах персе çитеççĕ. Ял ĕçне туса параççĕ. Çĕрпи яланах унпа юнашар. Вăл Мускаври ял хуçалăх академине вĕренсе пĕтернĕ те, тем те пĕлет. Ялта халĕ ĕлĕкхи пек ним чухламасăр пурăнма май килмест çав. Тĕнчере мĕн чухлĕ техника, технологи, информаци, çавсем ялта пурте пур. Космос техники те пур. Çанталăк мĕнле улшăнса пынине халĕ уçлăхран пăхса кăтартса пыраççĕ. Эльчикре хăй пĕр климатолог пур. Турулпа Çĕрпи икĕ хутлă çурт лартнă. Ачисем вара... Тĕпĕртетсе кăна чупса çӳреççĕ. Нумаях та пулмасть тĕнченавтсем шкул сăртне ачисемпе пĕрле пухăнма пуçларĕç. Ашшĕ-амăшĕсенчен вĕренччĕр теççĕ пулас. Пуçтарăнаççĕ те çапла ĕлĕкхи пек, ватăлнă пулсан та, «Ача пек чăн пулар!», «Халăхпа пĕр пулар!», тесе тупа тăваççĕ. Ку пысăк вăй парать.

Хӑйсем вара халӗ те ачасем пек вӑшлаттарса ҫӳреҫҫӗ. Тем тӗрлӗ ӗҫ тытса тӑваҫҫӗ. Турул тахҫанах академика тухнӑ. Сӑвӑсем те ҫыркалать. Улатимӗр вара – паллӑ поэт. Тина хими завочӗн пуҫлӑхӗ. Вӗсем те пӗрле. Уялпа Чашла бизнесменсем. Пӗри те, калас пулать, аслӑ тӗнчере ҫухалса кайман. Хӑй вырӑнне тупнӑ. Вӑл ҫеҫ те мар. Тӑван яла манман. Тӗнченавтсен шкулӗ вӗсене тӗрӗссипе. ыррипе, хитрипе пурӑнма вӗрентнӗ мар-и? Ҫавӑнпа та вӗсем тӗнчене чӑн ҫын пулса тухнӑ. Тӗнчене ҫӗнтернӗ. Тӗнче мар, хӑйсем ҫӗнтернӗ. Таҫта тухса кайса юр пек ирӗлсе кайман. Чӑваш чӑнлӑхӗпе тӗлӗнтернӗ. Вӗсене хитре, тӗрӗс, ырӑ пулнӑшӑн хисепленӗ. Тӗрлӗ тӗсмарлӑхпа, суяпа, пакӑҫпа тӗл пулма тӳр килнӗ вӗсене, анчах кусем парӑнман. Тӗнчери пустуй ҫынсем пек пулса кайман. Ҫавӑнпа та пулӗ, тӗнченавтсен шкулӗнче вӗренекенсем, учительсем шкул пахчиниче мухтав аллейине уҫас тенӗ. Пӗрремӗшсем унта камсем пулӗ тетӗр, паллӑ, пирӗн геройсем. Пырса курӑр Туҫари тӗнченавтсен шкулне, паллашӑр унта вӗренекенсемпе. Вара тин сире кашни шкул уҫлӑх карапӗ пекех туйӑнса кайӗ. Вӑл сире те пӗр тӗнчерен тепӗр тӗнчене куҫарӗ. Урӑх уҫлӑха вӗҫсе кайсан вара хӑвӑра ан ҫухатӑр, яла каялла, хӑвӑр тӗнченех таврӑнма тӑрӑшӑр. Унсӑрӑн, унсӑрӑн мӗн усси? Чӑн пурӑнакан кӑна хӑйне турӑ пек туять. Тӗнчене чӑнлатать. Ӑна вара пурте чӑн ҫын теҫҫӗ. Ҫавӑн пек чӑн ҫынсемпе, чӑн чӑвашсемпе, тӗл пултӑмӑр та эпир ку повеҫре. Кам ӑна вуласа тухать, ҫавӑ чӑн пулма тӑрӑшать.

ТУПМАЛЛИ

ÇЫРМАРИ ÇĂТМАХ

Тĕлĕк..3
Тĕпсĕр кӳлĕ..10
Çил-тăвăл..25
Хула ачи..33
Протоценоз..40
Пурнăç йывăççи...52
Халăх вăйĕ...76
Хăрушă ĕç..83
Юрату асапĕ 95
Чул вăрттăнлăхĕ...105
Хула пăтăрмахĕ..110

ИКĔ ТĔНЧЕ ХУШШИНЧЕ

Ют тĕнче тапăнăвĕ..117
Тĕнченавтсен шкулĕ..128
Ырă ĕç...136
Чăваш тĕрри..142
Суя çул..146
Çĕнĕ пурнăç..151
Тĕнче никĕсĕ...157
Пĕрремĕш вальс...163
Лантăш сас парать...168
Аслати вăййи..174
Çĕр кĕлетке..179
Урам вăййи...185
Чăваш çулĕ...191
Шкулти тĕлпулусем...197
Ырă тусан усала кĕтсех тăр...............................202
Кĕрхи бал...209
Тĕнче умĕнче...215
Эпилог..222

Желтов Михаил Павлович

Икĕ тĕнче хушшинче

Между двумя мирами

Повести на чувашском языке

Печать принтерная
Бумага принтерная
Тираж 20 экз.
Самиздат «Семья»